

EORIJA

N

RAKSA

DRUŽBOSLOVNA REVIJA

TEORIJA IN PRAKSA

DRUŽBOSLOVNA REVIIJA

LET. XXXI št. 7-8

JULIJ-AVGUST 1994, UDK 3, ISSN 0040-3598

USTANOVITELJ IN IZDAJATELJ:

Fakulteta za družbene vede Univerze v Ljubljani; revija izhaja ob podpori Ministrstva za kulturo in Ministrstva za znanost in tehnologijo Republike Slovenije

UREDNIŠKI SVET:

Frane Adam, Vojko Antončič, Ciril Baškovič, Adolf Bibič, Danica Fink Hafner, Mitja Hafner Fink, Anton Grizold, Vjeran Katunarić, Zinka Kolarič, Miran Komac, Ivan Ribnikar, Rudi Rizman, Dimitrij Rupel, Janez Stanič, Slavko Splichal, Niko Toš, Drago Zajc

UREDNIŠKI KOLEGLJ:

Ivan Bernik, Marjan Brezovšek, Ivan Hvala, Stane Južnič, Ljubica Jelušič, Zdravko Mlinar, France Vreg

ODGOVORNI UREDNIK:

France Vreg

POMOČNIK ODGOVORNEGA UREDNIKA:

Ivan Hvala

SEKRETARKA REDAKCIJE:

Irma Vidmar-Vozelj

LEKTORICI:

Majda Tome, Sonja Cestnik-Zadnek

UREDNIŠTVO IN UPRAVA:

61000 Ljubljana, Kardeljeva ploščad 5, tel.: 341-589 in 168-1461 int. 232

NAROČNINA

za 2. polletje 1994:

za študente in dijake 2.500,00 SIT, za druge individualne naročnike 3.500,00 SIT, za podjetja in ustanove 6.500,00 SIT, za tujino 8.000,00 SIT.

Cena tega zvezka v prosti prodaji je 1.000,00 SIT.

ŽIRO RAČUN:

50102-603-48090 Fakulteta za družbene vede, Ljubljana, za revijo Teorija in praksa

TISK:

DELO: Tiskarna, Ljubljana, Dunajska 5

Poštšina plačana v gotovini.

ČLANKI, RAZPRAVE:

SRĐAN VRCAN: Pravoslavje v primežu nacionalizma	591
FRANCE VREG: Evropska skupnost in slovenska civilno-varnostna razmerja	606
H. P. CLAUSEN: Demokracija brez »slonokoščениh stolpov«	614
GIUSEPPE CAFORIO: The Political Influence of the Military in Italy, 1945–1993	620

ZNANOST IN DRUŽBA

STOJAN PEČLIN, PRIMOŽ JUŽNIČ: Mladi raziskovalci – analiza projekta	629
MALI FRANC: Moč ali nemoč raziskovalno-razvojnih zmogljivosti v slovenskem gospodarstvu	637

KULTURA V POLITIKI IN POLITIKA V KULTURI

JAN MAKAROVIČ: Za razločevanje med politiko in kulturo	641
MACA JOGAN: Erozijska androcentrizma v vsakdanji kulturi	647

IZ RAZISKAV

MARKO JAKLIČ: Odnosi med podjetji z vidika tržne strukture gospodarstva	655
ANDREJ SUŠJAN: Metodološki vidiki nasprotij v sodobni ekonomski teoriji	662
BARBARA VERLIČ-DEKLEVA: Strokovne in strateške zadrege stanovanjske politike	672
BERNI STRMČNIK: Zavarovalništvo v zdravstvenem varstvu	685
MIRO KONČINA: Vplivi okolja na strategije zavarovalništva	694
KRISTINA PLAVŠAK: Evropska identiteta v skupnem avdiovizualnem prostoru	706

NAŠ PREVOD

OTMAR HÖLL/THOMAS WENINGER: Politična znanost v Avstriji	718
--	-----

ZNANSTVENA IN STROKOVNA SREČANJA

ANTON GRIZOLD: KVSE kot regionalni varnostni instrument	726
DARKO LUBI: O razmerju med civilnim in vojaškim	728

PRIKAZI, RECENZIJE

SLAVKO SPLICHAL: Media Beyond Socialism (Marjan Brezovšek)	731
PAVLE GANTAR: Sociološka kritika teorij planiranja (Resman Aleksander, Zadel Marjan)	733
JOCQUES LESOURNE: Obrazovanje & društvo (Fahrudin Novalić)	735
DRAGOLJUB DJORDJEVIČ: Povratak svetog (Sergej Flere)	738

SRDJAN VRCAN*

Pravoslavje v primežu nacionalizma

»Cerkve polemizirajo, ljudstva se prepirajo in verniki se borijo – prepričani so, da se ljudstva ne bodo spravila med seboj, če se ne bodo pomirile tudi cerkve« (Đ. Djordjević, *Pravoslavje med nebom in zemljo*, /1990/).

I.

Organizatorjem** tega srečanja moramo čestitati k odločitvi, da bodo en sestanek namenili vzhodni ortodoksiji ali vzhodnemu krščanstvu kakor tudi zato, da so vnaprej zagotovili dve zelo zanimivi uvodni razmišljanji. Za čestitke sta vsaj dva razloga. Prvič, povsem jasno je, da sodobno pravoslavje že nekaj časa zasluži bolj sistematično in trajnejšo sociološko pozornost, kakršne doslej ni bilo deležno. Brez pretiravanja lahko trdimo, da je bila vzhodna ortodoksija zanemarjeni predmet tako imenovane zahodne sociologije religije – morda njen najbolj spregledani del, čeprav ima globoke zgodovinske korenine in svetovne razsežnosti. Dovolj je, če primerjamo sociološko pozornost, namenjeno nekaterim religioznim sektam, Jehovinim pričam na primer ali pa *unification Church* itd. z tisto, ki je bila doslej namenjena pravoslavju. Drugič, prav tako jasno bi moralo biti, da je vzhodna ortodoksija sodobni religiozni dejavnik, katerega teža in pomen ne pojemata, ampak prav narobe, vse kaže, da se krepi in razširjata. Zanesljivo lahko napovemo, da je vzhodna ortodoksija sodobni religiozni dejavnik, o katerem se bo še govorilo.

Žal pa se zdi upravičeno potožiti zastran dejstva, da ni bila vnaprej pripravljena tudi podobna uvodna študija k sodobni srbski ortodoksiji. S to pripombo nikakor ne želim precenjevati vzhodne srbske ortodoksije, ki je samo ena od 14 sodobnih ortodoksnih avtokefalnih cerkva, nočem pa je niti podcenjevati, kakor tudi nočem, da bi jo na tem srečanju pozabili. Predvsem je treba poudariti nezanimljivo dejstvo, da po številu vernikov srbsko pravoslavje močno presega nekatere ortodokсне cerkve z dolgo preteklostjo, ki pa so danes le bolj tradicionalno simbolno prisotne, po številu vernikov pa dokaj nepomembne – takšne so na primer nekatere ortodokсне cerkve na Srednjem vzhodu.¹ Prav tako nevprašljivo dejstvo je, da je srbsko pravoslavje v določenem smislu tista sodobna religiozna

* dr SRDJAN VRCAN, redni profesor Pravne fakultete v Splitu.

** Predavanje na mednarodnem srečanju v Rimu, *Religije brez meja*. Univerza La sapienza, julij 1993.

¹ Na primer cerkve v Konstantinopolisu, Aleksandriji, Antiohiji in Jeruzalemu. J. E. Lynch, *Church*, in: M. Eliade/ur./, *The Encyclopedia of Religion*, vol. 3. New York, Collier MacMillan, 1987, str. 457.2

konfesija, ki ima danes visoko simptomatsko veljavo za sociološke analize, posebej na mednarodnem srečanju, ki poteka pod vznemirljivim naslovom »religije brez meja« in pod emblematskim znamenjem, ki predstavlja kot ptico lahkotnega in svobodnega duha. Vprašaj v naslovu namiguje na nujnost bolj poglobljenega študija srbskega pravoslavlja, morda kot simptomatskega primera, ki pa je vsekakor antitetske vrednosti.

Dovolite mi, da navedem nekaj ključnih razlogov za posebno proučevanje srbske ortodoksije. Kratek uvod v te razloge se glasi: prvič, srbska ortodoksija je vzhodna ortodoksija, ki danes hoče biti mejna ortodoksija vzhodnega krščanstva; drugič, srbska ortodoksija se danes v določenem smislu počuti kot avantgardna ortodoksija v religioznem okviru vzhodnega krščanstva; tretjič, srbska ortodoksija je sodobna religiozna konfesija, ki je vmešana in zapletena v dogajajočo se vojno; četrtič, primer srbske ortodoksije posebno močno opozarja na niz problemov širših sodobnih socioloških razsežnosti.

V zvezi s temi trditvami je potrebnih nekaj pojasnil in določitev. Prvi razlog. Srbska ortodoksija je po lastni definiciji in po samorazumevanju posebne vrste ortodoksija, ki se razlikuje od ruske in od grške. Seveda je ta posebnost zajeta že v imenu, ki si ga daje srbska ortodoksija – ne preprosto »pravoslavje« (ortodoksija), ampak »svetoslavje«, se pravi ortodoksija, kakor jo je opredelil in interpretiral sveti Sava, utemeljitelj srbske ortodoksne cerkve leta 1219, ki je leta 1349 postala avtokefalna. Ta posebnost pa je še posebno izražena, kadar se poudarja dejstvo, da je morala srbska ortodoksija izdelati svoj religiozni in kulturni profil skozi stoletna nasprotovanja ali proti dvema zunanjima religioznima in kulturnima izzivoma odločilnega pomena. Trdi se, da srbsko ortodoksijo loči od ruske ali grške prav dejstvo, da je srbska ortodoksija izdelala svoj religiozni in kulturni profil predvsem tako, da je odgovorila na ta dva zunanja izziva, ki sta jo stoletja ogrožala. Prvi izziv je bil in je še vedno izziv rimskega katolicizma in njegove prisotnosti ter misijonarske dejavnosti v balkanskih deželah. To je izziv, ki izvira iz davnih časov razkola ali velike skizme v krščanstvu in traja vse do naših dni. Ključna točka tega izziva je v dejstvu, da se je srbska ortodoksna cerkev – kot je pred nedavnim zapisal neki srbski teolog – znašla v križnem ognju napadov, pritiskov in groženj, ki jih je navdihoval militantni unifikatorski koncept,² v najboljšem primeru pač unificirajoči koncept. Kot še pomembnejše pa navajajo dejstvo, da je bila srbska ortodoksija neredko podvržena tudi državnemu nasilju katoliškega izvora. Drugi, prav tako pomemben izziv je v islamu in v islamskem prodiranju na balkanske prostore v preteklosti, katerega cilj je bil islamizacija ozemlja, zlasti na škodo ortodoksije nasploh, srbske pa še posebej. V tem smislu je srbska ortodoksija danes pomembne simptomatske vrednosti, ki jo je pripisati dejstvu, da se je zgodovinsko izoblikovala kot mejna ortodoksija, in sicer v močnem pomenu te besede, kot je nedavno poudaril tudi A. Giddens, ki zagovarja razlikovanje med mejo in »mejo« – robom (frontiers and borders).³ Tako danes velja, da se srbska ortodoksija srečuje z izzivi, s kakršnimi se pač običajno mora srečevati mejna religiozna konfesija in zato je treba njene sodobne akcije in reakcije razlagati skozi v stoletjih nakopičene zgodovinske izkušnje neke religiozne konfesije, ki je mejna in na meji.

Drugi razlog. V največji meri se sodobna srbska ortodoksija označuje za sodobno ortodoksijo v zelo posebnih zgodovinskih okoliščinah. Zaradi sovpadanja notranjih in zunanjih zgodovinskih, družbenih, političnih, ideoloških in kulturnih

² Bogdanović, D.: Pravoslavna duhovnost na iskušenjima našeg doba. Gradina, 26, (1991), 10–11–12, str. 43.

³ Giddens, A.: The Nation-State and Violence. Cambridge, Polity Press, 1992, str. 50.

okolščin, ki so se v glavnem stekle v padec komunizma v večreligiozni in večnacionalni regiji, se je srbska ortodoksija znašla pred nekaterimi težkimi problemi in nekaterimi temeljnimi dilemami, ki zadevajo sedanji in prihodnji položaj vzhodnega krščanstva kot takega. Predpostavka namreč je, da se je srbska ortodoksija danes znašla sredi takšnega spleta težav, na kakršnega bodo druge ortodoksne cerkve naletele jutri. To pa zlasti zato, ker so mnogi v padcu komunizma v Vzhodni Evropi, kjer tradicionalno prevladuje pravoslavlje, videli redko priložnost za to, da se ta ogromni prostor odpre religioznemu prodoru⁴ in se lahko začne odprt lov na izgubljene, razočarane in frustrirane duše. To so razlogi, zaradi katerih se srbska ortodoksija danes počuti na preizkušnji, ki da je ključnega pomena za vzhodno krščanstvo sploh; zato mnogi menijo, da mora prevzeti vlogo avantgardnega oddelka sodobnega vzhodnega krščanstva, ker ji pač sama dejstva in potek dogodkov nalagajo, da izdela in prilagodi ideje, vrednote, vedenjske vzorce in strategije, ki so dolgoročno pomembni za ortodoksijo nasploh. Gre za avantgardno vlogo, ki jo je srbski ortodoksiji in srbski ortodoksni cerkvi vsilila realna zgodovinska situacija, v kateri je danes srbska ortodoksija kot zgodovinski varuh zahodne meje vzhodnega krščanstva.

Tretji razlog. Sodobna srbska ortodoksija vsebuje nadvse aktualno simptomatsko vrednost za sociološko analizo sodobne religije brez predsodkov, in sicer zaradi temeljnega in nezanikljivega dejstva, da gre za sodobno religiozno konfesijo, ki je vpletena, angažirana in vmešana v kruto sedanjo vojno. In ne v vojno nekje daleč ali daleč od sodobnega sveta, ampak skoraj v samem srcu evropske celine, komaj uro leta od večine evropskih prestolnic. In očitno je tudi, da ne gre za pogansko ali nekrščansko religiozno konfesijo in še manj za kakšno primitivno, divjo religiozno sekto, nemara obsedeno od kakšnega divjega in ponorelega svetnika, ampak za krščansko konfesijo in za zgodovinsko sestavino evropskega krščanstva. Če bi uporabili bolj drastični besednjak, bi lahko rekli, da simptomatska veljava prihaja iz dejstva, da gre za sodobno krščansko konfesijo, ki je zaznamovana s svežo krvjo in nezaslišanim rušenjem, čeprav to ni edina današnja religiozna konfesija, ki se je umazala s krvjo. Pa še več: to ni kri nekih poganskih, skoraj brezličnih domorodcev, večinoma črnskih ali nevernih ljudi, Brezbožjih, domnevnih zločestih otrok Teme in Satana, ampak je vsaj v določeni meri kri kristjanov, verujočih v Boga in v Kristusa, čeprav na drugačen način. To bi moral biti poseben zgled, ki potrjuje veljavo stališča, da krščanstva ni mogoče soditi samo po plemenitih dejanjih njegovih najčistejših svetnikov, ampak tudi po konkretnih dejanjih držav, vlad, strank, gibanj, organizacij, skupin, pomembnih osebnosti, vernikov in pripadnikov, ki se razglašajo za kristjane ali se z njimi identificirajo.⁵

Obstaja pa tudi udobna bližnjica, da se izognemo žgočim problemom, ki se z vso močjo zastavljajo v tem primeru: samo prepričati se moramo, da gre za povsem nenormalen primer, ki je torej čisto brez simptomatske vrednosti za sociologijo religije. Vendar pa se je treba spomniti, kakor je poudaril B. Barber, da se je v zadnjih letih bilo več kot trideset vojn in večina je bila etnične, rasne,

⁴ Spomniti moramo, da je konkordat, ki sta ga podpisali Sveta stolica in Kraljevina Jugoslavija v tridesetih letih, jugoslovanski parlament pa ga ni nikoli ratificiral, prav zaradi odpora pravoslavne cerkve vseboval člen, ki je predvideval pravico katoliške cerkve do opravljanja poslanstva na ozemlju Kraljevine Jugoslavije.

⁵ To tomo je razvil R. Blackburn: »Politične doktrine in verske sisteme moramo vzeti takšne, na kakršne naletimo, ne samo v njihovem eksplicitnem besedilu. Krščanstva, na primer, ne moremo ocenjevati samo po delih svetnikov, ampak mora nase vzeti tudi del odgovornosti za akcije kristjanov v svetu.« R. Blackburn, *Fin de siècle: Socialism after the Crash*, v: R. Blackburn, (ur.) *After the Fall The Failure of Communism and the Future of Socialism*, London, New York, Verso, 1991, str. 178.

plemenske ali religiozne narave; spisek nevarnih področij na svetu se še nikakor ne zmanjšuje.⁶ V tem smislu lahko tovrstna razprava opozori na sklop nadvse žgočih problemov, ki bi jih sicer utegnili povsem pozabiti v razgovoru, ki obravnava religije brez meja in po možnosti v svetu brez meja. Razprava takšne vrste bi lahko pomenila manjkajoči člen med teoretskimi abstraktnimi razpravami o ortodoksiji nasploh, ki jih je izdelal N. Kokosalakiss in med konkretnostjo vojnih dogajanj v nekdanji Jugoslaviji, ki, četudi ni klasična verska vojna, nedvomno je vojna z zelo očitnim vmešavanjem religije. V bistvu je primer srbske ortodoksije kot ene sodobnih religiozних konfesij, zapletenih v vojno, idealni simptomatski primer in zelo posebna vojna. Na podlagi tega primera je mogoče videti, kako se napetosti, o katerih govori N. Kokosakis, med univerzalizmom in partikularizmom ter med globalizmom in lokalizmom, spreminjajo v družbeno konfliktnost, ki se konkretizira v oboroženih spopadih, ti pa se po svoji strani vse bolj radikalizirajo in postajajo vse brutalnejši v podaljševani vojni v nekdanji Jugoslaviji, v kateri je srbska ortodoksija posredno in neposredno vpletena v to čisto posebno vojno. V bistvu ne gre za vojno med novimi nastajajočimi državami, med katerimi so jasno določene meje in bolj ali manj redne vojske, ampak gre za vojno, ki so si jo zamislili, ki jo bijejo in predstavljajo uradni mediji kot vojno med ljudmi, ljudstvi, narodi kot kolektivnimi entitetami, ki obsega vse osebe konkretne narodnosti. In zato je to vojna, ki se bije na najbolj krute načine, kar je sploh značilno za vojne te vrste. V tem smislu ne čudi dejstvo, da je bilo v to vojno uvedeno načelo kolektivne nacionalne odgovornosti, kar legitimira množične represalije in ukinja vsakršno razlikovanje med oboroženimi in neoboroženimi, med vojaškimi in civilnimi cilji, med moškimi in ženskami, med otroki in odraslimi itd. To je vojna, v kateri vsi ljudje in vse stvari, ki so označene s posebnim nacionalnim pečatom, štejejo za sovražnike in postanejo legitimni cilji, ki jih je treba zadeti, uničiti, iztrebiti, porušiti. V tem smislu ima prav B. Barber, ko govori o vojni na način džiha, torej o vojni, ki ni samo specifično sredstvo politike, ampak tudi znamenje identitete, izraz skupnosti in konec nje same.⁷ Zato primera srbske ortodoksije kot primera religiozne konfesije, vpletene in angažirane v vojno, ne moremo kar spregledati ali pustiti v nemar kot popolno anomalijo brez vsakršne simptomatske veljave. Gre namreč za primer, ki se zdi pomemben, najmanj v enem natančno opredeljenem sociološkem smislu. Treba je spomniti, da je R. Robertson, sklicujoč se na Saint-Simona, trdil, da je religija institucija prve vrste, ki legitimira politiko.⁸ To bi lahko bil sodoben primer za to, kako neka krščanska konfesija podeli višjo legitimnost v religiozних terminih – se pravi ne samo v terminih poslednjih vrednot, ampak v terminih svetega, transcendentnega, numinoznega itn. – političnim strategijam, ki se navdihujejo v slavnem obrazcu: »En narod ena država. Samo ena država za vsak narod.«⁹ Te se nujno gibljejo po kolesnicah kolizije in so pripeljale do krute vojne v prostoru, zaznamovanem z večreligioznostjo, večnacionalnostjo in večkulturnostjo. Ali pa smo, če zmanjšamo ton, nemara v posebnih zgodovinskih okoliščinah, v katerih je religija tisti dejavnik, ki mu gre ključna vloga povezo-

⁶ Barber, B.: Džihad protiv McWorldu. Teorija in praksa, 29 (1992), 9–10. str. 843.

⁷ Prav tam.

⁸ Robertson, R.: Globalization, Politics and religion. v: J. Beckford, Th. Luckmann(ur.). The Changing Face of Religion. London. Sage. 1989. str. 12.

⁹ Izraz je prevzet od E. Hobsbawma: Nacije i nacionalizam. Zagreb. Novi Liber. 1993. str. 185. Opisana pa je tudi kot »nacionalni princip« (Nationalitätenprinzip: Jede Nationalität ein Staat, die ganze Nationalität ein Staat), ki je bil na delu v drugi polovici 19. stol. Gl.: Haarmann, H.: Soziologie und Politik der Sprechenden Europas. München. DTV. 1975. str. 81.

valca nacionalističnih čustev, ki so po mnenju A. Giddensa¹⁰ običajno zastrti z vsakdanjimi opravili ljudi. To pa bi lahko namigovalo tudi na to, da abstraktno razpravljanje (v besednjaku napetosti med univerzalizmom in partikularizmom ter med globalizmom in lokalizmom itn.) v določenih razmerah postane zgolj zunanji lišp.

Četrty razlog. Primer sodobne srbske ortodoksije, če ga vzamemo zares in ga poglobljeno proučujemo brez predsodkov in vnaprejšnjih stališč, je lahko spodoben primer, ki vabi k odkritemu in kritičnemu proučevanju problemskega sklopa širših socioloških razsežnosti.

Dovolite mi, da ga na kratko razčlenim:

a) Pojavlja se vprašanje vloge religije v poudarjenih družbenih delitvah in v konfliktnih situacijah – še posebej pa v procesih radikalizacije obstoječih družbenih delitev in razkolov, ki so prignani prav do zloma in zaostrejuje družbene konfliktnosti do vrelišča. Spomniti se je treba, da se je mnogim zdela zelo prepričljiva ideja o tem, da je ena značilnih funkcij religije skozi stoletja prav združevanje, povezovanje ljudstev, ras, kultur, civilizacij. Toda ta ideja je precej svoje kredibilnosti izgubila, ko se je spopadla s sedanjimi dogodki na tleh nekdanje Jugoslavije. Prav primer nekdanje Jugoslavije opozarja na to, da politika ne more zlahka združiti, kar je religija razdelila, pa tudi na to, da ima religija neverjetno razdelilno moč in da je sposobna do skrajnosti zaostriti družbeno konfliktnost – tudi na evropskih tleh na predvečer drugega tisočletja – s tem da vpelje sveto in transcendentno v konflikte, ki so v bistvu politični. Raste verjetnost idej, ki jih je pred mnogimi leti izrazil J. Coleman, če je namreč religija pomembna za ljudi, potem je tudi tisti odločilni dejavnik, ki označuje bojno črto, če so razmere ugodne, in da so konflikti med nacionalnimi in religioznimi skupinami običajno izjemno zaostreni in jih je težje pogasiti.¹¹ Zato se sociološko analiza ne more izogniti nekaterim zgočim vprašanjem, kot na primer: kaj se zgodi z družbenimi delitvami in z družbeno konfliktnostjo, kadar se vanje vpleteta sveto in transcendentno; kakšne so mogoče posledice, če neko vojno začneta v končni posledici motivirati in legitimirati sveto in transcendentno in kaj je nemara tisto v sami substanci svetega in transcendentnega, kar omogoča, da se uporabljata in zlorabljata za motiviranje in legitimiranje krute vojne?

b) Na proučevalnem obzorju se znova pojavlja vprašanje o aktualni teoretski relevantnosti temeljnih idej Maxa Webera: o ireduktibilnem politeizmu poslednjih vrednot in o nespravljivem antagonizmu. Zdi se, da vloga religij in konkretno srbskega pravoslavja potrjuje, da je onkraj poslednjih vrednot – in religiozne vrednote so po definiciji poslednje vrednote – samo moč, soočenje kultur, ki so vzajemno nepomirljive, varujejo in branijo pa jih države, ki nujno delujejo v »hiši oblasti«, kot je A. Giddens označil webrovske ideje. To bi lahko bila priložnost za ponovni pretres vprašanja, ali je zgodovina preseгла te webrovske ideje (kot se je to zgodilo z njegovimi idejami o birokratizaciji moderne družbe), ali pa so ohranile svojo teoretsko veljavo:

c) So še druge webrovske ideje, ki zaslužijo ponovno kritično obravnavo. Mislim predvsem na webrovske ideje o razmerju med univerzalizmom religiozne etike človeškega bratovstva in med politiko kot takšno, ki, po mnenju M. Webera,

¹⁰ Giddens, A., nav. d. str. 218.

¹¹ Coleman, J.: *Social Cleavage and Religious Conflict*. *The Journal of Social Issues*, 12 (1956) str. 46.

vedno vsebuje prikrito ali skrito politično moč in nasilje.¹² Zdaj pa se zdi, da je to razmerje mnogo bolj kompleksno in dvoumno. Ostra napetost ali ne obstaja nujno ali pa jo je mogoče zlahka obiti. Vprašanja o možnem razmerju med univerzalizmom religiozne etike, kakor jo razglašajo in pridigajo religiozne konfesije, zapletene v vojno v nekdanji Jugoslaviji (ki pa so se razvrstile na nasprotni strani) in med lokalnimi partikularizmi, ki peljejo k bolj ali manj neposredni uporabi konfesionalnih virov v krvoločni vojni, ni mogoče zmanjševati. In to postane posebno jasno, kadar na prizorišče stopi paroksijski, lokalni nacionalizem. Predvsem je treba spomniti, da se je krščanstvo, kot je opozoril E. Hobsbawm, izkazalo kot zelo plodno gojišče za univerzalne, pa tudi za konkurenčne ideje.¹³ V svojih podrobnih analizah nacionalizma je E. Lemberg ugotovil, da univerzalizem sam po sebi še ni sredstvo, ki bi zagotavljalo imunost zoper nacionalizem; poudaril je, da gre v določenih primerih deklarirani univerzalizem vstič s partikularizmom in nacionalizmom. Za ponazoritev te misli E. Lemberg poudarja, da »ima tako imenovani srednjeveški univerzalizem manj opraviti z univerzalno ljubeznijo do človeških bitij, več pa s skupnostnimi čustvi skupine, zaprte pred zunanjim svetom, ki po svoji strukturi in funkciji niso bistveno drugačna od nacionalizma«. ¹⁴ Bolj drastični pa so sklepi, do katerih je prišel B. Barber, da namreč »ne glede na to, kako so obrazci razsvetljenega univerzalizma nekoč glorificirali takšne oblike monoteizma, kot so židovstvo, krščanstvo in islam, ostaja dejstvo, da so v svoji moderni utelesitvi mnoge med njimi lokalne (farne) in ne kozmopolitske, polne sovraštva in ne ljubezni, prozelitske in ne racionalne, sektaške in ne deistične, etnocentrične in ne univerzalne. Posledica je, da so kot nove oblike skrajnega nacionalizma primerne tudi kot nove oblike religioznega fundamentalizma, ki so sicer ločevalne in razdiralne, vendar integrativne«. ¹⁵ Seveda pa so načini, kako spraviti religiozno etiko univerzalnega človeškega bratstva in nacionalistične politike v njihovih radikalnih oblikah.

d) Obstaja še bolj neprijetno vprašanje: namreč vprašanje vloge religije v aktualnih procesih ustvarjanja novih zidov in izključnosti, predvsem pa produkcije in reprodukcije sovraštva. Ni dvoma, da je padcu berlinskega zidu sledila graditev novih in številnih zidov v nekdanji Jugoslaviji – in povsod prevladuje težnja, da bi bili ti zidovi nepremagljivi in nepresegljivi. In ta nova obzidja ne ločujejo samo novo nastalih držav, ampak tudi stara mesta, mesta in njihove okolice, sosedje vasi, stare soseske in prijateljstva ter na zelo surov način tudi mnoge družine: vsiljujejo, kot je opazil G. Konrad, mnogim otrokom odločitev med očetom in materjo, zaveznitvo z enim proti drugemu. ¹⁶ Hkrati se je uveljavitev človekovih pravic povezala z valom izključitev od elementarnih državljanskih pravic v množičnih razsežnostih. Predvsem pa je slej ko prej nadvse aktualno temeljno vprašanje vloge religije v procesih produkcije in reprodukcije sovraštva v prav tako množičnih razsežnostih. Dokaj jasno je, da sedanja vojna ni vojna najbolj razvite in sofisticirane tehnologije, ki ubija in ruši na daljavo in so zato njeni avtorji skoraj nevidni in od njih ne zahtevajo pregrete osebne čustvene drže. Prav tako pa se ta vojna tudi ne bije kot popolnoma profesionalizirana vojna, v kateri je ubijanje in

¹² Gerth, H. H., Mills, C. W., *From Max Weber: Essays in Sociology*. New York, Oxford University Press, 1958, str. 333-335.

¹³ Hobsbawm, E., nav. d., str. 75.

¹⁴ Lemberg, E.: *Nationalismus*. I. Reinberk. Rohwolt, 1967, str. 48.

¹⁵ Barber, B., nav. d. str. 844.

¹⁶ Konrad, G.: *An Europa Horizont kichert die Wahnsinn. v: Europa im Krieg. Die Debate uber den Krieg im ehemaligen Jugoslawien*. Frankfurt/Main. Suhrkamp, 1992, str. 14.

rušenje del poklicne dejavnosti, ki poteka po pravilih poklicnega »know-howa« na nevtralen in skoraj tekmovalen način, pač kot vsak drugi »job«. Žal gre tu za klasično vojno, ki živi in se hrani z množičnim sovraštvom kot s svojim nujnim gorivom in ki bi brez proizvodjanja sovraštva v velikanskih količinah ne bila mogoča in ne bi imela tolikšne moči, kakršno je pokazala doslej na najbolj krvoločen način. poleg tega pa tudi ne bi mogla doseči stopnje legitimnosti skoraj brez pomembnejšega javnega ugovora. Zato se zdi prepričljiva trditev, da posamezne religije niso bile samo bolj ali manj pasivni gledalci v omenjenem procesu.

e) Na kruto vojno v nekdanji Jugoslaviji, ki se kar podaljšuje in v katero so vpletene in angažirane obstoječe religiozne konfesije, je mogoče gledati tudi kot na redko priložnost za kritično ali skeptično obravnavo določenih posledic v nekaterih vidikih družbenega, političnega in kulturnega razvoja; mnogi so jih javno pozdravili kot zanesljivo pozitivne vidike razvoja (kot na primer konec ideologij, konec zgodovine, konec sekularizacije itn). Zdi se, da so dogodki v nekdanji Jugoslaviji privilegirano mesto opazovanja, ki pomaga odkriti, da obstaja druga plat dogodkov in da je ironija zgodovine zopet na delu prav v zadnjem razvoju dogodkov; še več – da se dogajajo tudi perverzni učinki nekaterih zelo pomembnih družbenih dejanj, ki jih sociološka analiza ne sme prezreti. Povsem upravičeno se na primer zdi, da projiciramo nedavne dogodke v nekdanji Jugoslaviji na širše zgodovinsko in družbeno ozadje, ki ga označujejo razvojne poti in spremembe, opisane kot umik razuma, ki so s svojo vznemirjeno dušo in nemirnimi sanjami proizvedle demone v dvesto minulih letih.¹⁷ Nekateri opisi govorijo o ponovnem razcvetu vseh vrst identitet, ki jih je prej dušil nivelazacijski pritisk univerzalističnega utopizma, drugi spet o prebujanju razlik, ki ga je treba pozdraviti, saj ga je prej zanemarjal modernizirajoči prisilni globalizem. Na isti način se zdi upravičeno, da projiciramo dogodke v nekdanji Jugoslaviji na širše ozadje, ki ga označuje sodobno nagnjenje k »politizaciji religije« in »religizaciji politike«, kar je R. Robertson opisal kot težnjo svetovnih razsežnosti,¹⁸ ki pelje k desekularizaciji družbenega življenja, zlasti pa k radikalni delaicizaciji politike, kar je zelo očitno v vsakem kotičku nekdanje Jugoslavije. Žal pa lahko prav iste dogodke in spremembe proučujemo kot primere ironije zgodovine na delu in sprevrženih učinkov nekaterih družbenih dejanj.

Prvič, odkrijejo nam lahko, kako se je umik razuma, ki so ga mnogi pozdravljali, v določenih okoliščinah spremenil v tragični divji ples norosti z dobro znanimi demoni, ki so ušli iz balkanske steklenice, in kako oživljeni stari bogovi obnavljajo svoje večne boje, ne oziraje se na človeško trpljenje in bedo. Drugič, opozarjajo na to, kako dobro sprejeta revitalizacija identitet lahko pelje k absolutizaciji nekaterih identitet na škodo drugih in k iztrebljanju multiplih identitet in mnogovrstnih videzov, predvsem pa na to, kako v določenih okoliščinah absolutizirajoče priznanje specifičnih identitet lahko postane krvavo.¹⁹ Prav posebej moramo reči, da nacionalna ideja, ki se v začetku pojavlja kot brezmadežna devica, lahko kaj hitro navzame masko čiste norosti.²⁰ Tretjič, ti učinki opozarjajo tudi, da plima razlik pelje k narcisizmu drobnih razlik, kar otežuje komunikacijo in preprosto sožitje na ravni vsakdanjega življenja in kaže, kako drugačnost drugega postane temeljni razlog za razglašanje nemožnosti večnacionalnega normalnega in demokratičnega

¹⁷ Habermas, J.: What Does Socialism Mean Today? The Revolution of Recuperation and the Need for New Thinking, v: R. Blackburn/Ed./ nav. d. str. 29.

¹⁸ Robertson, R., nav. d. str. 13.

¹⁹ Kallscheuer, O.: So All European Roads Lead to (West) Rome?, Newsletter, Wien, Institut für Wissenschaften vom Menschen, 1993, str. 8.

²⁰ Konrad, G., nav. d. str. 15.

sožitja. In končno, razkrijejo nam lahko, kolikšna je cena, ki jo je treba plačati (vsaj v nekaterih zgodovinskih okoliščinah) za radikalno desakralizacijo družbe in predvsem za delaicizacijo političnega življenja. V tem smislu je zelo zanimiva napoved nekega srbskega sociologa religije, ki je leta 1990, tik preden je izbruhnila vojna, zapisal v brezmejno optimistični maniri, da – če je desekularizacija enaka humanizaciji – potem se srbska pravoslavna cerkev giblje po poti modernosti.²¹ Danes, leta 1994, zveni ta misel povsem utopično.

Menim, da je to dovolj, da poudarimo potrebo po sistematičnem sociološkem proučevanju vsaj nekaterih vidikov sodobne srbske ortodoksije.

II.

Pomudimo se pri ugotavljanju nekaterih najbolj opaznih potez religioznega in kulturnega profila sodobne srbske ortodoksije, tistih, ki so nedvomno pomembno legitimirale in motivirale religiozne elemente, da so se vpeli v angažma srbske ortodoksne Cerkve in srbske ortodoksije v družbenih konfliktih, ki jih je povzročila huda in dolgotrajna jugoslovanska kriza, kakršna je izbruhnila v odkrito vojno. Te lastnosti se srečujejo na stičišču med poglavitnimi religioznimi verovanji vzhodnega krščanstva in povprečno konkretno religioznostjo množičnih vernikov, ki pripadajo srbski ortodoksiji.

Prvič, brez pridržkov poudarjajo domnevno nevidno sintezo, ki se je zgodovinsko učvrstila med ortodoksno vero in ortodoksno Cerkvijo na eni strani in med srbsko nacionalnostjo (ne v smislu državljanstva) na drugi strani. Na ta način se ima srbska vera ne samo za eno kulturnih in zgodovinskih sestavin biti srbske nacije, ampak celo za samo njeno jedro, konstitutivno in konstituirajoče. Tako na primer zagotavljajo, da »je srbska nacija izšla iz ortodoksije in srbska nacionalnost brez ortodoksije ne more obstajati«.²² Trdijo, da »je po zaslugi ortodoksije srbska nacija našla samo sebe in dobila pravico do lastne neodvisnosti in do vključitve med zgodovinske nacije«.²³ Skratka, da je zasluga ortodoksne cerkve, ko je postala avtokefalna, da je srbsko ljudstvo postalo odraslo ljudstvo. Na podlagi zgodovinskega dejstva, da konkretne nacije na prostoru nekdanje Jugoslavije v preteklosti niso nastale na izhodišču etničnega – in tudi ne na podlagi jezikovnega in ne teritorialnega – ampak na podlagi religioznega elementa, ugotavljajo, da so Srbi, ki so v preteklosti prenehali biti pravoslavni, prenehali biti tudi Srbi. V tem smislu opozarjajo, da je bila opustitev pravoslavlja v času otomanskega imperija enakega pomena kot vzporedna opustitev srbske nacionalnosti in pozneje spreobrnitev v novo nacijo istih etničnih in jezikovnih temeljev – muslimansko nacijo. Po tej poti pridejo do sklepa, da »je za Srbe pravoslavlje predvsem in v končni posledici vera v identiteto, lahko bi rekli vera v nacionalno identiteto«.²⁴ Zato obsojajo ateizem kot »ubijalsko orožje v destrukciji srbske nacionalne identitete«.²⁵

Te ideje prilagajajo sedanjim kriznim razmeram in ugotavljajo, da je samo en izhod, namreč brezpogojna vrnitev k pravoslavni veri. »Srbska nacija ni sposobna izstopiti iz današnje eksistencialne krize, če ji ne uspe temeljna duhovna obnova z rekonstrukcijo in ponovno spreobrnitvijo lastne biti k primarnemu izviru«.²⁶ Na ta način se desekularizacijsko očiščenje dogaja kot dobrodošel zasuk in sodobna

²¹ Djordjević, D. B.: Pravoslavlje izmedju neba i zemlje, *Gradina* 26(1991) 10–11–12, str. 12.

²² Radovanović, M.: O potrebi moralne i duhovne obnove, *Glas crkve*, 1991, 1.

²³ Djordjević, R.: Srpsko pravoslavlje – osobenosti medju pravoslavljem, *Gradina*, 26 (1991) 10–11–12, str. 235.

²⁴ Bogdanović, D., nav. d., str. 36.

²⁵ Vučković, Z.: Put duhovne obnove, *Glas Crkve*, 1990, 1, str. 9.

²⁶ Paić, G.: Srpska pravoslavna crkva i kriza, *Gradina*, 26 (1991) 10–11–12, str. 166.

srbska nacija pridobi čisto religiozne konotacije. Kritični sociološki komentar mora poudariti, da neka sodobna nacija v razmerah zelo hude krize ne more organizirati, kot kaže, lastne obnove brez izrecne in brezpogojne religiozne podpore, da pa tudi religiozna konfesija ne more uresničiti lastne revitalizacije na čisto religioznih temeljih brez angažirane privrženosti nereligioznih elementov z nacionalnimi atributi.

Drugič, vztrajajo pri poudarjanju radikalne zgodovinske konvergence med pravoslavljem in srbsko pravoslavno cerkvijo ter srbsko nacionalno državo. Srbsko pravoslavlje in srbska pravoslavna cerkev, tako trdijo, sta odločno skupaj s svojim ljudstvom, to pa zgodovinsko pomeni, da sta odločno skupaj tudi s srbsko nacionalno državo in v končni posledici s svojo vlado. »Odnos med Cerkvijo in državo temelji na načelu tako imenovane koordinirane diarhije, kar pomeni, da ti dve družbeni instituciji kooperirata glede vprašanj, ki so življenjskega pomena za človekovo bivanje, za ljudstvo in skupnost, vzajemno pa si priznavata avtonomijo v svojih posebnih dejavnostih.«²⁷ Zato trdijo, da »v Evropi ni države, ki bi ji uspelo v tolikšni meri združiti dve v bistvu nasprotni poziciji: polje sekularnega življenja in polje religioznega in sakralnega življenja.«²⁸ Prav zato tudi nacionalna cerkev kot konstitutivna nacionalna sila države ni nikoli razvila lastne politične subjektivitete, formalno ločene od nacionalne države in avtonomne. To je razlog, da se v kulturnem okviru srbske ortodoksije ni nikoli razvila ortodoksna konfesionalna politična stranka, podobna ljudskim ali krščanskodemokratskim strankam v katoliških državah, kakor se tudi ni izoblikovalo nobeno laično ortodoksno gibanje pod duhovnim vodstvom klera ali kakšen laični apostolat. Zaradi te zgodovinske konvergence menijo, da je bila srbska ortodoksna cerkev na škodi med komunističnim režimom: znašla se je v laični in ateistični državi in vladi, ki se nista umeščali v tradicionalni kontekst razmerja med cerkvijo in državo. Zato tudi delaicizacija nacionalne države pridobiva svojo zgodovinsko legitimiteto, jez med cerkvijo in državo pa, vsaj v določeni meri, izginja z dejansko delaicizacijo nacionalne države.

Tretjič, v rabi je dokaj posebna razlaga srbske nacionalne zgodovine, ki ima dva zelo pomembna vidika.

Prvi zadeva srbsko nacionalno zgodovino, pojmovano in videno kot resnični martirij (je sama martirologija) srbskega ljudstva, ki se razprostira skozi stoletja. V tem smislu je srbsko ljudstvo pogosto »trpeče ljudstvo«, »ljudstvo žrtev« itn. Martirologiji pripisujejo popolnoma pozitivno vrednost, govorijo o kultu martirstva v srbski naciji, ki ga je stoletja oblikovala in gojila pravoslavna cerkev. V tej posebni podrobnosti se laična interpretacija nacionalne zgodovine, ki tudi poudarja martirološko naravo nacionalne zgodovine, razlikuje od religiozne interpretacije, ki poudarja predvsem zgodovinsko tragičnost srbske nacije. V pravoslavnem religioznem kontekstu je martirologija predstavljena v pozitivni luči. Pravoslavni srbski škof je pred prvo svetovno vojno pisal, da »naša cerkev meni, da je martirstvo za Kristusovo resnico, dar. Kadar potreba zahteva, prosite boga, da vas obdari s tem darom.«²⁹ Neki sodobni srbski pravoslavni intelektualec se sprašuje, izhajajoč iz obrazca »Semen est sanguis christianurum«, če ne gre za martirologijo, ki je bila v zgodovini krščanstva doživeta bolj kot zmagoslavje in ne kot tragedija, prej kot zmaga in ne kot poraz. Ko opisuje povprečnega srbskega vernika, isti avtor

²⁷ Paič, G., nav. d., str. 162 piše, da »pravoslavlje razume samo sebe kot 'življenje krščanske cerkve' in 'kult nacionalne države', državo pa razume kot sekularno in religiozno skupnost».

²⁸ Djordjević, R., nav. d. str. 236.

²⁹ Škof Nikolaj: Tri aveti evropske civilizacije, Gradina, 26. (1991) 10–11–12, str. 48.

zapiše, da leta »ne sprejme pogosto obhajila, ne hodi redno v cerkev, se ne briga preveč za svojo religiozno vzgojo, vendar zna moliti z vso svojo dušo, ponižno in s svojimi preprostimi besedami, iz katerih kipi globoka stara življenjska tradicija, z resnicami, ki so resnice pravoslavne vere. Predvsem pa zna umreti za svojo vero, zna jo dokazati z lastno žrtvijo«. ³⁰ Na tej podlagi je nastala posebna opredelitev nacije, ki ima tudi politične posledice in v primerjavi z dobro znano definicijo iz nemškega romantizma (ki nacijo opredeljuje kot skupnost zemlje in krvi – »Blut und Boden gemeinschaft«), opredeljuje nacijo kot skupnost »zemlje in mrtvih«, rečeno z besedami Ch. Maurrasa.

Ta martirološka razlaga srbske nacionalne zgodovine ni v rabi samo za interpretacijo daljnih in bližnjih zgodovinskih dejstev, ampak predvsem kot poziv, da je treba to zgodovinsko martirologijo obnoviti in da prihaja čas njene oživitve. Sociologijo religije mora predvsem zanimati dejstvo, da gre za sodobno religiozno konfesijo, v kateri je element žrtve doživel posebne vrste poveličevanje.

Drugi vidik se nanaša na domnevno višji smisel srbske nacionalne zgodovine oziroma na duha, za katerega se domneva, da je to zgodovino navdihnil in ki ga je mogoče brati v vseh najbolj mogočnih in najbolj dramatičnih trenutkih zgodovine srbskega ljudstva. Srbsko nacionalno zgodovino je zaradi njenega višjega duha, brati in razlagati kot očitni izraz nacionalnega poslanstva za božjo stvar in božje vrednote. In tako se najbolj kritični in najbolj tragični trenutki nacionalne zgodovine interpretirajo kot ključni trenutki, v katerih se je izpričalo popolno božje ali duhovno poslanstvo oziroma vdanost. Neki sodobni avtor piše, da se je srbsko ljudstvo raje odločilo za »nebeško kraljestvo«, se pravi za Kristusovo večnost, kot za minljivo zemeljsko kraljestvo: torej za smrt s Kristusom v času, za življenje z Njim v večnosti. In takšna odločitev je stalni, trajni ideal, vodilna in usmerjevalna ideja srbske nacionalne zgodovine. ³¹ Skratka, uveljavljajo misel, da gre za nacijo, ki – kakor dokazuje njena zgodovina – verjame v »večno življenje in v minljivost življenja na tej zemlji«. ³² In zaneseno zatrjujejo, da »so Srbi iz svoje eksistencialne in zgodovinske izkušnje dobili jasno vizijo nebeškega Božjega kraljestva kot cilj in poslednji smisel zemeljskega popotovanja in bivanja vseh božjih služabnikov, ljudstev in posameznikov«. ³³ Odločitev za nebeško kraljestvo velja za primarni izvir najbolj izrazitih značilnosti srbskega ljudstva. Iz takšnih stališč prihaja tudi govor o neki nebeški Srbiji, ki obstaja že nad zemeljsko Srbijo in ki mora biti vzor sodobni zemeljski Srbiji. In tako se, v končni posledici, prispe do bolj ali manj jasnega prepričanja o izjemnem značaju srbske nacije in o privilegirani vlogi Srbiji v zgodovinskih načrtih Božje previdnosti.

V besednjaku sociološke analize, bi zelo težko trdili, da gre zgolj za preprosto politično retoriko, kot je trdil R. Fenn v razpravah o civilnih religijah v Združenih državah. Bolj prepričljivo se zdi razlagati to tezo srbske ortodoksije v besednjaku N. Bellaha, namreč kot krščansko religiozno konfesijo, ki zase zares misli, da je »nedolžni skupek univerzalne in transcendentne religiozne stvarnosti, kakor jo vidi ali, kot bi tudi lahko rekli, kakor se je pokazala preko izkušnje ljudstva.« V tem primeru seveda ne ameriškega, ampak srbskega ljudstva, ki danes počenja tudi tisto, kar je N. Bellah imenoval »različne deformacije in demonske distorzi-

³⁰ Bogdanović, D., nav. d. str. 34 in 38.

³¹ Paić, G., nav. d. str. 168.

³² prav tam.

³³ Paić, G., nav. d. str. 169.

je³⁴, med katerimi vse nikakor niso samo naključja in pomote. Na ta način je srbska nacionalna zgodovina desekularizirana in delaicizirana na najbolj radikalen način: razširja se vera, da srbsko ljudstvo v svoji privilegirani vlogi vstopi v ekonomijo rešitve, vendar z vsemi tragičnimi posledicami, ki so vidne s prostim očesom in so posledica projekcije političnih delitev in aktualnih političnih konfliktov na privzdignjenem metafizičnem in eshatološkem ozadju.

Četrtič, ena izstopajočih potez, značilnih za religiozni in kulturni profil srbske ortodoksije, je v »tradicionalizmu, ki gospoduje«.³⁵ Ta tradicionalizem se kaže predvsem na tri poglobitvene načine. V prvi vrsti se kaže kot očiten odpor do vsake novosti in inovativnosti, pa tudi do prilagajanja in posodabljanja. Trditev, da se »ortodoksija dobro čuva pred prehitrim prilagajanjem in posodabljanjem«, je določena z zavestjo, da »sta sporočilo, ki ga nosita ortodoksija in duhovna vrednota, ki jo uresničuje, iznad vsakega časa«.³⁶ Kot drugo pa se kaže v odporu do prisilnega ekumenizma, ki bi se hotel na hitro udejaniti. Tako so na predvečer dramatične zaostritve jugoslovanske krize v zmernem tonu poudarjali, da »ortodoksija z zadržkom gleda na ekumenizem« in »previdno vstopa v ekumenske odnose«, kajti »nevarno je hiteti«, kakor je tudi nevarno verjeti, da »je mogoče tisočletne razlike izbrisati z izjavo o ljubezni in odpuščanju«.³⁷ Dodajajo še, da se sama cerkvena bit ne more podvreči »pogajalskim« politikam, ker ne prenaša koncesij in kompromisov. V bolj radikalnem smislu pa trdijo, da je bila srbska ortodoksija stoletja podvržena napadom in zedinitvenim pritiskom, ki jih ni mogoče pozabiti. Še bolj radikalno trditev najdemo v članku nekega grškega teologa, ki je bil objavljen v neki pravoslavni teološki reviji v Beogradu in v katerem avtor trdi, da »že sama prisotnost pravoslavcev na ekumenski konferenci pomeni izdajo Kristusa«, ker so prisotni pravoslavci s tem »priznali, da je o njihovi veri mogoče razpravljati, in so dovolili domnevo, da bodo sklepali kompromise.« In sklene, da »v preteklosti pravoslavna Cerkev ni nikoli govorila s heretskimi cerkvami. Nikoli ni bilo dialoga med Cerkvijo in dušami, ki so zašle s prave poti«.³⁸ V tem smislu seveda ne presenečata zastoj ekumenizma in ohladitev odnosov med katoliki in pravoslavci, preden je izbruhnila vojna, čeprav je neki srbski sociolog opozarjal, da bo tragično, če ne bo storjen noben korak približevanja ekumenizmu. Tretjič pa je treba opozoriti še na to, da obstaja v srbskem pravoslavju zelo jasno nagnjenje k mitologizaciji. Na ta način se znova razcvetajo stari miti in moderni mediji jih uspešno reciklirajo. Na primer, da »se je mit svetega Save razvil v funkciji kolektivnega spomina ljudstva, ki je bilo v preteklosti podvrženo tolikim preizkušnjam; podpiral ga je samo mit svetega Save in mu kazal pravo pot«.³⁹ Tako se kolektivnemu imaginariju v mitski inačici pripisuje ključna vloga za samo preživetje srbskega ljudstva. Nekatere nadvse aktualne posledice te privrženosti mitologizmu je mogoče zlahka odkriti s proučevanjem vojne, ki divja v nekdanji Jugoslaviji.

Petič, ena posebnih značilnosti religiozne in kulturne podobe sodobne srbske ortodoksije je v posebni viziji usode ortodoksije nasploh pod boljševiskim režimom. Specifičnost te vizije je v dejstvu, da zagreto in pretirano zatrjuje, da je bilo pravoslavje tista konkretna religija, zoper katero so bili uperjeni najbolj surovi

³⁴ Bellah, N.: *Beyond Belief, Essays on Religion in a Posttraditional World*. New York, Evanston, London, Harper / Row, 1970, str. 179.

³⁵ Djordjević, R., nav. d. str. 237.

³⁶ Bogdanović, D., nav. d. str. 41-42.

³⁷ prav tam.

³⁸ Kalomiris, A.: *Protiv lažnog jedinstva*. Teološki pregled, 22 (1990), 1-3, str. 4-5.

³⁹ Djordjević, R., nav. d. str. 237.

napadi protireligioznih pritiskov in je pozneje najbolj trpela pod težkimi udarci represije. In prav rusko pravoslavje da so hoteli ukiniti in izbrisati, da bi zlomili hrbtenico ortodoksiji nasploh. »Pravoslavja niso napadali samo v političnem smislu, kot institucijo ancien regima, ampak prav njeno religiozno, duhovno in ideološko substanco kot vero v boga in kot izraz te vere«. ⁴⁰ V tem smislu poudarjajo, da je ravno pravoslavje prestreglo prvi in najbolj neposredni udarec, naperjen proti krščanski civilizaciji kot v petnajstem stoletju. ⁴¹ Hkrati je boljše vizem kot izumitelj in avtor te protireligiozne vojne, ki se dogaja predvsem kot protiortodoksna vojna, označen kot zgodovini in kulturi ruskega ljudstva tuj pojav, kot neavtohtono ruski fenomen, ki je, narobe, proizvod zahodnoevropske kulture, ki je okužila in oslabilo dušo ruskega ljudstva. Žal pa ta vizija vključuje tudi diagnozo sedanjega stanja in prognozo prihodnjega. V bistvu namreč trdi, da »je ortodoksija ostala najbolj vitalna duhovna moč v prostoru, ki ji po tradiciji pripada, kljub dejstvu da je bila izpostavljena izjemnim pritiskom in so jo spodsekali prav do najglobljih korenin«. ⁴² Zato maščevanje Boga, o katerem se govori, predstavljajo predvsem kot maščevanje Boga v pravoslavni obleki. In potem sledi optimizma polna vizija: »Zaradi mrka socialistične ideologije se vzpostavlja družbeno, kulturno in duhovno vzdušje, ki je zelo ugodno ne samo za obnovo, ampak tudi za razcvet pravoslavja. In napovedujejo, da bo pravoslavna vera zagotovila milijonom ljudi ljubezen in mir, srečo in strpnost; jim ponudila možnost, da najdejo smisel življenja in razloge zanj in jim dala tudi občutek uravnoveženosti in stabilnosti«, ki bo vrhunec dosegel v trajni notranji osvobojenosti človeka, v njegovi duhovnosti. ⁴³ Enak optimizem so opazili tudi mnogi drugi, ki ugotavljajo, da religiozne spodbude v Evropi in v svetu ne prihajajo več z Zahoda, ampak z Vzhoda in da se je pravoslavje pomaknilo proti Zahodu. Verjetno pa se je ta optimizem malce zamajal pod težo zadnjih dogodkov.

Vse to velja predvsem za srbsko pravoslavje. Njegova teza je, da je proces sekularizacije stvarnosti dosegel svoje skrajne točke v homogenih ortodoksnih družbah in prav to se je pokazalo v srbskem tradicionalno pravoslavnem prostoru. V tem smislu trdijo, da »je obdobje svetovne vojne pohabilo srbsko ortodoksno cerkev, boljševiski režim pa jo je skoraj zatrl«. ⁴⁴

In končno lahko opozorimo še na ponovno pojavljanje določenega evropskega antizahodnjaštva v okviru pravoslavne kulture, vsaj na ravni nekaterih pravoslavni veščakov. To protizahodnjaštvo korenini globoko v pravoslavni kulturni tradiciji, čeprav ga danes motivirajo izrazito politični razlogi. Prav je, da se spomnimo, da je eden dobro znanih srbskih religioznih rokohitceev pred drugo svetovno vojno pisal, da »se je Evropa vrgla na delo: začela je ustvarjati človeka brez Boga, družbo brez Boga, človeštvo brez Boga«, in se je špraševal, kdaj se je zgodilo, da so Srbi obrnili hrbet svetemu Savi in njegovim idejam. Njegov odgovor je bil nadvse jasen in je antizahodnjaštvo lahko primer tradicionalnega evropskega antizahodnjaštva: »Tedaj ko se je nadnje zgrnil val umazane in temne evropske humanistične kulture, evropske humanistične civilizacije, humanistične znanosti, takrat ko so nas pograbili in odvekli v mrtvo morje evropsko«. ⁴⁵ Da bi dodatno ponazoril to

⁴⁰ Bogdanović D., nav. d. str. 34.

⁴¹ prav tam.

⁴² Djordjević, D., nav. d. str. 9.

⁴³ Djordjević, D., nav. d. str. 10.

⁴⁴ Djordjević, D., nav. d. str. 11.

⁴⁵ Popović, J.: Svetosavska filozofija prosvete, Grjadina, 26 (1991) 10–11–12, str. 154–155.

gledišče.⁴⁶ opozarjam na teološko pravoslavno revijo iz Beograda, ki je objavila razpravo, v kateri s precejšnjim pretiranjem poudarjajo, da so papeštvo, protestantizem, humanizem, ateizem, demokracija, fašizem, kapitalizem, komunizem in kar je še evropskih reči, zgolj in samo izrazi istega humanističnega brezbožnega duha.⁴⁷ Dodati je še treba, da je glede tega stališča danes opaziti razlike med antizahodnjaštvom pravoslavne izvora in med antizahodnjaštvom, ki izhaja iz laičnega toka sodobne srbske kulture. Le-ta se od prvega loči, ker poudarja svoje aktualno antizahodnjaštvo, vendar se sklicuje na grško klasično tradicijo, ki jo ima za prvinski izvor humanizma, racionalizma in demokracije.⁴⁸ Morda je treba kot zanimivost omeniti še ideje o miru in vojni že navedenega grškega pravoslavne teologa, ki so bile objavljene leta 1966 v beograjski pravoslavni teološki reviji. Kalomiris je pisal, da »želja po miru izhaja iz izgube idealov, iz strahu in iz ljubezni do udobnega življenja«. Poudarjal je, da »je mir, o katerem se govori v svetu, brezpogojna kapitulacija vsega dobrega, svetega in velikega, diktatura sebičnosti, povprečnosti in mlačnosti, ukinitve individualnosti posameznikov in ljudstev, zmes kompromisov in računice, nove hipokrizije, ravnodušja do resnice in izdaja vsega, kar je sveto.« Svoje razmišljanje pa je sklenil z ugotovitvijo, da »je vojna pošastna stvar, rezultat človeškega propada in nihče nima namena, da bi jo poveljeval. Toda mir, za katerega svet trguje, je neizmerno bolj pošastna stvar.«⁴⁹ Na ta način se je zarisovala legitimnost možne vojne v okviru vzhodnega krščanstva.

III.

V tem zapisu sem seveda lahko podal predvsem opis najvidnejših potez, ki danes določajo religiozno in kulturno podobo srbskega pravoslavja; prava sociološka analiza bi šele morala slediti. Pričujoči opis zadeva predvsem verovanja, ideje in vrednote na povprečni ravni sodobne srbske ortodoksije. Žal pa je mogoče trditi, da že takšen opis zadošča za prepoznavanje ključnih funkcij in najbolj očitnih lastnosti, opisanih z ravnanjem srbske ortodoksije v hudi krizi v nekdanji Jugoslaviji. Prvič, te lastnosti ali značilnosti so nedvomno spodbudile in legitimirale ali pa olajšale temeljno politično odločitev srbske pravoslavne Cerkve in srbskega pravoslavja od začetka krize v nekdanji Jugoslaviji, se pravi odločitev v korist in v podporo prevladujoči nacionalistični politični strategiji. To pomeni, da je kot svoj pglavitni strateški cilj postavila politični ideal, kakor je nadvse jasno opisan v znanem Mazzinijevem obrazcu: »en narod, ena država. Ena država za en narod«, ki pa je v večnacionalni, večkulturni in večkonfesionalni skupnosti moral pripeljati do oboroženih konfliktov in do organiziranega nasilja in je nazadnje potisnil vso regijo v razmere podaljšane nestabilnosti in vnetljive konfliktnosti.

Drugič, te lastnosti so omogočile, pogojile in legitimirale v religioznem smislu zelo obsežen, če ne popoln, prehod ljudi, stvari, tradicije, kulture, sestavin ustanov in organizacij v posest ali v razpolaganje srbske pravoslavne cerkve v namene politične strategije, ki jo opredeljujejo nacionalistični cilji, četudi z občasnimi razhajanjem in pomisleki.

Tretjič, te lastnosti so delovale in delujejo kot nekakšen ideološki most, ki povezuje srbsko pravoslavje s posvetno kulturo v Srbiji in celo presega prej obstoječi jez med srbsko pravoslavno cerkvijo in politično strategijo srbskega

⁴⁶ Določeno protizahodnjaštvo je bilo prisotno v pravoslavni kulturi na nižji ravni in se je kazalo v rabi izraza »Latini« ali »latinsko« z diskvalificirajočim podtonom, kot na primer v reku »latinci so bili vedno sleparji«.

⁴⁷ Kalomiris, A., nav. d. str. 21.

⁴⁸ To se je očitno pokazalo v uvodnem nagovoru, M. Markovića v čast Vuka Karadžića.

⁴⁹ Kalomiris, A., nav. d., str. 21.

komunističnega vodstva. Te lastnosti so olajšale nastanek dejanske domoljubne fronte (Heimsfront) v sedanji srbski politiki, ki stoji nad pluralizmom obstoječih političnih strank.

Četrtrič, te lastnosti so odigrale pomembno vlogo v uvajanju in integriranju temeljnih verovanj vzhodnega krščanstva v proces politizacije religije in, v končni posledici, v zavestni angažma v oboroženem spopadu in v krvoločni vojni. S sakralizacijo političnih ciljev vojne so zavestno tvegali, da se bo politična vojna sprevrгла v religiozno vojno ali skoraj, zaradi soočanja verovanj zoper verovanja. Te lastnosti so se uporabljale kot leste, po kateri so v bistvu politične konflikte povzdignili na raven verovanj, idej in vrednot metafizične, ontološke in eshatološke narave (ali skoraj), vojno pa prikazali kot vojno med nasprotnimi svetovi.

Petič, te lastnosti so prispevale k učinkoviti nevtralizaciji moralne, osebne in kolektivne odgovornosti v umazani vojni, in sicer zlasti s tem, da so dali v oklepaj predvsem krščansko etiko občega človeškega bratstva. Na ta način so ustavili možno spodbujanje tistih religioznih prvin, ki bi mogle poroditi nestrinjanje in odpor množic in bi lahko ovirale konkretno udejanje prevladujoče politične strategije z barbarskimi metodami in sredstvi.

In končno, te lastnosti so odigrale pomembno vlogo v nedavnem družbenem, političnem, kulturnem in ideološkem razvoju, kakršen je bil do zdaj značilen za proces prehoda v Srbiji. Še pomembnejše pa je, da je potisnil srbsko pravoslavje v razmere, ko je globoko vpletena v podaljšano in kruto vojno, ki za jutri, v najboljšem primeru, obeta zamenjavanje prihodnjih vročih vojn s hladnimi in obratno, od sedanje vojne kot nadaljevanja politike z drugimi sredstvi v jutrišnjo politiko kot nadaljevanje današnje vojne z drugimi sredstvi.

Zdi se, da je mogoče zapisati nekaj temeljnih in prepričljivih sklepov. Ni dvoma, da je prišlo do pomembnega obrata v globalnih religioznih razmerah na tradicionalno pravoslavem prostoru. Ta obrat je del procesa prehoda, ki se dogaja v nekdanji Jugoslaviji in ga je mogoče opredeliti kot obsežno revitalizacijo in hitro prebujo srbske ortodoksije in kot opazen umik prej obstoječe obsežne sekularizacije. Le-ta je bila posledica padca komunistične ideologije, ki so ga razlagali tudi kot dokončen poraz sekularne in laične kulture nasploh. Na ta način je opisani obrat mogoče opredeliti kot obrat od religiozne krize, se pravi od krize srbskega pravoslavja krizi sekularizacije kot take. Žal je jasno, da se je ta prebujala uresničila predvsem v procesu politizacije religije in vzporedne religizacije politike in ne v procesu postopne družbene diferenciacije v razmerah vse večje družbene kompleksnosti, in še manj, v spontani in naraščajoči plimi duhovnosti v civilni družbi. To pomeni, da srbsko pravoslavje prav zaradi procesa politizacije religije in religizacije politike znova osvaja tradicionalni status kulturne baze celotne družbe in predvsem veljavnega družbenega sistema. Tako ne preseneča dejstvo, da so verovanja in vrednote srbskega pravoslavja znova korakoma osvojile ključni položaj v kulturnem in torej tudi simbolnem sistemu z večjo motivacijsko usmerjevalno, legitimativno in regulativno močjo. Hkrati pa je srbska pravoslavna cerkev postopoma znova osvojila družbeni položaj politične ustanove prve vrste, ki v določenem smislu opredeljuje vsaj meje družbene, politične, kulturne in moralne normalnosti in anornosti. In dogajajoča se vojna ni zavirala tega procesa, ampak ga je v bistvu pospešila.

Sklepna opomba: jasno je, da je ta opis enostranski, in sicer iz preprostega razloga. Sistematični opis sodobne srbske ortodoksije namreč ostaja pomanjkljiv brez analognega in vzporednega objektivnega opisa katolištva in islama v nekdanji Jugoslaviji, ki se, v najboljšem primeru, srečujeta kot glavna tekmeča in zunanja

izziva in, v najslabšem primeru, kot smrtna sovražnika. Žal pa se je v tem primeru treba zavedati nevarnosti pasti, ki jo je E. Hobsbawm označil z besedami: »V postkomunističnih družbah sta etnična in nacionalna identiteta predvsem sredstvo za opredeljevanje skupnosti nedolžnih in za identifikacijo tistih, ki so krivi vse naše nesreče.«⁵⁰

⁵⁰ Hobsbawm, E. nav. d. str. 189.

Evropska skupnost in slovenska civilno-varnostna razmerja

Danes je Evropa pred neslutnimi zgodovinskimi razvojnimi procesi, ki so epohalnega pomena za sožitje in mirno koeksistenco. Evropski integracijski procesi so sprožili zapletene modernizacijske in demokratizacijske procese. Ponovno se je izkazala aktualnost federalističnih oziroma konfederalističnih načel povezanosti suverenih evropskih držav. V evropski skupnosti se preizkuša teoretični konstrukt federalizma in v praksi analitično ugotavlja, ali je federalizem optimalni organizacijski, integracijski in konflikte razrešujoči model postmoderne družbe (Fleiner-Gerster, 1993:9).

Arhitekti »Evropske hiše« se srečujejo s številnimi vprašanji federalističnih razmerij, med katerimi je nedvomno prastari fenomen prerazporeditve moči in oblasti v Evropi. Znotraj tega novega »supradržavnega« kolosa Evropske unije, pa tudi znotraj sedanjih članic, se odpira vprašanje (de)koncentracije politične, gospodarske in vojaške moči oziroma vzpostavitve razmerij med politično družbo in civilno družbo. Za evropske narode pa je žgoče tudi vprašanje enakopravnosti velikih in majhnih narodov ter etničnih manjšin.

V ta zapleteni splet odnosov sodi tudi vprašanje razmerij med civilno družbo in gigantskimi vojaškimi kompleksi. Po pacifikaciji konfliktov med Vzhodom in Zahodom je bilo to razmerje potisnjeno v normalne okvire parlamentarne demokracije in njenega nadzora nad vojaško močjo. Danes pa se spet razkrivajo latentna žarišča sporov in konfliktov, ki vzpostavljeno evropsko večpolarnost vračajo v toge okvire »Prokrustove postelje« bipolarnosti. V taki napetostni situaciji postaja aktualno tudi vprašanje, kako naj demokracije – zlasti pa »nove demokracije« vzhodne in južne Evrope – obvladujejo imperialne strateške scenarije generalskih elit, ki kar kličejo po inkarnaciji mogočnih vojaških sistemov in blokadi procesov demilitarizacije.

Zato bi kazalo civilno vojaška razmerja v Evropi, zlasti pa v državah vzhodne in jugovzhodne Evrope, analizirati v luči:

- a) integracijskih in federalističnih procesov v Evropski uniji.
- b) procesov demokratizacije in modernizacije v evropskih družbah.
- c) razmerij med obrambnimi sistemi in civilno družbo ter
- d) možne ponovne politične in vojaške bipolarizacije med Vzhodom in Zahodom.

Evropski integracijski procesi in koncentracija moči

Nekateri politični arhitekti Evropske unije si novo evropsko federalno skupnost zamišljajo kot mogočno »supradržavo«, če ne že kar po ameriškem vzorcu kot Združene države Evrope. Tak konstrukt pa pomeni koncentracijo moči in oblasti v rokah nekaj evropskih velesil. Zato teoretiki sodobnega federalizma menijo, da bi morala federativna ureditev v državah in v evropski skupnosti z decentralizacijo

* dr. France Vreg, zaslužni profesor ljubljanske Univerze

»uresničiti del ,vertikalne porazdelitve nasilja'. Taka (ureditev) otežuje birokratsko ali tehnokratsko koncentracijo politične moči ter olajšuje omejevanje in nadzor državnega oblastništva« (Schneider, 1933:14).

Bistvo evropske demokracije je preprečitev koncentracije moči, kar je prvi pogoj za demokratične spremembe družb. V zgodovini so veliki imperiji propadli prav zaradi surove koncentracije moči v rokah političnih elit dominantnih narodov. To dokazuje tudi uzurpacija moči v sodobnih totalitarnih ali populističnih sistemih, pa v velikih večnacionalnih federacijah, kot so bile Sovjetska zveza, Češkoslovaška, Jugoslavija in druge.

Večnacionalne federacije so imele mamutsko državno administracijo, mogočen represivni aparat in velikanske strogo centralizirane armade. Ves državni in ekonomski sistem so obvladovali pripadniki dominantnih »supranarodov« in ga polnili z državniki, diplomati, generali, zveznimi uradniki in drugo elito. Zato v Evropi obstaja nezaupanje do neke birokratske državne centralne instance, do nove koncentracije moči dominantnih političnih, ekonomskih, finančnih in vojaških elit v novem organizacijskem modelu Evropske unije. Tak uniformni kolos bi se – kljub demokratičnim načelom sodobnega federalizma – lahko spremenil v avtoritarno centralizirano supradržavo.

Sodobni federalizem zavrača tudi centralistično načelo večine, ki vodi, kot je dejal že Tocqueville, k tiraniji večine. Načelo večine (številčnosti narodov; en človek, en glas) ne more biti načelo demokracije. Vsak član evropske skupnosti mora biti enakopraven, neodvisno od števila prebivalstva, in kot tak mora enako pravno participirati pri oblikovanju politične volje. Žal dominantni narodi to načelo le redko upoštevajo – kar kažejo zgodovinske izkušnje majhnih narodov. Volja in moč dominantnih narodov po navadi prevlada nad voljo majhnih narodov.

Moč in volja velikih ni podprta le s številnostjo, marveč tudi z gospodarskimi, znanstvenimi in tehnološkimi potenciali, z velikimi vojaško-industrijskimi kompleksi, gigantskimi armadami in atomsko močjo.

Zgodovina bo pokazala, ali se bo nova evropska unionistična struktura razvijala v skladu z načeli sodobnega federalizma v smeri dekoncentracije moči in decentralizacije. Preseči bo morala organizacijske stereotipe klasičnih nacionalnih držav z načelom supranacionalnosti. Razviti bi morala »zgradbo« transnacionalne ravni odločanja, ki bi bila sinhrono nadzorovana in legitimirana. Avtentično federalistična evropska Unija se lahko uresniči le kot multikulturna, raznovrstna enotnost narodov, kot policentrična, asimetrična kooperativna zveza suverenih držav.

»Desakralizacija« političnih, državnih in vojaških elit

Evropski federalizem predpostavlja svobodo človeka, »demokracijo za množico ljudi«, zato bi se evropska demokracija morala razvijati v smeri participativne demokracije. Človek je svoboden, če lahko svojo osebnost svobodno razvija v skupini, na ravni samoupravne komunalne skupnosti, v kulturni skupnosti (Fleiner-Gester, 1993:10).

Bistvo pluralizma je, da decentralizira, demonopolizira in omeji politično moč. Desakralizacija politične in vojaške elite je problem evropske demokracije, zlasti »novih demokracij« vzhodne in jugovzhodne Evrope.

Očitno je, da politični diskurz evropske državne elite ni usmerjen k perečim socialnim in participacijskim problemom, ki zadevajo državljana. Politična zlovoljnost državljanov evropske skupnosti zato ni plod le nezadovoljstva in razočaranja

z materialnim položajem, marveč zadeva predvsem nemoč odločanja na vseh ravneh.

Raziskave političnih situacij v vzhodni in jugovzhodni Evropi kažejo, da sistemi novih demokracij niso izpolnili pričakovanj človeka. »Značilen za koncept političnega samorealiziranja državljana v teh državah je razširjen občutek politične nemoči, resignacije in kritike političnih avtoritet, ki se elitistično zapirajo vase, žive egoistično in daleč od občanov«, ugotavlja dunajski politolog Plasser na temelju primerjalnih raziskav v evropskih državah. »Okoli osemdeset odstotkov državljanov . . . se zaveda, da na vladne odločitve nimajo nikakršnega vpliva ter da so stranke, politiki in poslanci zainteresirani le za volilni uspeh, za povečanje volilnih glasov ter da slede le lastnim egoističnim interesom« (Plasser in Ultram, 1992:12).

Raziskave javnega mnenja kažejo, da v javnosti prevladuje kvazijavno mnenje, ki ga ustvarjajo politične, državne, vojaške in druge ustanove. To so uradne izjave, govori, tiskovne konference državnikov, ministrov, parlamentarnih komisij, strankinih funkcionarjev in državnih uradnikov. Med temi elitističnimi skupinami in državljani je povezava preko množičnih medijev, ki pretežno razširjajo uradno, institucionalno mnenje. Avtentično javno mnenje je mogoče oblikovati le, če ga »posreduje kritična publiciteta«.

Politika in množični mediji bi morali državljana sprejeti kot individuuma, kot osebnostno strukturo, ki ima svoje motive in želi ohranяти lastno identiteto. Družbo moremo razumeti ne le kot politični in ekonomski sistem, marveč tudi kot socialni sistem, v katerem »komponente sveta življenja – kultura, družba in osebnostne strukture – tvorijo kompleksne smiselne skupke, ki med seboj komunicirajo, čeprav so utelešeni v različnih substratih« (Habermas, 1988:98).

Vertikalna porazdelitev (dekoncentracija) moči in razvijanje sestavin participativne demokracije so žgoč problem tudi za sistem »nove demokracije« slovenske države. Moč je še vedno skoncentrirana v nekaj političnih, državnih, vojaških in gospodarskih centrih; zato ni moč govoriti o avtentičnih procesih demokratizacije družbe. Nekateri politiki in ministri slede le svojim parcialnim interesom ohranjanja in širjenja politične moči, pridobivanja strankinih in volilnih glasov. Zato se tudi v slovenski javnosti kažejo občutki politične nemoči, ki porajajo anomijo, apatijo in politično pasivizacijo občanov, hkrati pa je tako stanje izjemno ugodno za vzpon populističnih politikov.

Civilno-vojaška razmerja novih demokracij

Civilno – vojaška razmerja državnopravno sodijo v sklop varnostnega sistema posameznih družb oziroma evropske skupnosti. Kot občečloveški odnos civilne družbe pa presegajo probleme pravnih regulacij in sodijo v procese demokratizacije družb in varnosti človeštva. Varnost ni samo biološka težnja človeka, narodov in držav po preživetju v okolju, marveč je tudi civilizacijska prvina. Ne zajema le klasičnih obrambnih in notranjezaščitnih funkcij, marveč vključuje tudi politične, gospodarske, socialne in druge funkcije.

Nacionalna varnost je splet političnih, gospodarskih, pravnih, socialnih ter klasičnih obrambno-varnostnih interakcij neke družbe. Fenomen varnosti zaobsega tudi kakovost življenja, demokratske svoboščine in človekove pravice kot najvišje družbene vrednote. Varnostna politika torej ni in ne more biti monopol kakega obrambnega ali policijskega ministra, saj zajema temeljne oblike človeko-

ve in nacionalne dejavnosti: od zunanje in notranje politike, gospodarske in energetske politike do socialne in zdravstvene, izobraževalne in kulturne politike.

K varnostnim institucijam sodijo tudi institucije varstva ustavnosti in zakonitosti (ustavno sodišče, redna sodišča, tožilstvo in druge). V varnostnem sistemu pa je najpomembnejša komponentna, lahko bi rekli smisel varnosti, prav kompleks odločanja in nadzora parlamenta, političnih strank in države ter javnosti. Ta kompleks odločanja pa ne more biti reduciran le na občasno nadzorno funkcijo javnosti in civilne družbe.

Slovenski nacionalni varnostni sistem ne more biti samozadosten sistem – kot si ga zamišljajo nekateri obramboslovni »teoretiki« in ministrski pragmatiki. Tudi ne more temeljiti na preživelih stereotipih vojaških doktrinarjev starojugoslovanškega armadnega centralizma in despotizma. Sprejeti mora standarde obrambne organiziranosti in porazdelitve moči, ki so uveljavljeni v evropskih demokracijah.

Tudi slovenski varnostni sistem mora nenehno sprejemati najmanj tri vrste interakcijskih tokov in menjav: iz okolja, iz preteklosti in o samem sebi (samorefleksivnost).

Avtentičen koncept nacionalne varnosti izhaja iz socialnokulturnih in zgodovinskih korenin slovenskega naroda. Zgodovine obrambnega sistema ni mogoče začeti z dogodki dvomesečne obrambne rezistence leta 1991. Boj slovenskega naroda za obstoj in preživetje sredi germanske cesaropapistične avtokracije in agresivne superiorne kulture velikih narodov sega daleč v zgodovino. Med temelje nastanka slovenskega naroda in slovenske državnosti štejemo dva bistvena zgodovinska dogodka: boj slovenskih kmečkih puntarjev in slovenski prevod Biblije iz leta 1584.

K odločilnim prizadevanjem za samobitnost in obstoj prišteva slovenska zgodovina tudi krvavi, več kot štiri leta trajajoči osvobodilni boj zoper Hitlerjeve hordé in njihove kvizlinge kot primer širokega evropskega odporniškega gibanja. V tem zgodovinskem obdobju je krvaveči slovenski narod že leta 1943 sredi vojne vihre oblikoval slovensko državo, pa izvedel osvoboditev slovenske Primorske izpod dvajsetletnega fašističnega jarma.

V tem zgodovinskem obdobju se je oblikovala samozavest, pokončnost in samobitnost slovenskega naroda in slovenske vojske, ki je ni mogla izničiti avtokracija državnega centralizma jugoslovanske federacije. V sklop junaških zgodovinskih dejanj nedvomno sodijo tudi boji Maistrovih borcev za severno mejo. V novejšem obdobju so imela prizadevanja za suvereno državo oblike politične, ekonomske, kulturne, medijske in druge rezistence, ki se je slednjič izoblikovala v odločilno vojaško-policijsko rezistenco proti agresiji JLA. Zgodovinsko prelomno dejanje pa je nedvomno oblikovanje svobodne suverene države Slovenije.

Obrambni sistem je komponenta nacionalnega varnostnega kompleksa in se ne more samozadovoljno zapirati v vojaški, policijski, obveščevalni ali drugi oligarhični vrh kot središče državne védnosti. Tudi v Sloveniji so se nekatera ministrstva, zlasti obrambno, zastirala s »pajčolani« državne skrivnostnosti ter izmikala nadzoru parlamenta in javnosti. Tipičen je primer vojaške obveščevalne službe, ki je parlamentarna komisija ni uspela nadzorovati in je bila s svojimi informacijami zasebno politično orodje ministra. Politična elita pa je nemočno opazovala tudi samopašno formiranje ministrove zasebne pretorijanske garde. Takšno zapiranje v lastno oblastništvo je simptom nedemokracije in spominja na podobne primere v Italiji, kjer so vojaški vrhovi celo kovali prevzem oblasti.

Bistveni postulat sleherne demokratične družbe je njena usposobljenost in pripravljenost za samorefleksijo. Družbene institucije morajo graditi svojo legitim-

nost na transparentnosti do javnosti, na interakciji med institucijo in civilno družbo. To še posebej velja za varnostni sistem, zlasti njene obrambne, policijske in zunanjepolitične podsisteme. Ti podsistemi morajo gojiti samorefleksivnost, kritično »opazovanje« tudi samega sebe in izpostavljenost družbenemu nadzoru. Zloraba teh demokratičnih načel rojeva zaprte sisteme, v katerih prevladuje zaverovnost v sebe in v zaslug iz »herojskih« obdobj.

Koncentracija moči v takih podsistemih rojeva oligarhične elite in voditelje, ki so slepo zaverovani v svojo »nadčloveškost« in vsemogočnost. Taka samozadostnost in zaverovnost v »zgodovinska« poslanstva je v nekdanji JLA deformirala mnoge generale in jih spreminjala v evforične paranoike; pahnila jih je v slepoto kasarniške doktrinarnosti. Morda so klice te bolezni okužile tudi nekatere slovenske vojaške doktrinarnje in ministre. V evropski demokraciji so taki ministri zgodovinski anahronizem. Varnostni sistemi zahodnih evropskih držav so z razvojem demokracije, zaradi stalne izpostavljenosti javni kritiki in zamenljivosti že zdavnaj absorbirali tudi vse prvine evropske kulture.

(De)politizacija obrambno-varnostnih sistemov

Obrambno-varnostni sistem v Evropi ne more imeti »simbiotičnega odnosa« med politično stranko in vojsko ali policijo ali zunanjim ministrstvom. Depolitizacija teh podsistemov je Evropi strogo načelo in je sestavni del razmerja med varnostnim sistemom in civilno družbo. Posebej aktualna pa je v deželah novih demokracij, ki so obremenjene s starimi modeli partijske politizacije vojske in milice.

Procesi depolitizacije so se v Sloveniji začeli še v obdobju prenoviteljske demokratizacije (konec osemdesetih let), niso pa bili končani. Protagonisti nove demokracije so formalno izvajali depolitizacijo, dejansko pa so državna ministrstva »prenavljali« s pristaši svojih strank (kar se dogaja tudi v evropskem pluralizmu).

Mednarodne raziskave opozarjajo, da je kriza legitimnosti vojaštva v odmiku od civilne družbe, v ostrih razmejitvah med vojaškimi in civilnimi strukturami. Vojaška elita vedno teži k vzpostavljanju močnih armad, češ da samo tako lahko zagotavlja potrebe družbe po varnosti. Hkrati pa obtožuje civilno družbo, da se zavzema za procese demilitarizacije. Dejansko pa vojaško birokracijo vodi isto množitveno načelo kot državno, namreč da se moč in oblast ministra kažeta v tem, da ima številne (svoje strankine) podministre in sekretarje, ti pa spet celo vrsto nižjih uradnikov.

Obrambni ministri so po navadi vodilni člani vladajoče stranke in jih izbere predsednik vlade, ki je tudi predsednik vladajoče stranke. Stranka, ki zmaga na volitvah, predstavlja voljo večine volivcev in je odgovorna tudi za nacionalno varnost.

V Sloveniji vladajoča večinska stranka liberalnih demokratov dolgo ni imela ne obrambnega, ne policijskega, ne zunanjega ministra – kar ni primer v evropskih demokracijah. Politika večinske stranke, da se odpove obvladovanju treh stebrov države, je bil svojevrsten paradoks in je v nasprotju s standardi evropske demokracije.

Vrh slovenske liberalnodemokratske stranke je pač dal prednost gospodarski in finančni stabilizaciji ter lastninjenju, pa socialnim, zdravstvenim, šolskim in drugim problemom, ki so pogoj za vstop v Evropo – in se zaradi koalicijskih sporazumov začasno odrekal »boju v areni« politične moči. Pri tem pa je spregle-

dal temeljno načelo parlamentarne demokracije, da je vladajoča večinska stranka odgovorna tudi (oziroma predvsem) za nacionalno varnost.

V evropskih demokracijah obrambni (po navadi pa še policijski) minister v koalicijskih vladah prihaja iz vrst večinske stranke. Logika evropskega vojaškega sistema je tudi v tem, da morajo biti obrambni, policijski ali zunanji minister v nekem smislu »nadstrankarski«. Ne morejo se pojavljati v dvojnih vlogah: v vlogi strankarskega liderja in v vlogi profesionalnega vojaškega voditelja. To bi bila – kot je to (bil) primer v Sloveniji – koncentracija dveh moči: vojaške in strankarske. Zato v evropskih demokracijah uveljavljajo načelo, da obrambni ali policijski minister opustita pomembne funkcije v političnem vrhu stranke in se prelevita v »nadstrankarskega voditelja«.

Toda tudi v evropskih demokracijah nikoli ne poneha boj za oblast. Strankarsko opredeljeni voditelj po navadi v svoje ministrstvo pritegne lepo število strankinih pripadnikov. To je delno opravičljivo na obrambnem področju, češ da vladajoča stranka odgovarja za nacionalno varnost države. Te odgovornosti ne more prepustiti kaki marginalni koalicijski stranki, ki si predvsem prizadeva, da bi maksimirala volilne glasove in tako razširila svojo moč in oblast.

Vojaško-politični ideologi in populizem

Depolitizacija vojaških in represivnih podsistemov seveda ne more biti mit. Pripadniki vojske ali policije imajo pravico opredeljevati se ideološko, politično in versko, ne pa sodelovati v akcijah strank. Ni mogoče pričakovati, da bodo ljudje spreminjali politična in verska prepričanja. Zato je iluzija misliti, da bo obrambni ali policijski sistem ideološko povsem nevtralen – še zlasti, če je vojaški (ali policijski) minister strankarski ideolog.

Povsem nesprejemljivo pa je, če obrambni minister kot goreč ideolog prireja revanšistične politične mitinge, kritizira vladno politiko, komentira notranje ali zunanje dogodke in si tako nabira svoje pristaše. Če bi si tak oblastniški populizem dovolil, denimo, ameriški obrambni minister, bi moral naslednji dan ponuditi odstop oziroma bi ga predsednik nemudoma odslovil. Na evropskih posvetovanjih je zato depolitizacija vojske osrednje vprašanje, saj je sestavina procesov demokratizacije.

Demokracija ni demokracija, če se v njej ohranjajo zaprte strukture političnega monopartizma. Še posebej je to vprašanje pereče v Sloveniji, kjer so »stebri države« v rokah različno ideološko opredeljenih strank, ki se vsakodnevno odkrito ali prikrito spopadajo v politični areni.

Sodobne armade grade svoj imidž s kulturo javnega dialoga, s strokovnim znanjem in z veljavnostjo argumentov. V interakciji s civilno družbo velja načelo enakopravnosti in resničnosti pri soočanju kompetentnih sogovorcev. Evropska vojaška kultura zavrača metode političnih insinujacij, diskretitiranja oponentov, lova na čarovnice in verbalnega kretenizma – kar se (je) dogaja(lo) v Sloveniji. Obrambni minister Avstrije, na primer, kaže akademsko kulturo v odnosu do javnosti; z dolžnim spoštovanjem tudi naslavlja predsednika države in se ne spušča na raven populističnih dialogov s predsednikom, ki simbolizira narod in državo. Očitno v Sloveniji tudi v kulturi komuniciranja še močno zaostajamo za Evropo.

Sodobna demokratična armada vsrkava kulturo evropske civilizacije. Znanje in vojaški etos sta sestavini socializacije mladih generacij, vojaških obveznikov. Samo tako lahko nove generacije absorbirajo varnostno kulturo, ki je temelj

obrambne moči vsake družbe. Če obrambno-varnostni sistem ne vsebuje pozitivne substance, kvalitete človekove osebnosti, zaupanje v človeka, bo ostajal državni aparat ekspresivnega nasilja.

Za demokracijo je povsem nesprejemljivo, da v vrstah varnostnega sistema dopušča ekspresivno nasilje, ignoranco in primitivizem. Duh ekspresivnega nasilja povsod vidi sovražnike, izdajalce in agente.

Sestavni del duha sodobnih armad je ustvarjalnost, znanje in etos. Slovenski obrambni sistem kliče po absorpciji znanja, evropske kulture in etosa, ki pa ga morejo ponuditi le novi, akademsko izobraženi ljudje v obrambnem vrhu. Šele takrat bo sposoben vsrkati vrednote evropske civilizacije.

Revitalizacija politične in vojaške bipolarnosti

Integracijski procesi v Evropi se odvijajo pod egido porazdelitve materialnih dobrin, energetskih potencialov in politične moči, v areni soočanja mogočnih nacionalnih držav. Interkulturno komuniciranje v evropski »skupnosti« bremeni diskurzivna kompetitivnost ideologij, političnih doktrin, verskih sistemov, pa tudi hromeči oblastniški simboli moči in nediskurzivne prisile.

V globalnem spopadu političnih, gospodarskih in vojaških potencialov dominantni narodi širijo svojo kulturo, kar vzbuja naraščanje zavesti o pripadnosti nacionalnim državam. Mednarodna konfrontacija se zato vse bolj polni tudi z nacionalnimi simboli, ki jih krepi verska simbolika svetovnih religij. Težišče konflikta se iz ekonomskih in političnih žarišč spopada prenaša tudi na probleme indentitet nacionalnih držav in vojaškega razmerja moči.

Politični arhitekti evropske skupnosti so v svojih scenarijih le marginalno upoštevali evropske transkulturne, politične in vojaške konflikte. Etničnost se jim ne kaže kot v smislu utemeljena instanca, marveč kot motivacijski stimulus parcialnih interesov in nacionalnih egoizmov. Nacionalne države mobilizirajo vse svoje resurse, da bi ohranile vzpostavljeno ravnotežje moči v Evropi. Ta kompleks dominacije in moči je tudi dejavnik ogrožanja politične, ekonomske in kulturne avtonomije malih narodov.

Dominantna komunikacija (z latentno agresivnostjo in grožnjo po represiji) je sestavni del komuniciranja človeka v skupini, zlasti v velikih hierarhičnih vojaških sistemih, pa tudi v mednarodnem komuniciranju v Evropi. Politični, ekonomski in vojaški sistemi zavestno in načrtno uvajajo agresivno strategijo političnega komuniciranja, da bi uresničili svoje cilje in interese. Agresivno strateško komuniciranje se danes uveljavlja v nekaterih vzhodnih in južnovzhodnih državah, pa tudi v Sloveniji.

Kako lahko definiramo in razumemo agresivno strateško interakcijo, ki se danes uveljavlja v napetostnih in konfliktnih situacijah v Evropi? Agresivno vedenje je tista strategija, »s katerim ljudje . . . žele doseči dominantnost. Pri tem je agresivnost instrumentalno vzpostavljena v zelo različnih funkcionalnih zvezah: za izsiljenje resursov, za uničenje rivalov in podobno« (Eibl-Eibesfeldt, 1986:470).

Ker se v Evropi že kaže latentna bipolarnost, lahko sklepamo, da se bo okrepi la strateška (vedno bolj agresivna) interakcija. Ideja bipolarnega strateškega soočanja se bo krepila tudi v posameznih nacionalnih državah ter bo vplivala na vojaško-civilna razmerja v posameznih nacionalnih državah. Lahko predvidevamo, da bodo vojaške elite ponovno začele dokazovati upravičenost svojih vojaških proračunov in projektov militarizacije.

Nepredvidljivi procesi strateške interakcije bodo zavirali procese integracije v Evropsko unijo. Zveza policentričnih kooperativnih suverenih držav pa lahko dejansko funkcionira le, če bo utrjevala procese demokratizacije in mirnega razreševanja konfliktov in vojnih soočanj. Zgodovina mednarodnih odnosov nas uči, da je ta načela v praksi zelo težko realizirati, ker velike sile zasledujejo predvsem lastne interese.

V Evropi lahko danes registriramo nove latentne poskuse velesil, da bi ponovno definirale interesne sfere. To pomeni, da se bodo oživila razmišljanja o redefinanju funkcij velikih vojaških kompleksov in obrambnih zvez, kar bo zaviralo ali celo blokiralo nastajanje multikulturne enotnosti narodov in policentrične kooperativne zveze suverenih evropskih držav.

LITERATURA

BELL, D., »Ethnicity and Social Change«, v: Glazer, N. in Moynihan, D., P. (eds.), *Ethnicity, Theory and Experience*, Cambridge 1975.

HABERMAS, J., *Nachmetaphysisches Denken. Philosophische Aufsätze*, Suhrkamp, Frankfurt 1988.

EIBL-EIBESFELDT, *Die Biologie des menschlichen Verhaltens. Grundriß der Humanethologie*, Piper, München Zürich 1986.

FLEINER-GERSTER, T., *Acht Thesen zur Aktualität des Föderalismus als Ordnungs-, Integrations- und Konfliktlösungsmodell*, DIF, Hannover 1993.

PLASSER, F. / Ulram, P., A., *Zwischen Desillusionierung und Konsolidierung*, v: Gerlich, P., Plasser, F. und Ulram P., A. (Hg.), *Regimewechsel. Demokratisierung und politische Kultur in Ost-Mitteleuropa*, Böhlau, Wien, Köln, Graz 1992.

SCHNEIDER, H-P., *Aufgaben und Perspektiven deutscher und europäischer Federalismusforschung*, DIF, Hannover 1993.

VREG, F., *Demokratično komuniciranje*, Maribor 1990, Sarajevo 1991.

VREG, F., *Geburtswehen einer Nation*, v: *Regimewechsel. Demokratisierung und politische Kultur in Ost-Mitteleuropa*, Wien, Köln, Graz 1992.

Demokracija brez »slonokoščениh stolpov«

Z veseljem sem sprejel priložnost, da predavam danes na ljubljanski univerzi o nekaterih vidikih demokracije kot sistema za vodenje države. Predavanje bi želel začeti s pojasnilom o svojih izkušnjah za obravnavanje te teme. Tega ne želim storiti zato, da bi bil oseben, temveč da opredelim okvir, v katerem lahko različnim vprašanja, ki jih nameravam obdelati.

Skoraj dvajset let sem bil univerzitetni profesor za politične vede in moj predmet je bil v glavnem praktično delovanje danskega političnega sistema. Od 1980. leta dalje pa sem neposredno sodeloval v danski politiki, služil sem kot minister in kot član parlamenta, kar sem še danes. Ta življenjska pot mi zagotavlja kombinirane izkušnje v politiki – teoretične in praktične, hkrati pa postavlja tudi omejitve pri mojem pristopu: nisem politolog, ki bi v podrobnostih lahko obravnaval zgodovino ali naravo demokracije; moje videnje je omejeno predvsem na pragmatično poznavanje demokracije v zahodni Evropi, še posebej na Danskem v zadnjih 100 do 150 letih.

I.

Seveda vsi vemo, da je osrednja sestavina demokracije sodelovanje javnosti. V demokratični družbi temelji pravica vladati na suverenosti ljudi. Politiki, ki izvršujejo oblast, smejo to izvrševati zato, ker so jim ljudje svobodno dali to pravico. Ob tem je treba dodati, da smejo politiki vladati (voditi ?) samo dotlej, dokler jim ljudje to dovolijo. To je morda najpomembnejša točka v demokraciji. Politiki so zaposleni »na kratek rok«, ker izhaja njihova pravica vladanja (vodenja?) iz svobodne odločitve ljudi. To se kaže posebej jasno v družbah, v katerih je razvita t.i. neposredna demokracija, kot npr. v Švici: vlada, parlament in vsi voljeni organi lahko izvršujejo le tista pooblastila, ki so jih državljani izrecno nanje prenesli.

Poleg tega lahko ti organi delujejo samo v tistem okviru, ki so ga določili državljani; ti pa imajo tudi pravico zahtevati izvedbo referendumov o vprašanjih, v katerih želijo neposredno odločitev ljudi – in, kot je znano, to pravico izpolnjujejo tako na regionalni kot na zvezni ravni.

Pred kratkim so švicarski državljani sprožili pobudo za referendum, s katerim bi odločili o omejitvi tranzitnega prometa s težkimi tovornjaki skozi Švico v smeri s severa na jug Evrope. Šlo je za občutljivo vprašanje, ki je hudo prizadevalo prevoz z držav severno od Švice – med drugim tudi z Danske. Toda omejitve, ki izhajajo iz okoljevarstvenih razlogov, so sedaj postale v Švici pravo. Ta primer nazorno kaže, da imajo politično moč neposredno državljani. Vprašanja o sprejemu ali odklonitvi odločitve ni postavila vlada, pobuda zanj in odločitev je prišla od ljudi, vlada pa je morala referendumsko odločitev sprejeti kot švicarsko politiko.

Po mojem mnenju se je zaradi takšnega sistema, kjer se o pomembnih in manj pomembnih vprašanjih odloča na referendumih, v Švici zmanjšal pomen sodelovanja javnosti. To je mogoče razbrati iz udeležbe volivcev na referendumih, ki je

* Dr. H. P. Clausen, profesor političnih ved na Univerzi v Copenhagenu. Članek je za tisk prirejeno predavanje, ki ga je imel avtor 20. aprila 1994 v okviru Danskih kulturnih dnevov v Sloveniji na Univerzi v Ljubljani.

relativno nizka. Volivci težko ustrezno sledijo vsem problemom in do določene mere jih pogostost izjavljanj in pogostost vprašanj utrujajo. To seveda ne pomeni, da podcenjujem vrednost švicarske demokracije – komentiram samo dejstvo nizke udeležbe na volitvah. Večina modernih zahodnoevropskih demokracij – in to je seveda prav tako zelo znano dejstvo – so predstavniške demokracije, v katerih volivci izvolijo politike kot svoje predstavnike za določeno dobo. V tem obdobju so politiki upravičeni izvrševati oblast v imenu svojih volivcev, rezultate njihovega dela pa so v presoji na naslednjih volitvah.

Tudi v tem sistemu je očitno, da dajejo legitimnost moči in vplivu ljudje – volivci na svobodnih volitvah. Institut referendumov o posamičnem vprašanju v reprezentativni demokraciji, – ki ga poznamo tudi na Danskem – pa pomeni, da parlament in vlada praviloma oblikujeta predlog, o katerem naj ljudje odločijo.

To kaže, da ima ideja demokracije dve razsežnosti, ki sta v svetu politične realnosti neločljivo povezani.

Prva in, po mojem mnenju, najpomembnejša razsežnost, je soudeležba javnosti, o čemer sem do zdaj govoril. Druga razsežnost pa je v tem, da je demokracija tudi oblika vladanja (upravljanja). Skupne in splošne probleme v družbi je treba reševati in četudi je temelj za vse odločitve in rešitve soudeležba javnosti, je treba razviti sredstva in ukrepe, s pomočjo katerih je mogoče sprejemati odločitve in jih nato uresničevati.

To pa je lahko v demokratični politični praksi dilema.

Ta problem lahko opredelimo tako, da ugotovimo, da ima demokracija kot ideja in kot načelo vgrajena dva pola oziroma dve gravitacijski točki.

Prvi je pojem soudeležbe javnosti, drugi je pojem sistema odločanja in vladanja.

Politična praksa, t.j. način, na kakršen se načelo demokracije kot realno politično življenje uresničuje, pa ima to značilnost, da se umesti na neki točki tega kontinuuma, ki se razteza med poloma. Naj to ponazorim z nekaj primeri.

Velika Britanija – ena najstarejših in najbolj trdnih demokracij na svetu – pozna volilni sistem, ki močno favorizira večinsko stranko. Na volitvah zmaga oseba, ki dobi največ glasov volivcev. Glasovi, ki so jih prejeli njeni nasprotniki, so – če se izrazim nekoliko grobo – izgubljeni. Teoretično, včasih pa tudi v praksi, lahko dobi mesto v parlamentu kandidat, ki je zbral le nekaj več kot 50 % glasov.

To bi lahko ocenili kot omejitev soudeležbe javnosti ne v procesu volitev, temveč v procesu odločanja. Ta sistem – to je očitno – povečuje možnost oblikovanja močnih vlad v britanskem političnem življenju. S tega vidika je značilno, da gospa Thatcher v času, ko je uresničevala daljnosežne reforme britanske družbe, ni uživala podpore več kot 46 – 47 % volivcev.

Kot sem do zdaj že dovolj jasno poudaril, se taka država kot Švica nagiba k drugemu polu; sistemu, s pomočjo katerega se najbolj poveča soudeležba javnosti. Rezultat tega je šibka vlada in močna volilna baza.

Nekaj podobnega je mogoče reči za dansko družbo, vendar so razlogi za to nekoliko drugačni. Danska ni država neposredne demokracije. Danski sistem je reprezentativen, kljub temu pa smo znotraj tega sistema maksimizirali soudeležbo javnosti. Razlago za to lahko najdemo v volilnem sistemu.

Na Danskem smo izdelali enega najbolj občutljivih in natančnih proporcionalnih volilnih sistemov na svetu. To pomeni, da se izgubi le majhno število volilnih glasov in vzorec strank, ki so zastopane v parlamentu, odseva tako natančno, kot je le mogoč vzorec volilnih glasov, ki so jih oddali volivci. Poleg tega smo zelo olajšali položaj novih strank za to, da bi bile zastopane v parlamentu. Oboje

v bistvu pomeni, da obstaja tendenca, da bi čim bolj povečali soudeležbo javnosti v danski demokraciji.

Ena izmed posledic takega sistema je dejstvo, da je v parlamentu zastopano večje število strank. Trenutno je v njem osem strank; imeli pa smo jih že več. Naj dodam, da je politični spekter teh strank zelo širok in zato je zelo težko sestaviti večinsko vlado. Praviloma imamo manjšinske vlade, ki jih sestavljajo do štiri stranke, katerih razlike v temeljnih političnih izhodiščih so precej velike.

To seveda pomeni, da je v parlamentu težko zagotoviti večino za pomembne načelne odločitve, ki se nanašajo na ekonomske ali strukturne spremembe v družbi. Tako zopet ugotavljamo, da povečana soudeležba javnosti nagiba k zmanjšanju moči za odločanje v demokraciji.

V primerjavi s Švico naj še dodam, da je volilna udeležba na Danskem visoka; običajno se vrtili okrog 85 % vseh upravičencev. Tudi to kaže, da je v takem sistemu soudeležba javnosti precej močna. S temi vprašanji sem se ukvarjal bolj obširno, ker vodijo – po moji oceni – k tej ugotovitvi: bodisi da se osredotočimo na sistem soudeležbe javnosti ali pa na sistem večje moči organov odločanja – pojem demokracije je vedno izpostavljen kritiki.

Če omejimo obseg neposredne soudeležbe javnosti, se lahko pojavi obtožba, da so spregledani pogledi manjšine. Strogo večinski sistem odločanja pa bomo dobili takrat, kadar stališča precejšnjega dela volivcev verjetno ne bodo imela možnosti, da bi vplivala na odločanje.

Nasprotni ekstremni model ponuja kritiko druge vrste. Očitno je, da imajo manjšinska mnenja v takem sistemu pomemben položaj; hkrati pa je očitno tudi, da je cena za to šibkejša moč odločanja. Najti je treba kompromise; transparentnost načelnih političnih stališč je zamegljena; težko je enopomensko določiti, kdo je odgovoren za politične odločitve. In poleg vsega naštetega: politični proces se odvija počasi in se zdi zmeden. Toda, kakor je rekel pokojni veliki Winston Churchill: »Demokracija je najmanj slab izmed znanih političnih sistemov.« To misel navajam samo po spominu, mislim pa, da je smisel tukaj pomembnejši kot natančnost.

Zgoraj našeti problemi lahko povzročijo negativne posledice v stališčih ljudi o demokraciji, ki so, po moji presoji, lahko nevarni za njen obstoj. Da bi se izognili problemom, ki sem jih tu omenil, se ljudje znajdejo v skušnjavi, da bi si zgradili nekaj, kar imenujem slonokoščeni stolpi, v katerih lahko živijo zunaj pritiskov in problemov demokratičnega procesa.

To je mogoče razbrati v teorijah, ki zatrjujejo, da ustvarja moderni svet tako zapletene probleme, da jih navadni ljudje ne morejo niti razumeti in še manj rešiti. Zato jih je treba prepustiti strokovnjakom v javni upravi ali na univerzah in podobno.

Ta stališča temeljijo seveda na resni zaskrbljenosti za družbo in njene probleme. Toda hkrati skrivajo v sebi tudi inherenten konflikt med intelektualno elito in splošno javnostjo, ljudmi z ulice. Elita se upira rahlemu dotiku populizma, ki je neločljivo povezan z resničnim demokratičnim procesom. Z lahkoto je mogoče ugotoviti, da je glavni del volivcev pogosto mnogo bolj počasen kot elita – in v mislih imam akademsko in politično elito – pri prilagajanju novim izzivom in spremembam ekonomskih in političnih razmer. To je za tiste, ki imajo moč odločanja v demokracijah, problem.

V vseh zahodnih demokracijah je prebivalstvo pri oblikovanju odgovorov na izzive hitro rastoče internacionalizacije na vseh ravneh v velikem zaostanku za skupinami, ki imajo moč odločanja. Isto velja tudi za resne probleme, ki jih povzroča priseljevanje.

Takšen položaj lahko pripelje do tega, da se skušajo politične in socialne elite vzdržati čiste demokratične ideologije in govorijo o potrebi, naj zapletene probleme rešujejo kompetentni strokovnjaki. Temu se včasih pridružujejo tudi politični opazovalci in volivci, zlasti ko ne morejo sprejeti počasnosti procesa odločanja in kompromisov, ki pogosto nastanejo na njihovi podlagi.

Naj to ponazorim z enim konkretnim primerom. V ameriški politični teoriji je pogosto mogoče najti študije, ki zagovarjajo elitarno opredelitev demokracije. V 50-ih letih je skupina raziskovalcev objavila monumentalno študijo z naslovom *Avtoritarna osebnost*, ki je zbudila mnogo razprav. V tej študiji so pisci ugotavljali – tako kot v številnih drugih povojnih študijah – da je celemu narodu manjkalo razumevanje za liberalno demokracijo. Zaradi tega bi, po tem mnenju, morala o pomembnih javnih političnih vprašanjih odločati izobrazena elita. Takšna vprašanja naj ne bi bila v nobenem primeru predmet referendumu.

Odlični raziskovalci na področju zunanje politike po II. svetovni vojni kot Walter Lippmann in George F. Kennan so ugotavljali, da so moralni in ideološki občutki vstopili v politiko. Po njunem mnenju bi bilo treba zunanjo politiko izločiti iz politične arene in jo umestiti v nevtralno, upravno telo, ki ne bi popuščalo političnim pritiskom. Walterja Lippmanna je deprimiralo dejstvo, da ljudje, upravičeni do glasovanja, niso dovolj trdno branili institucij svobode. Ta ugotovitev je bila eden izmed argumentov, da je zagovarjal stališče o »slonokoščenenem stolpu« strokovnjakov, ki bi nadzorovali zunanjo politiko, ne da bi za to neposredno odgovarjali volivcem.

Navedeni primeri ponazarjajo to, kar označujem s »slonokoščeni stolpi« v demokraciji. Dolgo časa po II. svetovni vojni so to usmeritev v zahodni politologiji označevali kot »zaton parlamenta«, ker so politologi opozarjali na usmeritev, ki je težila k temu, da bi moč prenesla od javno izvoljenega parlamenta na vlado, državne uslužbenke in organizacije (kot npr. na trgu delovne sile).

Ta usmeritev se je medtem spremenila. Zdaj smo priče povečevanju moči parlamentov in to je treba po mojem mnenju podpirati in se izogibati postavljanju »slonokoščenenih stolpov«. Zgodovinski razvoj nam zlahka pokaže, da so zamisli, na katerih počiva sodobna demokracija, oblikovali intelektualci. Sprejem demokracije kot vodilnega načela v zahodnih državah se je polagoma širil iz kroga inteligence med prebivalstvo v celotnem 19. stoletju. Med tem procesom je bilo mnogo intelektualcev hudo prizadetih, ko so spoznali, kaj se je zgodilo, ko je bila postopoma uvedena splošna volilna pravica. Najprej so spoznali, da njih same ljudje niso vedno sprejeli kot svoje predstavnike. Poleg tega so ugotovili, da je prebivalstvo zelo konzervativno in nepripravljeno sprejemati spremembe in naprednejše ideje.

Danska politična zgodovina je zelo jasen primer tega procesa. Danska je prvič dobila ustavo 1849. Ta ustava je bila politično gledano rezultat pritiskov narodnih liberalcev, ki so bili praviloma univerzitetni profesorji in drugi moški – v tem času je šlo seveda samo za moške – iz krogov akademske elite. Ti so politično pripravljali pot ustavi in so jo tudi pisali. Po sprejemu ustave so šteli za samoumevno, da naj bi bili izvoljeni v novi parlament. Po njihovi predstavi bi ljudje zdaj sami po sebi morali izvoliti za svoje predstavnike člane teh elit. Toda že pri prvih svobodnih volitvah na Danskem se je pokazalo, da demokracija ni nujno elitističen sistem. Ljudje so se odločili po svoje.

Enega najbolj znanih narodnih liberalcev, univerzitetnega profesorja, je premagal preprost tkalec s podeželja. Za očete ustave je to bil šok in jasno se je pokazalo, da bo v demokratičnem sistemu, ki so ga sami ustvarili, dolgoročno postalo nemogoče zadržati slonokoščeni stolp za elito.

Ta sistem so seveda ustvarili za ljudstvo. Toda ko je postal stvarnost, niso bili več povsem gotovi, ali so pripravljeni izročiti moč v celoti ljudstvu. Dejstvo je, da intelektualne elite niso oblikovale in razvile samo ideje demokracij, temveč tudi večino drugih humanističnih in moralnih idej in ideologij. To velja na primer za idejo človekovih pravic, ki je temelj vsem demokratičnim institucijam, spoštovanje manjšin, pojem socialne solidarnosti v družbi, da sploh ne omenjam splošnih političnih usmeritev, kot so liberalizem, socializem in drugi - izmi. Vsi ti so rezultat intelektualnih prizadevanj in so jih razvili v elitnih okoljih.

Vse te zamisli in ideje je ta elita razvijala pogosto zelo izolirano od navadnih ljudi, – od mas, kakor so jih poimenovali nekateri teoretiki – včasih so nastajale celo v konfliktu z javnostjo. Z lahkoto je mogoče pokazati na primere, v katerih je prevladujoča usmeritev vlade in javnega mnenja obsojala ali celo s silo zatirala takšne ideje in ljudi, ki so jih zagovarjali.

Takšne izkušnje poznamo iz starejše in tudi iz novejše zgodovine v obliki diktatur, ki jih poznamo iz časov pred in po II. svetovni vojni. Ni naključje, da se je po padcu komunizma v vzhodni in srednji Evropi angažiralo tako veliko intelektualcev – umetnikov, pisateljev, pesnikov. Enaka podoba se kaže tudi v Kitajski, kjer so disidenti, ki jih oblast zatira, študenti in intelektualci.

Osrednje vprašanje mojega predavanja je prav to vprašanje, ki je življenjskega pomena za demokracijo: demokracijo so ustvarili intelektualci; temeljne ideje o človekovih pravicah in spoštovanje teh pravic je rezultat dela intelektualcev. Intelektualci so v preteklih stoletjih in v našem času skrbeli za ohranitev teh in drugih temeljnih humanističnih vrednot. Toda ta ugotovitev je povezana z drugo prav tako življenjsko pomembno zahtevo za demokracijo. Po mojem mnenju so intelektualci dolžni tako ravnati, vendar so hkrati dolžni to nalogo opravljati tako, da spoštujejo ljudstvo in da zagotovijo njegovo popolno suverenost – četudi – in to sem skušal pokazati – sprejemajo ljudje te ideje in »pravilne« rešitve temeljnih družbenih problemov počasi in z mnogimi razočaranji.

Odgovor na to ne more biti v tem, da bi se intelektualci umaknili v slonokoščeni stolp v stran od hrupa in težav demokratične prakse. Vloga intelektualcev v demokraciji ni v tem, da bi bili pasivni varuhi vrednot, temveč da javno in nepretrogoma delujejo za te ideje – čeprav to včasih prinaša s seboj razočaranja. Po mojem mnenju je resnična veličina človeka, kakršen je Vaclav Havel, da je imel osebno moč in pogum, da se je aktivno pridružil političnemu procesu in se ni utrudil sporočati svoje temeljne vizije o politični vrednosti človeka in družbe. Tako ravna tudi, čeprav je očitno, da je tudi prizadet, kadar se njegovi ideali spopadejo s politično resničnostjo demokratične družbe.

V 19. stoletju je nekaj danskih intelektualcev oblikovalo slabšalno načelo, ki so ga poimenovali »njegovo veličanstvo številke«. Z njim so želeli izraziti svoj prezir do oblasti večine javnosti, ki lahko nadvlada intelektualno elito. Ob tem ni nobene dvoma, da dosega ta elita objektivno boljše in v vsakem primeru hitrejše rešitve problemov.

Po mojem mnenju je bistvenega pomena za ohranitev demokracije v družbi, da najdemo sorazmerje med temeljem demokracije – soudeležbo javnosti in željo družbenih skupin, še posebej intelektualcev, da bi ustvarjali nove ideje o družbi in da bi zavarovali temeljne človekove pravice. To varstvo je ena izmed najpomembnejših dolžnosti intelektualcev. Toda uresničijo jo lahko samo, če v celoti razumejo delovanje demokracije. V avtoritarnih režimih so intelektualci obsojeni bivati v slonokoščenih stolpih. V demokraciji jih morajo zapustiti.

Vse to je povezano z drugimi značilnostmi pojma demokracije: z varstvom

manjšin in s solidarnostjo. Kot smo videli, je demokracija načeloma sistem, v katerem ima večina pravico vladati nad manjšino. Toda v večini demokracij so že v ustavo vgrajena nekatera jamstva za manjšine. Demokratični procesi, ki temeljijo na medsebojnem spoštovanju različnih družbenih skupin, lahko tečejo brez trenja samo, če obstaja – ne glede na okoliščine – spoštovanje za manjšinska stališča. Na Danskem nas je politična tradicija tako rekoč prisilila, da smo razvili to, kar imenujemo »kooperativna demokracija«. Ker v parlamentu nikoli ne obstaja močna večina, je vsakdo upravičen poiskati druge, s katerimi lahko sodeluje, zato da bi izpeljal svoje ideje. Ta postopek je dobra garancija ne le za to, da se manjšinski glasovi slišijo, temveč tudi, da postanejo vplivni.

Takšen sistem sicer ne obstaja v vseh demokracijah, toda v večini primerov sta splošna volilna pravica in z njo povezano tveganje vlade, da bo izgubila na splošnih volitvah, dovolj močna garancija – vsaj do določene stopnje – za spoštovanje političnih manjšin. Za obstoj demokracije je zelo pomembno, da so pravice manjšine spoštovane. Če tega ni, obstaja nevarnost, da se bodo manjšine zaprle v svoje slonokoščene stolpe ter se s tem izločile iz splošnega političnega sistema. To pa ne samo teoretična temveč tudi zelo nevarna praktična grožnja demokraciji. Primeri za to trditev niso potrebni.

Temelj vsega tega pa je pojem solidarnosti, solidarnost med različnimi družbenimi skupinami, solidarnost med večino in manjšinami v družbi, splošna solidarnost vseh skupin in posameznikov v družbi z bistvom ideje demokracije. In, če omenim še širšo perspektivo, solidarnost z drugimi narodi in državami sveta, pri čemer nosijo vsi demokrati skupno odgovornost za mir in svobodo.

V svojem predavanju sem se osredotočil na vlogo intelektualcev v demokraciji, toda bistvena vprašanja, ki so tu načeta, zadevajo vse družbene skupine. Tako so pomembna tudi, ko gre za probleme etničnih ali narodnostnih manjšin znotraj enega demokratičnega sistema ali med njimi. To je seveda večplasten problem, ki bi zahteval mnogo več kot eno predavanje.

To, za kar se zavzemam, je v vseh pogledih odprta družba: navznoter odprta za različne poglede, za vse ideje, za vse manjšine z njihovimi lastnimi pravicami. Temelj sistema mora biti soudeležba javnosti, vendar, če zavestno ne razvijamo resničnega občutka za odprtost, demokracija kot oblika vladavine, ki prinaša spoštovanje osebne svobode in družbeno prosperiteto, ne more uspevati. Navzven mora biti družba odprta zunanjemu svetu. Demokratična država se ne sme izolirati in se ne sme odpovedati svoji odgovornosti za miroljuben demokratičen razvoj v svetu. Demokracija je najprej varovana s tem, da se njene ideje čedalje bolj širijo. Tudi to nas prepričuje o tem, da ne smemo sprejeti položaja »slonokoščene stolpa«.

The Political Influence of the Military in Italy, 1945–93. Lessons Learned*

Generally speaking, Italy's military has a tradition of non-interference, at least directly, in politics. In terms of military ethics, this was long supported by the doctrine of the non-political nature of the armed forces themselves.¹

This does not of course mean that the military abstained from exercising any political influence, but this influence was exercised indirectly, by applying pressures in ways which were not usually made apparent. The means of applying these pressures would, of course, vary over time, depending on the political and social organization of the country and the position of the armed forces within it. Looked at from this point of view, the history of civil-military relations since the end of World War II can be divided into two periods.

The period from 1945 to 1989.

The first period runs from 1945 to 1989. During this period the military undergoes a certain sidelining and a sharp loss in its capacity to influence national politics. A great number of causes have contributed to this phenomenon, and they will be referred to here only summarily. The most obvious – though not perhaps the most important – has been the fact of losing the war, and losing it badly. There is an immediate comparison with Germany, which also lost the war but kept the Allied forces engaged for a very considerable length of time, so demonstrating a very different level of fighting efficiency. Although the responsibilities for military unpreparedness are actually largely to be attributed to the Fascist regime, the armed forces physically failed to achieve all their objectives. A less obvious but perhaps more potent cause has been the removal of the king, which has deprived the military of their direct, privileged – even if only nominal – relationship with the pinnacle of power. This makes it much more difficult, indeed less natural, for the military to act as moderator, guarantor and element of stability in times of crisis.

* Prispavek z mednarodne konference Civilno-vojaška razmerja v demokraciji. Ljubljana-Bled, od 10.–11. marca 1994.

¹ The doctrine of the non-political nature of the military is a concept that emerges immediately after the unity of Italy and is enshrined in the country's first constitution (the Statute of King Charles Albert of Piedmont). It derives from the purely electoral nature of the parties of the time and from the choice made by the military hierarchies to stay out of any political dispute and to take on the role of guarantor of power, as "party of the king". Some scholars (viz. Virgilio Ilari "*Potere militare e potere politico in Italia*", see bibliography) believe that this concept led to the transformation of the army of the Risorgimento "into a new type of professional army and not a national army, for this and only this is what apolitical status means". The position vis-à-vis politics seems to have endured as a constant factor for a great part of the history of Italy's military. It was also a constant imposed by the political powers themselves if it is true, as Virgilio Ilari (op. cit.) declares, that "immediately after the war (the second world war) the generals accused of attempting to 'fascistise' the army were tried... whereas those responsible for the much deeper 'fascistisation' of the economy and of the bureaucracy were not so treated... The feeling must be that together with its 'fascistisation' the desire was to strike also at the politicisation of the army." And again, apropos of the democratisation of the armed forces foreseen in the republican constitution: "for the other forces – the right, the Catholics, the liberal democrats and the bourgeois left – 'democratisation' was to be none other than the restoration of the old apolitical status, that is to say a stance of neutrality vis-à-vis the parties."

An equally important side-lining factor has been the country's new political framework, with overall influence in the hands of two mass parties, neither of which, for their different reasons, has any interest in supporting or strengthening the military.

The Christian Democrat Party, which, due to the impracticability, of alternating administrations was to be the permanent party of government during the period, is of Roman Catholic inspiration and therefore essentially pacifist. It has no tradition of government in the pre-Fascist period and is in some ways in its novitiate. It appears to be much more inclined to home policy than foreign policy (the "low profile" policy, as it has been defined for this period). The Christian Democrat top management feels no need for the military establishment except insofar as it helps guarantee internal security. (It has in fact favoured the development of the *Carabinieri*, a military force with responsibility for internal policing). Foreign defence is allotted to the American nuclear and conventional umbrella and Italy's defence structures are kept at the minimum level required of countries in the NATO pact. On the other hand, the mass opposition party – the Italian Communist Party – sees the armed forces as anti-communist in terms of internal politics and anti-Soviet in foreign policy terms. It was unlikely that this party would provide much room for any military leadership.²

In organizational terms the new scenario comes about immediately after the war, when the powers of the Chief of General Staff (also renamed Chief of Defence Staff) are cut and the three ministries of War, Navy and Air, are brought together as the Ministry of Defence.³ In effect the military profession undergoes an impoverishment in the country at large. Officer cadets are progressively drawn from lower and less privileged social levels and, although the entrance examinations always seem to provide sufficient numbers, this seems to be largely because of constant areas of unemployment in southern Italy, as is demonstrated by numerous studies of the phenomenon.⁴ For a statistical sample of the examination trend and the social background of the officers, see tables 1 and 2.

How was the political influence of the military exercised in Italy during this period?

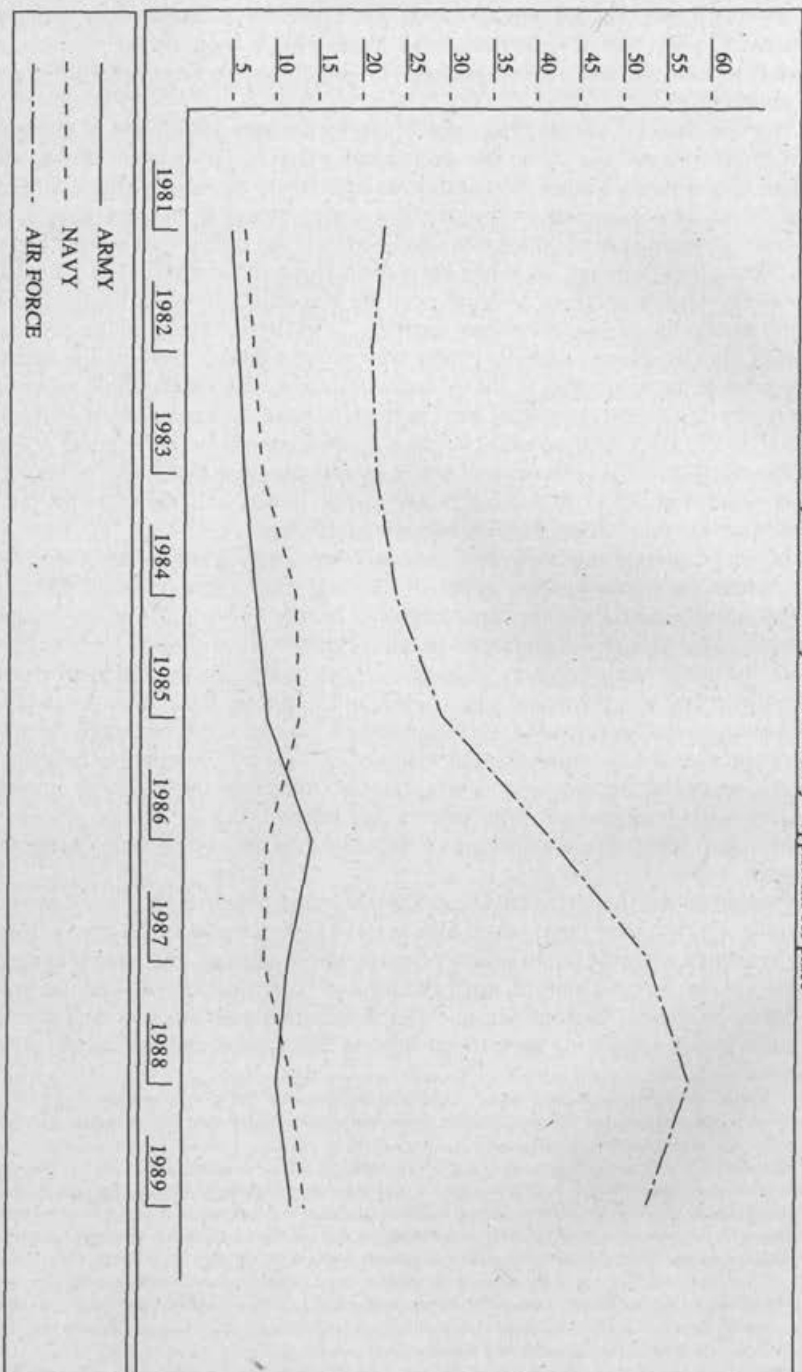
It seems to me that there are two principal lines of policy which are followed by the military hierarchy (lines which also involve part of the political class). These can be named after the major military figures who backed or implementing them. These are two Army Chiefs of Staff who were in charge during two very different historical moments: General Giorgio Liuzzi and General Giovanni de Lorenzo. Liuzzi's line is largely to seek to go beyond the rigid apolitical stance of the

² As Piero Visani observes, *Politici e militari...*, quoted in bibliography, p. 29: "Given their traditions and their gut hostility to all things military, the emergence during the post-war political struggle of the two ideologies, catholic and communist, should have left little room for doubt."

³ P. Ostellino and L. Caligaris write apropos in "*I nuovi militari*", Milan, Mondadori, 1983), p. 131: "The armed forces, which after the fall of Fascism were the only players left on the scene to take responsibility for what happened during the war, allowed themselves to be treated as guilty and sidelined themselves to concentrate on their traditional functions of organisation, operations and training. Inevitably, in the immediate post-war years the anti-Fascist coalition governments identified an objective which, while politically clear, was militarily confused: the reduction of the powers of the Chiefs of Staff and the simultaneous boosting of the military influence of the Council of Ministers, culminating in the institution of a single Ministry of Defence." Though this may have been generally the case, it should be borne in mind that some military leaders opposed the trend. The strongest opposition came consistently from Gen. Raffaele Cadorna, the then Army Chief of Staff, who eventually resigned in protest on 1 February 1947.

⁴ See Marina Nuciari: "*La professione militare in Italia: tra professionalizzazione e burocratizzazione*", in *Sociologia e Ricerca Sociale*, II/1981; Giampaolo Prandstraller: "*La professione militare in Italia*", Milan, Angeli, 1985; Giuseppe Caforio: "*La professione militare nell'indagine sociologica in Italia*", in *Rivista Marittima*, No 2/1988.

TABLE No.1 Entry into the military academies Italy - applicants for place

military leadership, regarded as no longer in line with changed political and social conditions. "Taking up the second question:" writes Liuzzi in a quite famous book he published after his retirement,⁵ "that is, whether career officers should utterly abstain from political activity, it seems to me that we cannot contemplate the very drastic guidelines normally laid down for the governance of military discipline . . ." As an individual progresses up the hierarchy, his detachment from political activity ". . . should lessen for officers: . . . those of the military in the upper command echelons and ranks should not only seek to maintain contact with their opposite numbers in the world of politics but should also seek to influence them in such a way and to such a degree as are in the interests of the military and of the nation as a whole". Liuzzi no longer thinks in terms of indirect influence exercised by various means of pressure but rather of direct and open involvement which takes part in the debates of interest. The military is no longer to be the "la grande muette" of a nineteenth century tradition which applied not only to Italy: it is now to become one of the actors on the political scene. For having spoken out on matters of military policy, General Liuzzi and his immediate superior, General Mancinelli (Defence Chief of Staff), were removed from their posts by the then Minister for Defence, Giulio Andreotti, in 1959. Liuzzi's idea was taken up much later, in 1981, by Socialist Minister for Defence Lelio Lagorio, who looked at the origin of the apolitical stance and tradition of silence of the military, "much-appreciated by nineteenth century parliamentarians", and considered these were no longer suitable in changed times, and indeed harmful to a democratic regime. "The silence imposed on the armed forces was not a prescription of discretion . . . of reserve . . . but rather a sanction which separated and isolated the military and caused its thinking to be unknown to the political powers themselves."⁶

Just as Liuzzi's line of policy seemed to have been put out of court by the removal of his supporters at the top of the military, another line for political conduct started to be brought forward. Through unconstitutional use of the military secret services, this gained the support of certain politicians in positions of power. The key person is General Giovanni de Lorenzo, wellknown to the point of becoming notorious in Italy. At the time he was in charge of the military intelligence services, subsequently becoming Commander of the *Carabinieri* and then Army Chief of Staff. This process took place while Hon. Giulio Andreotti was Minister of Defence (1959–1966).

To get an idea of the features of this line of political conduct, I think it if useful to quote a passage from the conclusions of the Beolchini Commission⁷ on the activities of Italy's secret services and of the *Carabinieri* under Giovanni de Lorenzo's command. "The Commission states that SIFAR (as the military secret service was entitled at the time) had built up a genuine power group to implement its own policy, with the assent of persons within the Defence Ministry and the General Staffs, and with the direct involvement of the *Carabinieri*."

⁵ Giorgio Liuzzi: "Italia difesa?", Roma, Volpe, 1963, pp. "Italia difesa?" appeared in 1963. Several years earlier (1959) the eminent military thinker, Paolo Supino, had already expressed the same idea, attacking the democratic legitimacy of the "apolitical" principle and suggesting it be replaced by the other concept of a "non-party" stance. (See "Il Ponte" review, November 1959). It is worth noting that in the following year (1960) it was published the famous book *The Professional Soldier*, where Morris Janowitz theorized the convergence of the military and civil society.

⁶ Speech to the Defence Commission of the Chamber of Deputies, 15 December 1981.

⁷ After the activities of Gen. de Lorenzo had been publicly denounced in Parliament, the government appointed a commission of enquiry in January 1966. It took its name from that of its chairman, three-star General Aldo Beolchini. As a result of the Beolchini Commission report Gen. de Lorenzo was dismissed as Chief of Staff of the Army and Gen. Giovanni Allavena, who was linked to the de Lorenzo policy, resigned as head of the military secret service.

There have been differing versions and interpretations of this line of action and its consequences, which have certainly damaged the public image of the military itself,⁸ and it is not yet easy to pronounce a definitive judgement. For the moment I would just quote the interpretation of an Italian military historian, Virgilio Ilari,⁹ with the caveat that it is a thesis still to be proved. Ilari holds that the actions of de Lorenzo – the opening of files on politicians, military figures and managers; removal from power of officers who supported the end of an apolitical military; arbitrary planning to deal with popular protest – were not aiming at a “golpe”, but featured “constant loyalty to the Head of State and the Minister of Defence (Hon. Giulio Andreotti), who are mainly responsible for making unconstitutional use of the security services and giving the wrong impression to the democratic forces of the left, in a manner which has led to the far-reaching decay of our political culture and customs”. In Ilari’s reading, therefore, this would have been an attempt to re-establish the privileged relationship between the military top brass and the Head of State, the highest political authority once represented by the king now being invested in the President of the Republic. Unfortunately the instruments used were not legitimate: unfortunately history cannot turn back. In any event, the “far-reaching decay of our political culture” has brought with it two extremely damaging results for the military and for a proper role of the military establishment within society. The first was the extreme distrust felt by politicians of the left (who were not alone in this) as regards the loyalty of the armed forces to the Constitution. The second was the tendency of minority groups within the officer corps to contemplate military intervention on the country’s political scene, a mental attitude which, as we have seen, is totally foreign to the Italian military tradition: this attitude caused a great stir in public opinion, despite the very small number of officers involved.

It should be apparent from this historical sketch that, over these 54 years, the military in Italy has lost some factors of influence. Besides the losses due to a lost war, to the fall of the monarchy and the change of political regime, there have also been a weakened influence on the industrial sector, lesser interest and indeed misinformation in the Italian public’s attitude regarding defence problems,¹⁰ and an overshadowed image within society on account of errors and departures from accepted standards by a part of the leadership of the institution itself.

The period from 1989 to 1993

Over the four-year period 1989–93 it seems that Time ran faster. The international arena witnessed a rapid succession of unexpected happenings (or not at least expected so soon), of such importance as to reshuffle all the cards and, consequently, to change many of the rules of the game. Looking specifically at Italy,

⁸ As Ambrogio Viviani observes, in “*Servizi segreti italiani, 1815–1895*”, Rome, ADN Kronos, 1985: “the lesser experience of the military, compared with the civilian authorities, their lesser capacity to manoeuvre, together with their very obvious military look, too often and too improperly put the SID (SIFAR’s successor as secret service) at the centre of every political row.” (p. 143).

⁹ Virgilio Ilari: “*Potere militare...*”, op. cit., pp 38–39.

¹⁰ For a comparison of Italian public opinion of defence problems with that existing in other western European countries, see G. Caforio and S. Malfe: “*Public opinion and security issues in Italy: a trend analysis 1980–1990*”, in P. Manigart (ed.): “*The future of security in Europe: a comparative analysis of European public opinion*”. Brussels, Defense Study Center, 1992.

the end of the East-West power-bloc confrontation has brought to an end a stance in international politics where decisions, to use a significant expression, were taken *above our heads*". This means that there is again room for an Italian foreign policy, but it also means that there must be something to put in that space. Paradoxically, the disappearance of the main military threat brings about an enhanced importance for the nation's armed forces, seen as the necessary instrument for a foreign policy which will no longer be "lowprofile". Italy's need to deploy military units, at first rather timidly (in the Gulf war) and subsequently, with greater conviction, in Iraqi Kurdistan, Albania, former Yugoslavia, Somalia and Mozambique, has brought attention to bear once again on the military, on the part of the politicians and of public opinion alike (something similar had happened, though as a single episode, during the intervention in Lebanon).

At the same time, the changed nature of the threat and of the scenarios for use of the armed forces have had two consequences which will certainly have important effects in the years to come. The first is the trend of thinking, including that of the politicians, away from all-conscript armed forces towards and towards a totally, or partially, volunteer force. The second is a considerable change in the relative importance accorded to the three armed forces. Whereas the army was far and away the most important of the forces when, under the NATO air umbrella, its task was to defend the plains of the Veneto from an attack from the east, it now sees its role considerably reduced to that of sending relatively small contingents overseas – contingents that will however be as independent as possible in terms of tactical air support and naval transport. In parallel, though apparently beginning before the key year of 1989,¹¹ the upper ranks of the armed forces seem decidedly to be thinking once again along what I have called the "Liuzzi line", which would overcome the dogma of the strictly apolitical stance of members of the military. This, as Virgilio Ilari says,¹² is "a very important development that introduces new responsibility and poses delicate tasks for the military's leadership. They are now not only authorised, but indeed invited reference to the then Minister of Defence, Lelio Lagorio, see note (6)) to use their discernment, prudence and sense of military and political usefulness, to take part in the technical and political debate...".

An other important feature of this period in Italy has been the political and moral upset which has been called *Tangentopoli*: 20% out of the members of Parliament, several public servants and some hundred of captains of industry investigated for bribery. It is worthwhile to underline that nobody among officers of the armed forces was prosecuted of this crime: the exemplary conduct of the military commanders creates respect for the values of military ethics in wide areas of society, particularly when compared with the average conduct of management in other areas of State's administration. Some areas of society have begun to see in the armed forces the *wholesome part* of the State itself.

Hence, generally speaking, we can talk about a return to a "convergence" (to use Janowitz's term)¹³ of military and civilian society.

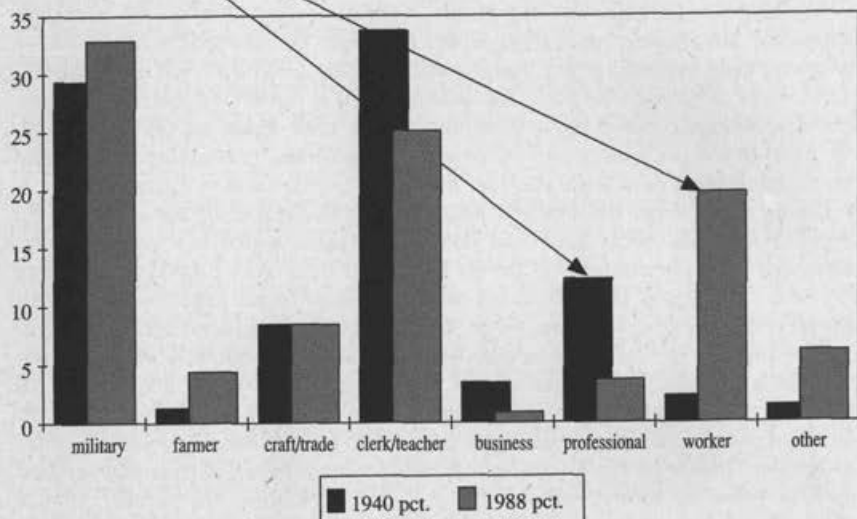
An aspect of this return is the military's preparedness in recent years to under-

¹¹ In 1979, ten years previously. Gen. Luigi Caligaris had already published an article in which he declared that the contribution of the military to the formation of defence policies is "conceptual: not, as is sometimes mistakenly thought, at a technical level, but at the level of military politics... and it is therefore necessary for the military to think, not politically, but in political terms". (from *Rivista Militare*, No 5/1979), p. 28).

¹² Virgilio Ilari: "Potere militare e potere politico in Italia", op. cit., p. 43.

¹³ Morris Janowitz: "The professional soldier: a social and political portrait", New York. The Free Press, 1960.

TABLE No. 2 – Social origin of entrants in Army academy according to the father's profession. 1988 percentages vs 1940 percentages.

take the sort of studies they were previously either unaware of a suspicious of. I refer particularly to the social sciences. This opening has led a greater number of serving officers to study the social sciences and apply them to research on the military institution; it has also led to the freedom for "lay" scholars to investigate the institution and its problems. In fact, over the last few years the military leadership itself has begun to request information from the social sciences and empirical research.

Processes and means used to exert political influence today: their results.

What roads to political and social influence remain open to the Italian armed forces today?

First, I would say that most people (with extreme pacifist and anti-militarist fingers set aside) retain a general, and positive, sense that the armed forces are a sort of status symbol of national sovereignty, and their continuing existence is widely understood as a natural consequence. This social acceptance itself obviously leads to an empowering of military leaders to exercise a certain influence, at least at the technical level, on questions of military policy. Besides, despite the above-mentioned errors of the military leadership, there also seems to have survived a potential for "moral persuasion" connected to the military tradition and the values it represents. In a society where values are changing (and where they are therefore in crisis), such values represent for many people a reference point and a possible "last stand" if certain given political and social experiments were to

fail. This moral reference point means that high-ranking officers are still listened to in fairly high social strata – a privilege not accorded to all professional classes.

Secondly, there is what might be called the bureaucratic area of pressure, by which I mean the overall capability of influencing government, parliament, public administration and electorate which can be and is wielded by every state administration insofar as it is an organised bureaucracy. Furthermore, there remain, though in somewhat weakened fashion, those relationships between the armed forces and industry which grew up in Italy at the time of the First World War and allow the military leadership to exercise influence in some sectors of industrial policy. Gen. Renzo Romano writes:¹⁴ "The defence budget is not one of the largest, but the portion of it assigned to discretionary expenditure, especially for modernisation and renewal, is remarkable; despite the restrictions." And in another passage from the same paper: "This attribution (defining provisioning programmes), as clearly specified by Presidential Decree No 1477 of 18. 11. 1965, gives the Chiefs of Staff of the armed forces practically complete freedom to choose the means to equip their respective armed force." Finally, the interaction today between military leadership and industrial management is thus defined by three-star General Luciano Meloni, National Director for Armaments: "... during debate on the finance law I worked, as National Director for Armaments, shoulder-to-shoulder with the chairman of RITAD (the association of industrialists operating in the defence sector), who represented the entire range of the defence industry. This was in order to feed correct information through the institutional channels used by each party: mine through my Ministry, and RITAD through lobbying activities, in the best sense of the term."¹⁵

Closely intertwined with the economic-industrial and the bureaucratic forms of pressure is the activity of lobbying. This makes use of additional procedures, however, and is worth special examination. The commonality of interests between the military and the world of industry of the other large organs of the State is implemented by the interaction of military personnel at various levels with the non-military environment surrounding them, as generally described in the theories of Moshe Lissak, to whose works I refer.¹⁶ But where the Italian situation seems to have features of its own is in the make-up and activities of the bodies of influence represented by associations of retired military personnel, whether grouped by service or by rank. They have always had, and still have, the function of spokesmen for the serving military, who, thanks to the doctrine of the non-political nature of the military, have largely been prevented from directly expressing their own opinion. But their activities are affected by the very fragmented nature of the associations themselves – a feature not found in other countries. The result is that the lines of force within the services or armed forces that make up the military institution are to some extent laid down by the size and vigour of the relevant associations of retired personnel. For example, a single area of specialization within the infantry, the "Alpini", can exert strong political influence because the association of the Alpini in retirement can make capital out of the traditional regional togetherness of mountain people to become the largest and most cohesive

¹⁴ Address by Gen. Renzo Romano, Head of Section III of the Defence Chiefs of Staff, to the "Difesa-Industria" seminar referred to in the bibliography.

¹⁵ Address by Gen. Luciano Meloni to the above seminar.

¹⁶ See Moshe Lissak: "Influsso dei modelli di relazioni forze armate-società sulla professione militare", in G. Caforio and P. Del Negro (eds.): "Ufficiali e società: interpretazioni e modelli", Milan, Angeli, 1988, pp. 99–114. See also: "Military roles in modernisation. Civil-military relations in Thailand and Burma", Beverly Hills and London, Sage, 1976.

of all the associations. No politician can fail to take note of the annual gathering of 300,000 retired Alpini in some Italian city.

Some conclusions.

Although the "de Lorenzo line"/"Liuzzi line" dichotomy cannot in any way be assimilated to the divergence/convergence debate¹⁷ conducted by American military sociologists, it would appear that both the Italian military leadership and that part of the political class that is beginning to look at these problems are tending towards a solution of the convergence type. If this is so, and if this line is successfully followed through, it is easy to foresee the future of civil-military relations in Italy.

Under a more general point of view, I can state that the political influence of the military and – the historical, political, institutional situation of each country. As far as a young South European democracy (like Italy) is concerned, the given experience seems to teach us that a convergent mood of civil-military relations is the best – or at least the less dangerous – way to solve the problem. In fact the most suitable solution in a democratic regime seems to make publicly conscious both politicians and military of their relative positions, and to acquaint also the public opinion with them.

¹⁷ Though at first sight there appear to be typical features of the divergent model in the "de Lorenzo line", there are in fact too many deviations from that model: on the other hand, the "line" offers numerous similarities with models of political interference of the South-American variety. By the same token, I have not up to now applied the term convergence to the "Liuzzi line" because this officer's overall thinking was anything but convergent (see *"Italia difesa?"*, op. cit.). Only those elements of the "Liuzzi line" which were taken up 25 years later, in the 1990s, can begin to be considered from the point of view of convergence with civilian society.

STOJAN PEČLIN, PRIMOŽ JUŽNIČ*

Mladi raziskovalci – analiza projekta

Raziskovalna politika (raziskovanja kot skupni imenovalec znanosti in tehnologije¹ neke države je seveda sestavljena iz vrste pogojno imenovanih »pod-politik«. Ena od njih in nikakor ne najmanj pomembna je tudi tista, ki skrbi za obnovo raziskovalno usposobljenega potenciala. Ta del raziskovalne politike postaja vse pomembnejši v luči spoznanj o tem, čemu naj služi raziskovalna politika in čemu samo znanstveno raziskovanje.

Tako naj bi po II. svetovni vojni v svetu prevladovala dva koncepta znanosti udejanjenja v različnih znanstvenih in tehnoloških politikah. Značilnost prvega koncepta je v tem, da je sestavljen iz dveh delov, vladne podpore raziskovanju v bazičnih znanostih in aktivnemu razvoju napredne tehnologije s pomočjo vladnih agencij pri iskanju njenega upravnega poslanstva (»statutory mission«). Drugi koncept, razširjevalna usmeritev (»diffusion orientation«) pa je alternativa prvemu, saj poudarja, da so enako pomembni ali celo pomembnejši od samega znanstvenega raziskovanja in razvoja novih tehnologij na njegovi podlagi (R & D procesa) produkcija znanja, njegov prenos in uporaba.² Zato ga nekateri morda res primerneje imenujejo tudi zmožnost zviševanja (»capability enhancing«), saj gre za prizadevanja k razširitvi načinov in možnosti za absorpcijo in uporabo obstoječih in predvidenih tehnoloških inovacij. Pri tem gre na eni strani za vrsto infrastrukturnih dejavnosti, kot so npr. močne računalniške mreže z velikimi komunikacijskimi sposobnostmi, kot je načrtovana National Research and Education Network (NREN)³ ali sistem dobro organiziranih knjižnic, ki bi dajale znanstvene in tehnične informacije.⁴ Toda temelj takšne raziskovalne politike je vlaganje v tisto raziskovanje, ki omogoča vzgojo mladih raziskovalcev, kot sredstva za razširjanje (»diffusion«) novih znanstvenih spoznanj v industrijo in druge družbene dejavnosti. To je pravzaprav temeljni pogoj za razširjanje usmeritve raziskovalne in tehnološke politike.

Pomen, posebno bazične znanosti in znanstvenega raziskovanja, za usposabljanje raziskovalcev je seveda že dolgo znan in upoštevan. Vendar je razlika v tem, da se je obravnaval bolj kot posredna koristnost (indirect benefit)⁵ in da se stališče

* Stojan Pečlin, mag. Primož Južnič, Ministrstvo za znanost in tehnologijo R Slovenije.

¹ To sicer ni tema tega sestavka, vendar bomo znanost in tehnologijo uporabljali kot sinonima (in raziskovanja kot metodo), kar je v skladu z empiričnimi dokazi, da se razlika med njima minimalizira – Narin F. Olivastro D. Status report: Linkage between technology and science, *Research Policy* 1992: 21: 237–249

² Branscomb LM. America's Emerging Technology Policy. *Government publications Review* 1992: 19: 469–482

³ Andersen, C. The Rocky Road to a Data Highway. *Science* 1993: 260: 1064–1065

⁴ Pinelli, TE et al. Knowledge Diffusion and U.S. Government Technology Policy: Issues and Opportunities for Sci-Tech Librarians. *Science & Technology Libraries* 1992: 12: 33–55

⁵ Lederman, LM. The Value of Fundamental Science. *Scientific American* 1984: 251: 34–41

o neposredni koristnosti bazičnega znanstvenega raziskovanja za usposabljanje novih raziskovalcev uveljavlja šele v zadnjem času.

To stališče so lepo in konkretno izrazili kot mnenje uredništva ene najuglednejših revij na svetu, britanske *Nature*, ob nedavni razpravi o znanstveni politiki Velike Britanije. – Mnenje revije *Nature* je, da socialna funkcija raziskovanja ni samo in predvsem v »napredku znanstvenega znanja«, ne glede na to kako ta lahko navdušuje, temveč izobraževanje sposobnih žena in mož v sposobnost reševanja pred tem nerešljivih ali celo neznanih problemov: da področju, v katerih se mladi ljudje izobrazijo v raziskovanju, niso tista, v katerih bodo morebiti prispevali k družbenemu proizvodu in da se bo njihovo število, ki že pada, katastrofalno skrčilo, če se jim bo še ponujala štipendija, ki bo znašala približno tretjino nacionalnega povprečja plač.⁶

Nad neuspešnim zagotavljanjem obnove kadrovskega potenciala so zaskrbljeni tudi v drugih razvitih državah. »Nurturing«, nega mladih raziskovalcev so jo poimenovali na posvetu o zagotavljanju zadostnega števila mladih raziskovalcev (v medicini) v Kanadi, ko so raziskovalci skupaj s financerji in industrijo iskali boljše možnosti za pridobitev mladih raziskovalcev.⁷

Ali nam je v Sloveniji s projektom *Mladi raziskovalci* uspelo ta del nacionalne politike usmeriti tako, da smo se pridružili svetovnim tokovom? Na to vprašanje bi poskušali odgovoriti s podatki, ki smo jih lahko o poteku celotne akcije zbrali danes. Tako bi tudi prikazali potek celotnega projekta, za katerega smo prepričani, da kažejo dovolj plastično na potek samega projekta.

Zgodovina projekta Mladi raziskovalci

Projekt *Mladi raziskovalci* (v nadaljevanju projekt *MR*) običajno imenujemo akcijo za razširitev raziskovalno usposobljenega potenciala in je nastal na pobudo SAZU-ja in takratnega Komiteja za raziskovalno dejavnost in tehnologijo kot pomemben del programa za preseganje znanstvenega in tehnološkega zaostajanja Slovenije. Tedanja Raziskovalna skupnost Slovenije je v prvem četrtletju leta 1986 predložila ta program v sprejem slovenski skupščini. Za obstoječe raziskovalne skupine so se z realnim povečanjem sredstev v letu 1986 zagotovile boljše razmere za delo. Začelo se je z vključevanjem mladih raziskovalcev v raziskovalne skupine, kjer naj bi se raziskovalno usposabljali in podiplomsko študirali do magisterija oz. doktorata. Po končanem usposabljanju bi ali okrepili število mentorjev v skupinah ali pa se selili skupaj z določenim številom raziskovalcev iz raziskovalnih skupin v raziskovalnih in visokošolskih organizacijah v neposredni razvoj in novo proizvodnjo.

Projekt *MR* je polno zaživel v letih 1986 in 1987, ko se je vanj vključevalo med 450 in 500 novih mladih raziskovalcev letno, ki so prihajali iz gospodarstva, družbenih dejavnosti, uprave ali pa so se vključevali v projekt neposredno po končanem dodiplomskem študiju.

Že od samega začetka projekt *MR* spremlja vrsta pogosto polemičnih tekstov, v katere so se vključevali tako družboslovci, drugi raziskovalci, politiki kot mladi raziskovalci sami. Začne se že z letom 1986, vrh doseže v letu 1987. Nekateri

⁶ Anon. How wil Britain run its science now? *Nature* 1993: 361: 581–584 in uvodniku: Pondering on British science policy. *Nature* 1992: 361: 571

⁷ Nurturing the young academicians. *Clinical and Investigative Medicine* 1992: 15: 252–2751

ugovarjajo, da je projekt MR nastal brez posvetovanja z industrijo – »bolnika – to je industrije – nihče nič ne vpraša, mu ne izmeri stanja, ga, skratka, popolnoma ignorira. Znanstvenike zanima njihov interes, njihova inštitucija, njihov položaj, ki bo z večjim številom (mladih) raziskovalcev narasel.«⁸

Drugi vidijo v projektu MR obete boljših časov – »da se je vsaj slovenska država v zadnjih dveh letih začela obnašati kot približno sodobna država, četudi petnajst let prepozno.«⁹

Nosilci akcije pa so opozarjali na to, da se raziskovalni rezultati merijo v živih ljudeh in da je končni namen, da bi raziskovalna sredstva namenili visoko usposobljenim inovativnim ljudem. Ko so ti kadri enkrat usposobljeni, si bodo gotovo našli mesto v projektno organiziranih prizadevanjih za uresničevanje strateških ciljev našega razvoja. Pomembno pa je tudi oživiti kadrovski pretok v slovenski znanosti, vključno z univerzo¹⁰ in vodstvi proizvodnih organizacij.¹¹

Sami mladi raziskovalci se tudi vključujejo v razpravo, vendar opozarjajo na neustrezne rešitve pri nastavitvah MR na univerzi in raziskovalnih organizacijah.¹²

Projekt MR pa ima še eno posebnost, ki je sicer redka, pri podobnih akcijah v slovenskem prostoru kakovostno in sistematično spremljanje s pomočjo sodobne informacijske tehnologije in njenih možnosti.¹³ Nosilci akcije, sprva Raziskovalna skupnost Slovenije, kasneje ustrezen upravni organ, danes Ministrstvo za znanost in tehnologijo, so si od samega začetka prizadevali, da bi predvsem informacijsko kakovostno spremljali celoten projekt. Že zelo zgodaj je bil izdelan informacijski sistem, ki je posebej obdeloval vsebinsko, organizacijsko in finančno celoten projekt. Prednost takšnega spremljanja je bila možnost sprotnih analiz akcije in dajanja informacijske podpore tistim, ki so odločali o poteku akcije. Danes, po sedmih letih, se še toliko bolj kaže smotnost takšne informativne podpore.

Možnost za objektivno analizo in argumentirane razprave je tako veliko večja, saj je možno celoten potek informacijsko spremljati ter ustrezno ukrepati. Tako smo ob prvih analizah v letu 1988 ugotavljali, da je med vsemi do tedaj vključenimi v projekt 38% tistih, ki so prišli iz gospodarstva in družbe dejavnosti neposredno po končanem študiju se jih je vključilo 32%, 30% pa je bilo že prej zaposlenih v raziskovalnih in visokošolskih organizacijah. V naslednjih letih v tej strukturi naraščata delež MR iz gospodarstva in predvsem delež tistih, ki se vključujejo v projekt neposredno po končanem dodiplomskem študiju. Trenutno je delež slednjih v strukturi vseh do zdaj vključenih v projekt več kot 40%.

Dobra četrtnina mladih raziskovalcev ostaja v delovnem razmerju v gospodarskih in drugih neraziskovalnih organizacijah, od koder sicer prihajajo na usposabljanje, tako gre tu za neposredne pogodbe o usposabljanju mladih kadrov, sklenjene med fakultetami, raziskovalnimi inštituti na eni strani in predvsem podjetji na drugi strani.

⁸ Kos, M. Kakšno družbeno podobo odkriva polemika o 2000 raziskovalcih. *Naši razgledi* 1987: (3): 79–70 in *Zerdin*, J. Pogled iz industrijske delovne organizacije. *Naši razgledi* 1987: (5): 129

⁹ Stanič, G. Vloga države v dolgoročni znanstveni politiki. *Teorija in praksa* 1987: (5–6)

¹⁰ Frlec, B. Kakšna univerza je nujna in mogoča, kakšna je iluzija. *Naši razgledi* 1987: (23): 271

¹¹ Frlec, B. Vloga raziskovalcev pri družbenem odločanju. *Teorija in praksa* 1985: (1–2): 88–91

¹² Lukšič, A. Utemeljenost kadrovske prenovne raziskovalne sfere s poudarkom na realizaciji koncepta 2000 novih raziskovalcev do leta 1990. *Organizacija in kadri* 1987: (3–4) in (7–8): 219 in 429)

¹³ Južnič, P., Brezovar, M., Pečlin, S. Razvoj »informacijskega sistema« Raziskovalne skupnosti Slovenije; v *Razvoj Univerzitetnih informacijskih sistemov ob podpori sodobne informacijske tehnologije* Maribor 11–12 nov. 1987

Pregled vključevanja mladih raziskovalcev v usposabljanje

V obdobju september 1985 pa do konca leta 1992 se je v projekt MR vključilo 2530 kandidatov.

Struktura prijav po:

A – vrsti usposabljanja:

strokovno usposabljanje in specializacija

magisterij 8,5%

doktorat 51,5%

magisterij in doktorat 34,0%

B – pretok/obnova: 60,4%/39,6%

Ministrstvo sklepa pogodbe o usposabljanju mladih raziskovalcev z visokošolskimi organizacijami in raziskovalnimi organizacijami. Delež visokošolskih organizacij v strukturi vseh pogodb je 55% (Univerza v Ljubljani 45%, Univerza v Mariboru 10%), 45% je pogodb z raziskovalnimi organizacijami.

Tabela 1: Realizacija mest za mlade raziskovalce po letih in vedah

VEDA/LETO	1985	1986	1987	1988	1989*	1990*	1991*	1992*
NA-MA	18	97	75	67	55	57	35	42
TEHNIŠKE	35	238	274	206	197	142	92	97
MEDICINSKE	9	28	32	24	21	18	17	23
BIOTEHNIŠKE	13	28	64	56	62	51	20	47
DRUŽBOSLOVNE	8	29	35	11	23	27	22	22
HUMANISTIČNE	10	13	17	19	16	11	13	14
SKUPAJ	93	433	497	383	374	306	199	245

* Samo nove nastavitve – niso zajeta nadaljevanja usposabljanj

Usposabljanje je do zdaj končalo 871 mladih raziskovalcev, kar je za tako kratko obdobje relativno visoka številka. Tu niso všteti mladi raziskovalci, ki so magistrirali in nadaljujejo usposabljanje v okviru projekta do doktorata. Teh pa je skupaj 468, po vedah pa:

NA-MA:	108
TEHNIKA:	197
MEDICINA:	37
BIOTEHNIKA:	33
DRUŽBOSLOVJE:	45
HUMANISTIKA:	48

Letos naj bi doktoriralo kar pribl. 220 mladih raziskovalcev, od tega 45% v tehniki, 23% v naravoslovju in 11% v družboslovju.

Kot pri vsakem projektu so nas tudi pri tem najbolj zanimali rezultati, kdo so mladi raziskovalci, ki so v okviru projekta MR usposabljanje že končali. Višjo stopnjo dosežene izobrazbe, kot so jo imeli pred začetkom usposabljanja, je doseglo 569 mladih raziskovalcev, 400 jih je magistriralo, 169 doktoriralo. Drugi so opravili usposabljanje brez formalno končane višje izobrazbe.

Tabela 2: Končana usposabljanja po vrsti in vedah

VRSTA/VEDA	NA-MA	TEH.	MEDIC.	BIOTEH.	DRUŽB.	HUM.
Strok. uspos.	47	184	14	43	11	3
Magisterij	49	271	13	51	9	7
Doktorat	52	71	5	14	18	9
Skupaj	148	526	32	108	38	19

Mladi raziskovalci, ki končajo usposabljanje, bodisi ostanejo v raziskovalnih organizacijah za obnovo raziskovalnega kadra ali v visokošolskih organizacijah za obnovo raziskovalnopedagoškega kadra, ali pa se vključijo v podjetja oz. ustanove s področja gospodarstva, drugih družbenih dejavnosti, uprave.

Pri do zdaj končanih usposabljanjih lahko na podlagi podatkov iz sklepnih poročil o usposabljanju, ki jih pripravijo v raziskovalnih skupinah, kjer usposabljanje poteka, ugotovimo, da je dobrih 15% mladih raziskovalcev po končanem usposabljanju ostalo na inštitutih, slabih 17% za obnovo pedagoško raziskovalnega kadra na fakultetah, pribl. 55% je zaposlenih v gospodarstvu, 6% jih je zaposlenih v družbenih dejavnostih, upravi in drugo pribl. 7% (tujina, nezaposleni, neznano).

Kako pa so se usposobljeni mladi raziskovalci zaposlovali? Blizu 84% mladih raziskovalcev, ki so končali svoje usposabljanje z doktoratom, nadaljujejo svojo poklicno pot na raziskovalnih in visokošolskih organizacijah, in dobrih 12% v gospodarstvu.

Pri mladih raziskovalcih, ki so končali svoje usposabljanje z magisterijem, se jih je 53% zaposlilo v gospodarstvu, 16% v družbenih dejavnostih in upravi, enako tudi v visokošolskih organizacijah, 14% pa v raziskovalnih organizacijah.

Kot že rečeno, gre tu za podatke iz sklepnih poročil, ki jih pripravijo v raziskovalnih skupinah, kjer so se mladi raziskovalci usposabljali. Po teh podatkih večjih težav z zaposlovanjem uspešnih mladih raziskovalcev (še) ni čutiti. Vendar pa se je od časa pisanja sklepnih poročil pa do danes marsikaj spremenilo (npr.: stečaj podjetij), zato smo predpostavljali, da slika ni tako ugodna.

Da bi na Ministrstvu za znanost in tehnologijo ugotovili, kakšna tudi glede zaposlovanja je (in ustrezno delovali, če je potrebno), smo naredili anketo med mladimi raziskovalci, ki so končali usposabljanje oz. je od konca našega financiranja njihovega usposabljanja že več kot eno leto. Anketa je bila poslana pribl. 1100 mladim raziskovalcem, 50% jih je že odgovorilo. Poleg podatkov o zaposlitvi, delovnem mestu, stikih z raziskovalno skupino, v kateri so se usposabljali, smo želeli dobiti tudi podatke o morebitnih prostih raziskovalnih potencialih usposobljenih mladih raziskovalcev.

Eden glavnih razlogov za izvedbo ankete je bil, da ugotovimo, kolikšna je trenutna brezposelnost med usposobljenimi mladimi raziskovalci. Iz anket izhaja, da jih je malo, samo dvanajst (1% od vseh oz. 2% od anketiranih). Ker smo v spremnem dopisu k anketi ponudili sodelovanje pri iskanju ustrezne zaposlitve, se zdi umestna predpostavka, da so se odzvali na anketo verjetno vsi tisti, ki so trenutno brezposelni.

Mladi raziskovalci, ki so se na anketo odzvali, so trenutno *zaposleni*:

18% jih je na obeh *univerzah*, enak odstotek jih je na *inštitutih*. Deset (2%) jih je v *tujini*, v glavnem vsi na univerzah. Dvanajst je, kot že rečeno, *nezaposlenih*. Med nezaposlenimi je šest magistrstrov in en mlad raziskovalec z doktoratom znanosti. Blizu 60% je zaposlenih v *gospodarstvu*, *družbenih dejavnostih*, *upravi*.

V prijavih za vstop v projekt obravnavane skupine mladih raziskovalcev so bile predvidene zaposlitve po končanem usposabljanju tele:

32% naj bi jih bilo za obnovo kadra na fakultetah in inštitutih, 68% za pretok v gospodarstvo, družbene dejavnosti, upravo. Dejanske zaposlitve tako rahlo odstopajo od predvidenih (več mladih raziskovalcev se je zaposlilo na raziskovalnih ustanovah), vendar ne bistveno.

Kakšna delovna mesta zasedajo mladi raziskovalci po končanem usposabljanju?

Največji delež raziskovalcev je 16,5%, vodij oddelkov, proizvodnje, projektov je blizu 16%, asistentov je 14%, razvijalcev, tehnologov, projektantov je 9%, direktorjev 6,5%, profesorjev, učiteljev (praviloma na srednjih šolah) je 5%.

Vendar je zanimivo, da marsikateri mladi raziskovalec ne opravlja dela, za katero se je raziskovalno usposabljal. To navajajo predvsem v svojih pripombah (v anketi) in je zato ta premik težko opredeliti tudi s številkami. Zanimivo je, da sicer marsikdo ugotavlja, da mu je usposabljanje koristilo, vendar ne opravlja dela, za katero se je usposabljal.

Na vprašanje, kako so zadovoljni s svojim sedanjim delom, se ni moglo opredeliti 95 mladih raziskovalcev, nezadovoljnih in zelo nezadovoljnih je 84, vsi drugi, torej več kot dve tretjini, so zadovoljni ali zelo zadovoljni. Med zelo zadovoljnimi, ki jih je natančno 64, je 16 doktorjev znanosti in 28 magistrstrov. In kje so zaposleni? Trideset jih je na inštitutih in obeh univerzah, deset na univerzah v tujini.

In kako je z zelo nezadovoljnimi? Takih je 15. Dva sta z doktoratom in sedem magistrstrov. Štirje so zaposleni na inštitutih in fakultetah.

V anketi je nekaj prostora dano mladim raziskovalcem, da pojasnijo svoja stališča oz. da vpišejo morebitne pripombe. Predvsem so zanimiva kritična mnenja o poteku njihovega usposabljanja. Pripombe lahko razdelimo na tri vrste pripomb. Največ se jih nanaša na potek njihovega magistrskega študija. Triletni magistrski študij, kot je danes organiziran v Sloveniji, doživlja veliko kritik zaradi svoje neustreznosti in nesodobnosti in mladi raziskovalci so pogosto tudi tega mnenja. Koliko obstoječi način magistrskega študija ogroža uspeh celotnega projekta MR, je seveda težko presoditi brez ustrezne analize, ki pa jo že močno pogrešamo.

Drugi tip pripomb se nanaša na pomanjkanje stikov med usposabljanjem, z razvojnimi in raziskovalnimi problemi ustanove, ki je mladega raziskovalca poslala na usposabljanje, ali širše, gospodarstva. Tu gre za mlade raziskovalce, ki so se vključili v projekt v prvih letih. Kasneje je Ministrstvo pri vlogah za pretok zahtevalo, da so v program usposabljanja vključene tudi dejavnosti, povezane z raziskovalno-razvojno problematiko podjetja oz. ustanove, kjer mladi raziskovalec je oziroma bo zaposlen po končanem usposabljanju. Očitno bi moral biti tudi vpliv podjetja oz. ustanove pri določanju teme magistrske oz. doktorske naloge večji.

Tretji tip pripomb pa odpira problematiko načina financiranja usposabljanja in delež, ki ga mladi raziskovalec dobi za svojo plačo in druge stroške. Pogosto zelo kritične pripombe opozarjajo na neurejene pravilnike na ustanovah, na katerih so se mladi raziskovalci usposabljali. Pričakujemo, da so to problemi, ki so z načinom financiranja mladih raziskovalcev po pogodbah z raziskovalnimi skupinami – organizacijskimi enotami že za nami in da namenska poraba sredstev za mlade raziskovalce ni več problem.

Ministrstvo je tudi zaprosilo za mnenja o projektu MR vodilne v raziskovalnih in visokošolskih organizacijah, kjer so se in se še usposablajo mladi raziskovalci. Odziv je bil minimalen, praktično ni odgovorila nobena od organizacij,

ki imajo večje število mladih raziskovalcev. Zato je večina odgovorov značilnih za določeno vedo oz. ožjo znanstveno vedo in jih je težko povzeti. Skupni imenovalec je le v težavah, ki jih imajo v povezavah z gospodarstvom in drugimi dejavnostmi, kjer naj bi se usposobljeni mladi raziskovalci zaposlili.

Projekt MR v prihodnje

Če gledamo projekt MR v celoti, potem ga lahko z vrste vidikov presojava kot uspešnega in skladnega z raziskovalno politiko razvitih držav. Gre za dobro naložen denar v to, da raziskovalno usposobimo precej mladih in tako bistveno okrepimo kadrovske baze, ki jo Slovenija potrebuje, če želi kakovostni razvoj. Dejstvo je, da se tako povečuje število raziskovalno usposobljenih ljudi, ki bi morali najti možnost, da to svoje znanje tudi ustrezno porabijo. Podobne projekte spodbujanja usposabljanja mladih raziskovalcev poznajo tudi druge razvite države. Težave, s katerimi se srečujemo, predvsem pri iskanju skupnih interesov med raziskovalnimi ustanovami in Univerzo na eni strani in podjetja ter druge ustanove, ki naj bi, da bi lahko normalno delovale, uporabile raziskovalne rezultate oziroma raziskovalno usposobljene ljudi, so prav tako podobne našim.

Omenili smo že v uvodu, da tehnološka politika, spodbujena z razvojem znanosti, že nekaj časa v svetu ni usmerjena izključno k ustvarjanju novih tehnologij, temveč povečevanju zmožnosti obstoječih. Poudarek je na gradnji infrastrukture in širitvi sposobnosti, da se tako obstoječe kot nove tehnologije širijo in uporabijo. Usposabljanje mladih raziskovalcev je sredstvo, s katerim se razširjanje (diffusion) znanstvenega znanja razširja v industrijo.

Vprašanje je seveda, ali sta sedanja način in obseg usposabljanja MR tudi najustreznejša. Nanj smo lahko odgovorili samo do danes in namenoma s podatki interpretirali težko določljivo prihodnost.

Dejstvo je, da financiranje usposabljanja mladih raziskovalcev omogoča tudi dvig materialne osnove za opravljanje raziskovalnega dela celotne raziskovalne skupine, v okviru katere poteka usposabljanje. Na drugi strani pa je od raziskovalnih skupin, poleg ustreznih rezultatov mednarodne primerljivosti pri fundamentalnih raziskavah pričakovati tudi vključenost dela teh skupin pri razreševanju raziskovalno-razvojnih problematike družbenega okolja v različnih oblikah pretoka.

Med trajanjem projekta so posamezne raziskovalne skupine vključile relativno veliko mladih raziskovalcev v usposabljanje (predvsem na področjih, ki so bila tudi v družbenih planih predstavljena kot prednostna). Še posebej v teh primerih je pričakovati, da skupina ob vključevanju na fundamentalnih raziskavah znaten del svojih zmogljivosti nameni uporabnim raziskavam in tudi razvojnim raziskavam konkretnih podjetij. Prav projekt MR je tudi namenjen temu. S tem se tudi poskušata uveljaviti t.i. strateška znanost in strateško raziskovanje, ki bi razvijala in razširjala izvedensko znanje bolj široko v raziskovalnih organizacijah in gospodarstvu. Takšno raziskovanje ustvarja možnosti in okolje za usposabljanje mladih raziskovalcev.¹⁴

Koncept »širitve« raziskovalnih skupin je bil tako zastavljen, da se od raziskovalnih skupin pričakujejo večji premiki pri kakovosti raziskovalno-razvojnih pomoči oz. različnih oblik sodelovanja z obstoječimi nosilci gospodarstva kot tudi

¹⁴ Senker, J. Evaluating the funding of strategic science: Some lessons from British experience. *Research Policy* 1991: 20: 29-43

pomoč pri morebitnem ustanavljanju novih podjetij, ki jih oblikujejo raziskovalno usposobljeni ljudje iz raziskovalnih skupin.

Pri projektu MR gre namreč za bistveno obdobje pri gradnji bodočega raziskovalca, za 3–5 let ga je označil uvodničar že omenjenega posveta (Nurturing Young Academician) v Kanadi, saj se takrat oblikuje tako raziskovalna usmeritev kot tudi tiste osebnostne lastnosti, pomembne za profesionalno opravljanje tega dela.

Zato smo se, kolikor smo mogli z dosegljivimi podatki, dotaknili tudi obdobja po tem, ko se mladi raziskovalec usposobi. Pri tem lahko tudi pričakujemo podobne težave (ki jih v tej fazi projekta MR še nismo zaznali v polni meri), kot jih imajo v razvitih državah. Na eni strani se pojavi problem pridobivanja sredstev za mlade raziskovalce, ki ostanejo, za obnovo v raziskovalnih organizacijah, kjer so se usposobili, ali kot ga je izrazil (obupano) ameriški profesor »vsakič ko pišem raziskovalne predloge, igram rusko ruleto z življenji posameznikov. »Kmalu spoznaš, da osnovna odgovornost ni več v znanstvenem raziskovanju, temveč v hranjenju otrok, mojih končanih študentov.«¹⁵ Na drugi strani pa omejene sposobnosti gospodarstva v krizi, da sprejme večje število raziskovalno usposobljenih mladih ljudi, ter njegova usmeritev h kratkoročnim rešitvam lahko prav tako omejijo možnosti zaposlovanja usposobljenih mladih raziskovalcev.

Rezultati raziskovalnih skupin (mednarodna odmevnost, sodelovanje pri projektih gospodarstva in družbenih dejavnosti) ter izvedenska mnenja o posamezni vlogi, programu usposabljanju in izvedenske ocene kadrovske potrebe in razvojnih možnosti področja bodo v prihodnje odločilni pri odpiranju mest za usposabljanje MR ter seveda uspešnost pri usposabljanju MR, ki so jo raziskovalne skupine pokazale do zdaj. To je tudi proces odkrivanja tistih raziskovalnih skupin, ki jih je treba okrepiti z mladimi raziskovalci, omogočiti boljše raziskovalne razmere ali boljše financiranje. Pretekli uspehi so običajno najboljše jamstvo za prihodnje uspehe. Seveda pa so tudi potrebe po boljših raziskovalnih potencialih na določenih področjih, kjer jih še ni dobro reševati tudi z usmeritvijo mladih raziskovalcev na takšna področja.

Med trajanjem projekta bistvenih sprememb v konceptu ni bilo. Se je pa vsa leta dograjeval tako sistem vključevanja v usposabljanje kot tudi sistem spremljanja usposabljanja. Projekt MR je preživel tudi spremembo družbenega sistema in mogoče s tem najbolj dokazal, da ni bil vezan na določen sistem, temveč je predvidel prihodnje družbene spremembe. Ali povedano drugače. Možno je, da je projekt mladi raziskovalci pomemben del raziskovalne politike, ki je Sloveniji prihranila dobršen del tistih težav, s katerimi se je znanost v nekdanjih »socialističnih« državah srečala ob spremembi političnega sistema in so se najbolj drastično izrazile v nekdanji Vzhodni Nemčiji . . .¹⁶

¹⁵ Abelson PH. Funding for Academic Research. *Science* 1991; 215: 141

¹⁶ Sabel BA. Science reunification in Germany: A Crasch program. *Science* 1993; 260: 1753-8

Moč ali nemoč raziskovalno-razvojnih zmožljivosti v slovenskem gospodarstvu?

I

V zadnjem času lahko v strokovni javnosti opazamo dokaj različna stališča do ciljev in sredstev uresničevanja slovenske znanstvene in tehnološke politike. Veliko polemičnih tonov je bilo zaznati predvsem v razpravah o nacionalnem programu raziskovanja. Razprave na to temo, bolj v krogu znanstvenikov, manj politikov in gospodarstvenikov, so se razplamenele zlasti po predstavitvi Izhodišč in usmeritev nacionalnega programa raziskovanja, dokumenta, ki ga je pripravil Svet za znanost in tehnologijo pri vladi (bil je tudi že potrjen in sprejet v parlamentu). V znanstveni skupnosti, ki je o teh vprašanih večinoma še vedno sogovornica sama sebi, nekega večjega soglasja o temeljnih smernicah delovanja znanstvene in tehnološke politike pri nas ni. Najbrž bo takšno soglasje tudi težko doseči.

Kompleksnost problemov, ki spremljajo vsako nacionalno strategijo vodenja znanstveno-tehnološkega razvoja, govori zoper možnost njihovega enostavnega reševanja. Poznavanje dejanskega stanja raziskovanja in razvoja je šele prva in osnovna predpostavka za vodenje uspešne znanstvene in tehnološke politike. Vzpostavitev trdne informacijske podlage, zlasti tiste, ki bo omogočala čim večjo mednarodno primerljivost, še vedno ostaja ena izmed prednostnih nalog. Čeprav ni mogoče zanikati najnovejših prizadevanj statističnega urada (oziroma resornega ministrstva za raziskovanje in tehnologijo), da čim bolj uskladi konceptualna izhodišča in metodologijo zbiranja podatkov o raziskovanju in razvoju s standardi, ki veljajo v državah OECD-ja, tudi tu ni mogoče pričakovati sprememb kar čez noč. Že omenjeni dokument o nacionalnem raziskovalnem programu še posebej poudarja zahtevo po pridobitvi osnovnih podatkov o strokovnem in materialnem stanju vseh raziskovalnih skupin na univerzah, inštitutih in gospodarstvu skupaj z njihovimi programi, osebjem, opremo, sredstvi in rezultati (glej: Izhodišča in usmeritve nacionalnega raziskovalnega programa, str. 12). Ker močno dvomim, da je bila pred vsemi (že uvedenimi) spremembami pri vodenju znanstvene in tehnološke politike pri nas, vključno s tako radikalnim preходом, kot je projektni sistem financiranja raziskovanja in razvoja, opravljena »celovita inventura« znanstvenih virov celo tam, kjer se v glavnem uporablja proračunski denar (univerza, samostojni raziskovalni inštituti), kaj šele da bi bila opravljena v industriji, je treba pozdraviti vsak (delni) korak v smeri natančnejšega »posnetka stanja« raziskovanja in razvoja pri nas.

Tudi najnovejšo, več sto strani obsegajočo PHAROVO študijo z naslovom Science and Technology Strategy for Slovenia (MZT, Ljubljana, april, 1994), ki vsebuje oceno stanja znanosti in tehnologije in daje vrsto predlogov za njuno institucionalno-organizacijsko reformo, je mogoče imeti za enega izmed primerov, v okviru katerega je bil izveden takšen »monitoring« raziskovanja in razvoja pri nas. Zato naj bodo nekatere empirične ugotovitve PHAROVIIH strokovnjakov o raziskovalno-razvojnih zmožljivostih v industriji (intervjuji med vodilnimi v gos-

* Dr. Franc Mali, docent na Fakulteti za družbene vede v Ljubljani.

podarstvu, znanosti in vladi) temu pričujočemu razmisleku. Njihova študija je še enkrat potrdila, da si znanost in industrija pri nas stojita močno vsaksebi. Znanstveniki in gospodarstveniki si močno nasprotujejo v ocenah, kaj je vzrok šibkega prenosa znanja z inštitutov in univerz v industrijo. Če vodilni v gospodarstvu krivdo za takšno stanje pripisuje neuporabnosti inštitutskih in univerzitetnih raziskovanj, ki da ne zadovoljujejo potreb gospodarstva niti se za te potrebe dovolj ne zanimajo, saj jim lagodnost omogoča življenje ob državnih »jaslih«, pa predstavniki znanosti poudarjajo pripravljenost za sodelovanje in pomoč naši industriji, če bi ta le izrazila zanimanje za njihova raziskovanja.

Takšna protislovnost stališč niti ne preseneča. Znanstveniki in gospodarstveniki so pri nas le redko našli skupni jezik. Zato tudi razvojni obeti naše družbe niso najboljši. Presenečenje in tudi dvom o realnosti ocene dejanskega stanja pa sprožajo prevladujoče ugotovitve vodilnih v gospodarstvu, da je stanje v zvezi z raziskovalno-razvojnimi zmogljivosti naše industrije prej ugodno kot ne. Kako sicer razumeti v PHAROVI študiji navedene rezultate, da od vseh v raziskovanje vključenih podjetij, pri čemer je bil preučevani vzorec podjetij glede na število zaposlenih dokaj simetrično strukturiran, samo 14% ne razpolaga z notranjimi raziskovalno-razvojnimi zmogljivostmi? Ali pa ugotovitev, da svoje interne raziskovalne zmogljivosti v celoti financirajo podjetja sama?

V zadnjem času se – recimo temu tako – »samozaverovanost« nekaterih delov gospodarstva kaže tudi v ne tako redkih trditvah, da koristnost zaposlovanja doktorantov v naša podjetja ni smiselna oziroma sploh ni vedno nujna. Bila naj bi bolj ugledna, saj razvojne naloge v podjetjih lahko opravljajo tudi ljudje brez tako visokih naslovov. Takšne ugotovitve so tesno povezane s prepričanji, da temeljno raziskovalno delo naših inštitutov in univerz nima nobene koristne funkcije za naše gospodarstvo. Za naše gospodarstvenike je temeljna znanost, ki jo gojimo pri nas, še vedno neke vrste larpurlartistična dejavnost. Od tod ponavljanje nam sicer iz preteklosti že dokaj znanih gesel, da financiranje znanstvenega dela na inštitutih in univerzi pomeni bolj družbeni strošek kot produktivno razvojno naložbo.

II

Ni se mogoče izogniti vtisu, da se zavest vodilnih v gospodarstvu o pomembnosti temeljnih raziskovanj, ki jih gojijo naše znanstvene ustanove, ni bistveno spremenila glede na polpretekli čas. Pred natanko desetimi leti je bila opravljena sociološka analiza obsežnega empiričnega gradiva (gradivo so zbrali takratni RKZDT, GZS, RSS) o stanju in razvojnih perspektivah industrijskega raziskovanja in razvoja na Slovenskem (glej: F. Mali/F. Adam: Družbeni reprodukcijski proces znanja. Center za preučevanje znanosti, RI FSPN, 1984). Tudi takrat je bilo med vodilnimi v gospodarstvu in na znanstvenoraziskovalnem področju opravljeno obsežno anketiranje. V ospredju zanimanja so bila vprašanja, kot so obseg, usmeritev, organiziranost, institucionalna razvejanost raziskovalno-razvojnih zmogljivosti v gospodarstvu (tudi v negospodarskih resorjih), njihovih možnosti za učinkovito povezovanje z raziskovalci znanstvenih inštitutov in univerze.

Rezultati raziskovanj so pokazali, da je takratni vodstveni gospodarski establishment sredi osemdesetih let, torej v času že globoko v krizno stanje potopljene avtarkične, ekstenzivno usmerjenega in politično diriganega gospodarstva samoupravnega socialima, podpiral podobno ideologijo »opiranja na lastne sile«, pri čemer pa je analiza organiziranosti, profesionalne in kvalifikacijske strukture obstoječih razvojnih oddelkov in še posebej socioprofesionalni položaj zaposlenih

v teh oddelkih pokazala precej slabše stanje. Vse to se je še dodatno prepletalo, kar je samo na prvi pogled paradoksalno, s prepričanjem, da je pot množičnega nakupa tujega znanja preko licenc in drugih oblik prenosa tehnologije najprimernejša razvojna strategija. (Daleč od tega, da bi bil naš namen zanikanje pomena nakupa know-howa v tujini, saj to počnejo celo tehnološko najrazvitejše države. Ne moremo pa pritrditi strategiji popolne tehnološke odvisnosti in podrejenosti gospodarstva.) Raziskovalnemu delu na domačih znanstvenih inštitutih in univerzi kot enemu izmed možnih generatorjev novih inovacijskih prebojev v industriji ni bil pripisan velik pomen. Prej bi lahko rekli, da je bil ta element obravnavan kot »tujek«, ki razen funkcije opravljanja rutinskih servisnih zadev za industrijo družbenogospodarsko ni koristen.

Študija izpred desetih let je enako razkrila, da je bila pripravljenost vodilnih v gospodarstvu na sodelovanje z inštitutskimi raziskovalnimi skupinami (na primer v obliki mešanih raziskovalnih in razvojnih skupin itd.) tem manjša, čim bolj bi te preko raziskovalno-razvojnih projektov neposredno posegle v obstoječo upravljavsko strukturo v podjetjih. Resnici na ljubo je treba reči, da tudi znanstvenoraziskovalna srenja ni izkazovala pretirane zagnanosti za oblike sodelovanja, kjer bi znanstveniki svojo poklicno kariero v celoti vezali na iztek raziskovalno-razvojnih projektov in deloma postali vodje novih proizvodnih procesov.

Zdi se, kot da se ta zgodba tudi danes ponavlja. To ni mogoče sklepati samo iz natančnega prebiranja PHAROVE študije, temveč tudi opozoril naših uglednih strokovnjakov, glasnikov industrijske tenične inteligence. Današnji menedžerski sloj, ki je v glavnem prepričan, da naša znanost ne daje ustreznih rešitev za pereče probleme gospodarstva, glavno vlogo pripisuje prenosu tehnologije na temelju tujega partnerstva oziroma lastnim raziskovalno-razvojnim prizadevanjem, neodvisno od mreže znanstvenih ustanov pri nas. Vendar če se na eni strani poraja samoslepilo, da obstaja ustrezna gostota razvojnih zmogljivosti v naši industriji (podatek iz PHAROVE študije: v povprečju je zaposlenih v slovenskih podjetjih 15 industrijskih raziskovalcev), se le-to razblinja v vedno alarmantnejših opozorilih, da so industrijskemu raziskovanju in razvoju, kolikor ga je še ostalo, štete zadnje ure, kolikor ne bo prišlo na tem področju do radikalnih zasukov. Raziskovalno-razvojno delo v slovenskih podjetjih samo še vegetira, ugotavlja M. Kos in dodaja, da kadri, kolikor so še ostali (najboljši so že odšli), postajajo pravzaprav deklice za vse, bolj malo pa se ukvarjajo z delom, za katero so poklicani (glej: M. Kos: Puščava ruševin in iluzij, Sobotna priloga, 4. junija 1994).

Zanimivo je tudi, kar potrjuje tudi PHAROVA študija, da se pri zbiranju posebnih tehnoloških informacij podjetja bolj opirajo na lastne kanale kot na javno znanstvenoraziskovalno področje. Povezave z znanstvenimi ustanovami, pri čemer – kar je v nekem smislu presenetljivo (če vzamemo kot vzorčni model vlogo takšnih inštitutov na Zahodu) – »potegnejo krajši konec« inštituti (in ne fakultete), se omejujejo na občasne in neformalne stike, ne pa pogodbeno raziskovalno-razvojna naročila. Do istih rezultatov smo prišli tudi pri naših raziskovanjih pred desetimi leti.

III

Ali ugotovitev PHAROVE študije (ocena o relativno dobri zasedenosti kadrov na področju industrijskega raziskovanja in razvoja) ne zanikajo že kar nekaj časa prisotni klici na pomoč državi, češ da mora tudi ta prispevati svoj delež za ustavitev že močno škodljivega procesa razpadanja razvojnih oddelkov v našem gospodar-

stvu. Bolj kot bo to najbrž držalo, da se naš vodilni gospodarski establišment, pri čemer zadev vsekakor ne želimo posploševati, vse premalo zaveda, da se razpoložljivost raziskovalno-razvojnih zmogljivosti v inovativno usmerjenih podjetjih razvitih tržnih gospodarstev, kaj šele njihova učinkovitost, še zdaleč ne meri zgolj na temelju difuzno opredeljenih poklicnih funkcij. Že v prejšnjih raziskovanjih smo večkrat ugotovili, da se v naših gospodarskih organizacijah cela vrsta povsem rutinskih strokovnih del, ki jih opravljajo ljudje z relativno nizko izobrazbo, v občasnih prikazih enostavno »prekvalificira« v raziskovalno-razvojno delo, ki naj bi dokazovalo moč industrijskih znanstvenih zmogljivosti. Malo oziroma nič pa se ne razmišlja o tem, da razvojne strategije modernih industrijskih podjetij ni mogoče izvajati samo iz trženja in menedžmenta, temveč tudi in predvsem iz tehnološke inovativnosti; tehnološke inovativnosti, h kateri danes enako prispevajo vse vrste raziskovanj (tudi temeljna znanost).

Zato se ni mogoče strinjati s stališči, da bo naša znanost podrejena zgolj in edino neposrednim interesom obstoječe (nacionalne) industrijske proizvodnje: češ da je pri nas v prihodnje smiselno podpirati samo še raziskovanje, ki je »uporabno« za industrijo. Razlogi so raznovrstni. Ne gre samo za vlogo temeljne znanosti pri vzgoji kakovostnih kadrov, kar je sploh temeljni pogoj, da lahko črpamo iz svetovne zakladnice znanstvenega vedenja (da jo znamo uporabljati in zato ne kupujemo kar vsake, predvsem pa ne zastarele in že zdavnaj odpisane tehnologije). Gre tudi za spremembo gledanja na vlogo in naravo inovacij v razvitih tržnih gospodarstvih.

Znani ameriški ekonomist inovacij Nathan Rosenberg pravi, da je klasični linearni model inovacijskih procesov že preživel (glej N. Rosenberg: »Critical issues in science policy research«, Science and Public Policy, Vol. 18/1991/No. 6). Danes je na pohodu nova strategija mišljenja in delovanja na področju industrijskih inovacijskih procesov. Namesto enosmernega modela od invencije do inovacije izhaja iz »modela verižne povezanosti inovacijskih procesov« (»chain-link model of innovation«). Znanstveno raziskovanje se ne obravnava toliko kot vir inventivnih idej, temveč kot strategija reševanja problemov, na katero se je mogoče obračati v vsakem trenutku uvajanja inovativne proizvodnje. Raziskovanje se lahko navezuje na katero koli stopnjo inovacijskega procesa. V tem pomenu ga je potem treba razumeti kot celovito in diferencirano dejavnost, ki opravlja vrsto različnih funkcij. Vsekakor te funkcije niso omejene samo na opravljanje uporabniških ali celo zgolj »servisnih« storitev. Nasprotno! Obstaja močna in organska zveza med razvojem visokih tehnologij in temeljne znanosti.

Tem spoznanjem bi se moralo bolj približati tudi razmišljanje vodilnih v našem gospodarstvu, ne pa da v naši bazični znanosti znanstvenih inštitutov in univerz vidijo zgolj nepotrební družbeni strošek. Seveda pa bi se moralo spremeniti veliko tudi v slovenski znanosti. O nujnosti sprememb v družbenem podsistemu znanosti z vidika njegovega hitrejšega povezovanja z gospodarstvom je bilo veliko povedano že drugje. Tudi zato smo se v tem kratkem prispevku omejili predvsem na kritiko gospodarskega sektorja, še posebej zato, ker je njegova vloga pri prenosu znanosti in tehnologije, kolikor seveda pristajamo na t.i. pull in ne t.i. push model, danes nezamenljiva.

JAN MAKAROVIČ*

Za razločevanje med politiko in kulturo

a) Za kaj gre v politiki?

V vseh človeških družbah lahko razlikujemo štiri temeljne sfere, v okviru katerih se odvijajo človeške dejavnosti: sfero *družabnosti* (ki jo pojmujeemo v skladu s teorijo Georgea Simmla in jo razlikujemo od širšega pojma »družbenosti«), sfero *kulture*, sfero *politike* in sfero *ekonomije*. V vseh človeških družbah se te štiri sfere bolj ali manj intenzivno prežemajo med seboj, vendar prihaja med družbenim razvojem do vse večje *funkcionalne diferenciacije* med njimi.

Predvsem prihaja do razcepa med *ekspresivnimi* ter *instrumentalnimi* sferami. Nekatere človeške dejavnosti so same sebi cilj in namen. Kot je pokazal Simmel v svoji znameniti razpravi o *družabnosti*, bi bila človeška družba preprosto nemogoča, če bi se ljudje družili zgolj iz instrumentalnih nagibov, se pravi zaradi tega, ker pač potrebujejo drug drugega. V fenomenu človeške družabnosti je že vsebovano prav tisto, kar je postavil Kant za temeljno načelo svoje etike: da ti mora biti drugi človek ne le sredstvo, temveč predvsem cilj. Z nečim podobnim se srečamo tudi v *kulturi*: v znanosti, umetnosti, filozofiji, religiji. Če je znanstveniku njegova znanost samo sredstvo za nekaj drugega – za osebno blaginjo, za širjenje njegovih političnih nazorov ipd. – potem je to smrt znanosti; in podobno je tudi smrt umetnosti, filozofije in religije, če se razumejo kot golo sredstvo. Ne gre le za to, da politični sistemi, ki vpregajo filozofijo, znanost, umetnost in religijo v svoj voz, brez sramu ponižujejo najvišje dosežke človeške ustvarjalnosti, napravljajo iz Pegaza navadnega tovornega konja. Vse to je sicer lahko predmet moralnega ogorčenja, toda moralno ogorčenje še ni znanstveni argument. Pač pa je bistveno, da je takšno sredstvenje kulture *disfunkcionalno*. Ustvarjanje je namreč odvisno predvsem od *ustvarjalne radosti*, in ta izgine v trenutku, ko preneha biti ustvarjanje samo sebi namen. In prav zato so bile totalitarne družbe, ki so podrejale kulturo politiki, že od nekdanj kulturno sterilne.

Povsem drugače kot ekspresivni sferi družabnosti in kulture pa delujeta *instrumentalni* sferi politike in ekonomije. Politika in ekonomija se seveda ne sprašujeta o smislu in cilju človeškega bivanja, kajti obe imata že vnaprej določen, čeprav nekoliko banalen lastni smisel in cilj. Ekonomiji gre preprosto za večanje materialnega bogastva, politiki pa za večanje oblasti nad ljudmi. V prvem primeru je temeljno vprašanje *lastnina*, v drugem pa *oblast*. Ali drugače: ekonomiji gre predvsem za obvladovanje *stvari*, politiki pa za obvladovanje *ljudi*.

Ker sta temeljni cilj ekonomije in temeljni cilj politike preprosta in jasna, se v tem primeru sploh ne postavlja vprašanje, *kaj pravzaprav hočemo*. Pač pa je zdaj

* Dr. Jan Makarovič, red. prof. na FDV.

ključno vprašanje, *koliko* smo uspešni pri doseganju svojega že vnaprej postavljenega cilja. Ključno vprašanje je v tem primeru vprašanje *količine*: gre za to, *kolikšna* je oblast ali lastnina nekega posameznika ali družbene skupine.¹

Seveda pa se instrumentalnost ekonomije in politike polno uveljavljata še v modernih družbah. V tradicionalnih družbah sta obe še vse preveč prepleteni z drugimi področji življenja, da bi se lahko njuno bistvo polno izrazilo. Ekonomsko in politično početje se zato še vedno utemeljuje z *vrednotami*, ne pa z *interesi*. V modernih družbah pa se njuna instrumentalnost vse bolj uveljavlja in v zvezi s tem se moramo ustaviti predvsem pri dveh možeh, ki sta znanilca evropske modernizacije in ju štejemo hkrati med utemeljitelje sodobnega družboslovja. Prvi je Nicolo Machiavelli, drugi pa Karl Marx. Prvi je utemeljil instrumentalnost politike, drugi pa instrumentalnost ekonomije.

b) Machiavelli in Marx

Machiavelliju največkrat očitajo nemoralnost; toda ta očitek je popolnoma zgrešen. Pri svojem obravnavanju političnega dogajanja Machiavelli ni nemoralen, temveč *amoralen*: ne zavzema se niti za tako niti za drugačno moralo, niti ji ne nasprotuje. Morala ga preprosto ne zanima. Tudi ga ne zanima moralnost *ciljev*, ki si jih postavlja politika. Ti cilji so pač določeni z bistvom politike same, se nanašajo na širjenje oblasti in kot taki niso niti moralni niti nemoralni. Machiavellija ne zanimajo vprašanja moralnosti ali nemoralnosti postopkov pri doseganju teh ciljev, temveč samo vprašanja njihove učinkovitosti. S tem je napravil Machiavelli politologijo za *znanost*, kajti kot je zapisal že Tacit, je naloga znanosti prikaz dejstev, ne pa hvala in graja.

Obenem je osamosvojil politologijo od teologije, podobno kot so Borgijci osamosvojili Vatikan od krščanstva in napravili iz cerkvene države običajno politično državo.

Tisto, kar so storili Borgijci v praksi, je storil Machiavelli v teoriji. Političnemu početju je odvzel nimb onstranske posvečenosti, prikazal ga je kot čisto posvetno, praktično utilitarno ukrepanje. Toda prav zato seveda ni mogoče trditi, da stoji Machiavelli na strani oblastnikov. Če se namreč vzdržimo moralnega vrednotenja v politiki, se vzdržimo tudi tega, da bi se že vnaprej postavili na stran tega ali onega akterja v političnem dogajanju. In v tem primeru je seveda tudi vprašanje *omejevanja* politične oblasti enako pomembno in legitimno kot vprašanje njenega vzpostavljanja in širjenja. Toda tudi tu nas ne zanima moralna kritika oblasti, temveč vprašanje, kako čim učinkoviteje omejevati ali nevtralizirati oblast drugega. Tudi vprašanje *demokracije* je torej v tem primeru predvsem vprašanje *tehnologije*, ne pa vprašanje vrednot ter idealov.

Po vsem tem je na prvi pogled težko razumeti, kako da postavljamo Marxa poleg Machiavellija, kajti moralna distanca, ki jo je vzpostavil Machiavelli, je Marxu in marksizmu izrazito tuja. Vendar pa je treba razlikovati med marksizmom kot znanstveno teorijo in marksizmom kot revolucionarno propagando.

¹ Ta količina ima v politiki, drugače kot v ekonomiji, lahko tudi negativen, ne samo pozitiven predznak. Če govorimo o lastnini, je namreč očitno, da manj kot nič ne more imeti nihče; v zvezi z oblastjo pa je očitno, da je človek lahko tudi na slabšem kot tisti, ki nima nobene oblasti. Človek je namreč lahko pod oblastjo nekoga drugega in v tem primeru je oblast, s katero razpolaga, negativna. Osvobodilne težnje zatiranih torej niso usmerjene k povečanju pozitivne količine oblasti, temveč nasprotno k zmanjšanju njene negativne količine, k približanju ničelni točki. Seveda pa so te težnje prav tako del politike kot prizadevanja vladajočih k razširitvi in utrditvi svoje oblasti.

V tem trenutku nas zanima samo prva. Kot je znano, so po Marxu družbeni odnosi določeni z razvojno stopnjo materialnih produktivnih sil; ti družbeni odnosi pa so po Marxu predvsem *produkcijski* odnosi, ki se kažejo v pravni sferi kot *lastninski*. Gibalo družbenega razvoja je zato *razredni boj*, v katerem gre predvsem za *materialne interese* posameznih družbenih razredov. Seveda Marx priznava tudi vlogo idej, idealov, vrednot ipd. v razrednem boju – toda vse te reči so prav tako v zadnji instanci pogojene po materialnih produkcijskih oz. lastninskih odnosih. V *Nemški ideologiji* namreč beremo, da razpolaga tisti razred, ki razpolaga s sredstvi za materialno produkcijo, hkrati tudi s sredstvi za duhovno produkcijo in da so zato misli vladajočega razreda v vsakem obdobju hkrati tudi vladajoče misli. Toda te vladajoče misli po Marxu seveda niso nič drugega kot *ideologija*, se pravi *lažna zavest*, s katero skuša vladajoči razred upravičiti svoje materialne interese. V resnici gre torej vendarle prav za materialne interese in ideologija ni nič drugega kot španska stena, za katero skuša skriti vladajoči razred svojo nagoto – namreč to, da mu v resnici ne gre za nikakršne ideale. Revolucionarni razred, ki ga ta vladajoči razred izkorišča, pa skuša seveda to špansko steno podreti, dezideologizirati sliko sveta, ki jo ponuja vladajoči razred, in se tako duhovno osvoboditi, kajti prav duhovna osvoboditev je prvi pogoj za materialno, ki se uresniči z revolucionarno akcijo.

Takšen je nekako prvotni Marxov nauk; seveda pa se je ta nauk prav kmalu sprevrgel v svoje nasprotje. Prav kmalu so začeli marksisti sami poudarjati »partijnost« svoje znanosti in jo s tem odkrito razglašati za *ideologijo*. Iz tega je izšla teorija, da ideologija nikakor ni samo »lažna zavest«, da obstaja poleg konzervativne tudi revolucionarna ideologija, da je naša lastna ideologija dobra, tuja pa slaba, in podobne neumnosti. Sicer pa so vse to samo simptomi duhovnega razkroja marksizma, ki je bil pred materialnim razkrojem socialističnih sistemov.

c) *Ideologija in realna politika na območju nekdanje Jugoslavije*

Titova Jugoslavija je bila v svojem zadnjem obdobju prenasličena z ideologijo. Jugoslovanski komunisti so se obnašali približno tako kot domorodci nekje na robu sveta, ki skušajo z magičnimi izreki uročiti sovražno naravo, ker je ne morejo materialno obvladati. Toda tisto, kar je povzročilo razpad Jugoslavije, seveda ni bila ideologija – niti komunistična, niti pravoslavna, niti nacionalistična, niti četniška, ustaška ali kakšna druga. Šlo je preprosto za politične interese Srbije, ki je želela izkoristiti svoj prevladujoči politični in vojaški položaj in si do kraja podrediti druge jugoslovanske republike. Ti apetiti so seveda obstajali že od zdavnaj, vendar je predvsem Tito skrbel za to, da niso prekoračili Rubikona. Seveda pa je bila temeljni vzrok za razpad Jugoslavije prav Titova kratkovidnost. Če bi namreč imela sleherni jugoslovanska republika svojo vojsko, bi Jugoslavija najbrž obstajala še zdaj. Tako pa se je seveda zgodilo, da je armada končno zavohala svojo priložnost in se v celoti postavila na stran Srbije. Bil je res že skrajni čas, kajti ta armada, ki so jo ves čas tako obilno hranili, razvajali in ščuvali proti vsem mogočim sovražnikom, je bila že petdeset let prisilno brezdelna, tako da je kar pokala od zdravja in komaj čakala, da bi se vendarle lahko koga lotila in tako upravičila svoj obstoj. Po drugi strani pa jo je zajel panični strah, da ne bi zdaj ob razpadu komunističnega bloka in prenehanju hladne vojne izgubila svojih privilegijev. Tako je seveda z obema rokama pograbila posel, ki se ji je ponudil, in celo kar v lastni hiši.

Duševna posurovelost, ki se je polotila Srbije, je seveda pošastna; toda v resnici je Srbija pravzaprav samo izkoristila priložnost, ki se ji je ponudila. Na njeni strani je bila ogromna vojaška moč – in pričakovati od nosilca moči, da te moči ne bo uporabil, ni nič bolj bolj nerealno, kot pričakovati od podjetnika, da bo svoje izdelke prodajal po nižji ceni od tiste, ki mu je bila ponujena. S tega vidika pa seveda krivde ne nosi le srbski narod, temveč tudi diplomati – predvsem angleški, ameriški in ruski – ki so ves čas dajali Srbom potuho in mirno gledali na neravnotežje moči, ki je pripeljalo do katastrofe. Lorda Carrington in Owen ter njuna družina bi zaslužili, da bi jim mednarodno sodišče sodilo skupaj s srbskimi klavci, kajti kdor daje priložnost zločincu, ni nič manj kriv kot zločinec sam.

Prav tu pa se začenja *ideologija*. Da bi namreč opravičili svojo sramotno pasivnost ali celo neposredno podporo Srbom, so izkopal iz zaprašenih predalov zgodovine celo vrsto zgodb o verskih, nacionalnih in drugih razprtijah na jugoslovanskih tleh, o balkanskem značaju, muslimanskem fundamentalizmu in drugih zadevah, ki delajo nas Balkance za tako rekoč funkcionalno nesposobne za medsebojno sožitje. To nadomeščanje politike s kulturo je seveda udoben alibi za politike; čudno pa je, da mu nasedajo tudi znanstveniki, ki bi ga morali – razkrinkavati. Podobno dvomljiva je vloga nekaterih znanstvenikov tudi v slovenskem primeru, kot bomo videli v naslednjem poglavju.

d) Ideologija in realna politika v Sloveniji

Bistvo komunističnega totalitarizma je, kot je znano, podreditev ekonomije politični oblasti. Uprave podjetij so (če parafraziramo Marxa) samo odbor, ki opravlja ekonomske posle partije kot politične avantgarde. Temeljni problem odprave komunizma je zato problem denacionalizacije kot ekspropriacije ekspropriatorjev. Toda nosilci politične in ekonomske moči iz starega režima razumejo ta proces predvsem kot dimno zaveso, ki naj bi omogočila njihovo *apropriacijo*, se pravi pretvorbo menedžerjev v *realne* lastnike. Najpomembnejši vzvod tega procesa je simbioza politične in ekonomske moči, podedovana iz starega režima; toda zdaj ta simbioza seveda ne more več delovati kot del sistema, temveč edinole v obliki korupcije, v obliki delovanja klandestinih omrežij. Zato tudi ni presenetljivo, da je glavno geslo »antikomunističnega« tabora boj proti korupciji, se pravi proti krvosramnemu zakonu med politično in ekonomsko močjo.

Seveda pa v resnici sploh ne gre za antikomunizem. Empirično lahko ugotovimo, da so tipično »komunistične« vrednote, kakršna je ekonomska enakost, močnejše zastopane v »antikomunističnem« kot v »komunističnem« taboru (Makarovič, 1993). To tudi ni presenetljivo, saj gre za protest tistih, ki *nimajo* ekonomske moči, proti tistim, ki jo *imajo*. Prav problem lastninskih interesov je *realna* vsebina sodobnih političnih bojov na Slovenskem; drugo je razmeroma nezanimiv dekor, največkrat pobran iz ropotarnice zgodovine.²

Toda slovenski sociologi in politologi se očitno zanimajo predvsem za ta dekor. Ukvarjajo se s političnimi vrednotami, političnimi metaforami, političnimi stili – denimo s tem, ali se odvija politični boj v obliki dvornih spletk ali pa v obliki

² V naši raziskavi o lokalnih voditeljih smo ugotovili, da je samoopredelitev posameznika kot »levičarja« ali »desničarja« v največji meri opredeljena s tem, ali je bil ta posameznik v prejšnjem režimu član Zveze komunistov ali ne, in da v mnogo manjši meri korelira z njegovimi konkretnimi političnimi stališči ali vrednotami (Makarovič, 1992). Za posameznikovo samoopredelitev torej niso bistvene njegove vrednote, temveč njegov *objektivni status*, izražen v nekdanjem članstvu v Zvezi komunistov, ki je povezan z njegovimi objektivnimi, materialnimi interesi in osebnimi zvezami.

demonstracij. Na nedavnem portoroškem srečanju sociologov je znan slovenski sociolog razlagal, da je sodobna slovenska civilna družba konzervativna in populistična, kar da se je nazorno pokazalo pri zborovanjih proti odstavitvi Janeza Janše in proti korupciji, ki da sta jih organizirala *vojska* in *cerkev*. Komičnost situacije (ki pa je očitno ni zaznal nihče od prisotnih) je dosegla višek v trenutku, ko je pričela neka kolegica razlagati, da ni tako, saj da ankete o javnem mnenju nikakor ne kažejo, da bi bili Slovenci izrazito konzervativni. Omenjeni sociolog je izrazil tudi presenečenje in obžalovanje, kako da so se protestu pridružili nekateri intelektualci. S tem pa je pravzaprav izrazil prepričanje, da gre v bistvu za konflikt med pametnimi in neumnimi. Edinole v tem primeru je namreč upravičeno presenečenje, kako da so se intelektualci pridružili »neumnim«. Podobno stališče je izrazil tudi g. Drnovšek, ko je primerjal demonstrante z nahujskano drhaljo iz jogurtne revolucije. Zares zanimiva »kulturološka« razlaga politike, ki enači lastno stranko s kulturno, nasprotno pa z nekulturno, in so ji manire pri jedi pomembnejše kot pa to, kdo ima dovolj jesti in kdo ne.

e) Mladinska subpolitika in mladinska subkultura

V svoji knjigi *Druga Slovenija* je Gregor Tomc podal pisano panoramo slovenskih političnih in kulturnih gibanj od začetka našega stoletja dalje. V zvezi s temi »subkulturami« in »subpolitikami«, kot jih imenuje avtor, so značilna zlasti njihova medsebojna srečanja, kjer neko politično gibanje sočasno postavi določene zahteve v zvezi s kulturnim izražanjem. V takih primerih lahko govorimo o *kontrakulturi*, v skladu s terminologijo, ki jo je vzpostavil Roszak. V zvezi s študentskimi gibanji v 60. letih je namreč Roszak izoblikoval idejo, naj bi se ta gibanja povezala s hipijevskimi in drugimi mladinskimi subkulturami v eno samo celoto, ki jo avtor imenuje »kontrakultura«. Toda kot ugotavlja Tomc, taki poskusi večinoma niso imeli dolgotrajnega uspeha, niti v svetu niti pri nas. Še posebej je v zvezi s tem značilno pankovsko gibanje, ki je v svojem temeljnem namenu izrazilo kulturno in se totalno distancira od politike. Zanimivo je, da se je pri nas politika mnogo več ukvarjala s pankom kot pa pankovci s politikom. Pankovci so hoteli imeti pred politikom predvsem mir, nasprotno pa je politika neprestano iskala pri njih nekakšne politične provokacije (prim. Tomc et al.: 1985).

Vendar pa Tomc te pomanjkljive komunikativnosti med subpolitikami in subkulturami nikakor ne obžaluje. Meni namreč, da se skriva v spoju subpolitike in subkulture totalitarni naboj. Subpolitika, ki se ne zadovoljuje s postavljanjem političnih zahtev in pričakuje od svojih pristašev tudi podoben pogled na svet in podoben stil življenja, namreč nujno utesnjuje človekovo ustvarjalnost.

f) Sklep: tradicija, realnost in kulise

Obdobja človeške zgodovine, v katerih so se določeni pogledi na svet, določeni vrednostni sistemi in določena pojmovanja smisla človeškega življenja povezala s političnimi strukturami, so bila najmračnejša obdobja v zgodovini človeštva. Nobene vojne niso tako okrutne kot verske in v nobeni družbi ni filozofija tako bedna kot tam, kjer se tej filozofiji klanja politična oblast. Ko je napravil rimski cesar Teodozij krščanstvo za uradno religijo imperija, je na prvi pogled povzdignil krščanstvo tako zelo, kot ga ni pred njim še nihče drug; toda prav s tem ga je hkrati

prisilil, da se je izneverilo samemu sebi. Poslej bo ta religija miroljubnosti blagoslavljala moč in religija ponižanih in razžaljenih bo služila močnim in bogatim.

Ena najpomembnejših pridobitev moderne družbe je ločitev cerkve od države. Država poslej nima več nadnaravnega posvečenja, zato se ji je mogoče tudi upreti. Ločitev cerkve od države je hkrati eden temeljnih pogojev demokracije. Nasprotno pa moderni totalitarni sistemi, ki utemnjujejo politično oblast z modernimi religijami – fašizmom, rasizmom, marksizmom – ukinjajo tudi demokracijo.

Osamosvojitve politike od religije in ideologije je prvi korak k njeni osamosvojitvi od *kulture*, razumljene kot sistem vrednot in simbolov, ki osmišljajo človeško življenje. Politika se reducira na golo *tehnologijo*. Neha se pretvarjati, da ji gre za nekakšne *vrednote*, in odkrito prizna, da ji gre le za *interese* določenih družbenih skupin.

Tudi vprašanje *demokracije* se zdaj ne kaže več kot vprašanje demokratičnih vrednot ali demokratične kulture, temveč kot vprašanje *distribucije moči*. To je vedel že Solon, začetnik atenske demokracije, ki je slednjo utemeljil prav na enakomerni razporeditvi politične moči (prim. Makarovič, 1992:46–47). Seveda predpostavlja demokracija tudi določena pravila igre ali celo pravila lepega obnašanja, toda ta pravila ne izhajajo iz nekih apriornih enot, temveč iz racionalnega spoznanja, da jih moraš pač spoštovati, če se hočeš udeleževati igre. Po drugi strani pa enakomernost razporeditve moči zagotavlja, da ne more nihče vsiliti svojih pravil igre drugim. Tega ne zagotavljajo nikakršne vrednote, temveč edinole pluralizem moči. Tudi komunizem ni razpadel zaradi svojih vrednot, temveč zaradi svoje nepripravljenosti sprejeti pluralizem moči.

LITERATURA:

MAKAROVIČ J. (1992): Demokracija kot umetnost konflikta. V: Stanič J.-Macura D. (ed.) Demokracija in politična kultura. Enajsta univerza, Ljubljana

MAKAROVIČ J. (1993): Levičarski konzervativizem: slovenski politični paradoks. V: Adam F. (ed.): Volitve in politika po slovensko (zbornik) Znanstveno in publicistično središče, Ljubljana, 1993

MAKAROVIČ J. (1993a): Evropa, Balkan in profesor Giddens. Nova revija, let. XI. 10–11/1992

TOMC G. (1989): Druga Slovenija: zgodovina mladinskih gibanj na Slovenskem v 20. stoletju. Knjižnica revolucionarne teorije, Ljubljana

TOMC G. et al. (1985): Punk pod Slovenci. Zbornik. Knjižnica revolucionarne teorije, Ljubljana

Erozija androcentrizma v vsakdanji kulturi

Presojanja kakovosti politike kulture gotovo ne morejo temeljiti na posamezniku nasploh, temveč morajo upoštevati dvospolno sestavo družbe. Znano je namreč, da obstajajo spolno neenake možnosti ustvarjanja in uporabe politične kulture in da tudi konec 2. tisočletja ni vseeno, kakšnega spola je posameznik.

Namen tega prispevka je opozoriti na nekatere manj vidne vire androcentrizma ter predstaviti (na podlagi izsledkov javnomnenjskih raziskav) njegovo delno erozijo v slovenski družbi v začetku 90-ih let.

Kljub nekaterim vidnim spremembam (zlasti pri pravni ureditvi) je v sodobnosti na Slovenskem še močno navzoča moškosrediščna kultura, ki preko večine mehanizmov družbenega povezovanja in določanja ter nadzorovanja dejavnosti in obnašanj posameznikov omogoča reproduciranje androarhalizma oziroma patriarhalizma. Kljub temu da je androcentrizem potisnjen v manj vidna območja, to še nikakor ne pomeni, da ga ni več. *Ključna značilnost te vrste (splošno navzočega) seksizma je strogo hierarhično ločevanje dela na javno in zasebno območje ter po spolu tako, da so družbeno nujne in neprekinjene dejavnosti pri zagotavljanju obstoja posameznika in vrste določene kot ženska dela (ki so kot zasebna nižje vrednotena v primerjavi z javnimi).* S tem sta povezani definiranje in omejevanje ženske (z njeno biološko možno materinsko funkcijo) primarno na vlogo matere in gospodinje ter odgovorne za nujne negovalne, skrbniške, gospodinjske in vzgojne dejavnosti. Skratka, ženski je določena vloga podrejenega (u)domače(ne)ga bitja.

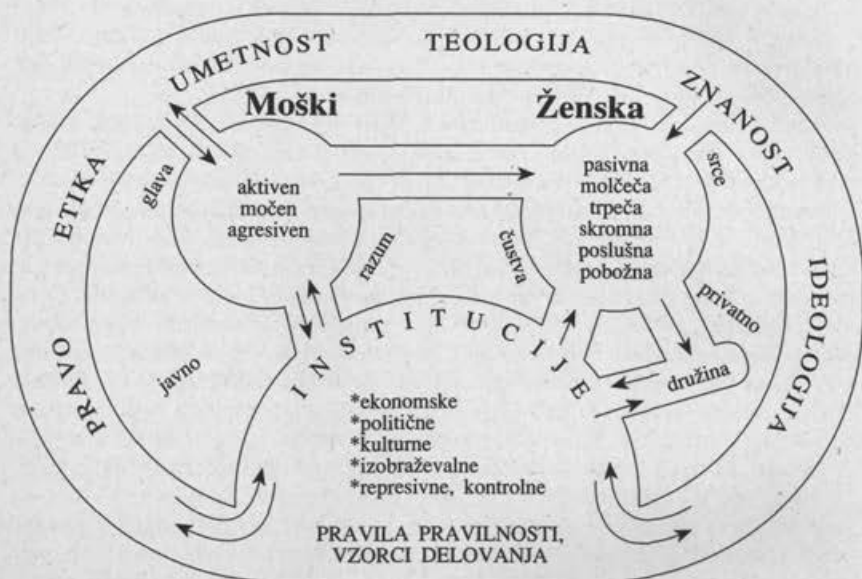
Kljub očitni udeležbi žensk na različnih področjih javnega delovanja (zlasti na gospodarskem področju in v izobraževanju) in kljub povečevanju njihove gnotne neodvisnosti je delitev odgovornosti in vsakdanjih praktičnih obveznosti med spoloma znotraj družine pretežno asimetrična – z bistveno večjo obremenitvijo žensk kot moških. To je praktično univerzalna značilnost položaja žensk v sodobnem svetu, ki obstaja neodvisno od višine dohodka žensk in ki jo razkriva skoraj vsaka raziskava o delitvi del na tržno (plačano) in domače (neplačano) delo po spolu, kot poudarja npr. tudi B. Hobson (1992:4). V različno razvitih okoljih ugotavljajo (npr. Schmidt-Waldherr, 1993), da ženskega vključevanja v javno delovanje v zadnjih desetletjih ne spremljajo dopolnjujoči interesi moških (mož) za ustrezno prevzemanje partnerske oziroma starševske vloge v družini in domačem gospodinjstvu. Celo brezposelni moški ne kažejo pripravljenosti, da bi se močneje vključili v domače gospodinjstvo delo (Hobson, 1992:4) in s tem prispevali k odpravi spolno neenakomerne obremenitve z eksistencialno nujnimi deli. Z vidika večine žensk torej še vedno prevladuje nepravilnost.

Moško določeni vzorci vsakdanjega življenja učinkujejo na različnih ravneh, vendar brez jasne oznake spola ustvarjalcev; nastopajo pač kot »človeški«, kot plodovi »civilizacije«. *Posledica in pogoj učinkovanja teh rutiniziranih vzorcev pa sta materialna in moralna nadobremenjenost žensk in njihova dejanska prikrajšanost v možnem razpolaganju z ustvarjenimi dobrinami in storitvami.* Poudariti je treba, da prikrajšanost po spolu (v povezavi s socialnim statusom) ni rezultat individualne odločitve med dostopnimi različnimi možnostmi, temveč vstopa ve-

* Dr. Maca Jogan, redna profesorica na Fakulteti za družbene vede v Ljubljani.

činoma prisilno in celostno kot notranje nelomljiva sestavina organizacije vsakdanjega življenja; od produkcije pravil in vedenj o pravilni spolni identiteti (predvsem s stereotipno predstavo in pričakovanji o specifični ženski/moški vlogi) do zagotavljanja nadzora nad uresničevanjem teh pravil. K lažjemu dojetju totalnosti androcentrizma nam lahko pomaga tale razpredelnica.

Razpredelnica 1: Reprodukcijsko spolno specifičnih vlog in vzorcev delovanja v javni in zasebni sferi v androcentrizmu

Linije pretoka definicij pravilnosti in nadzora v delitvi dela o spolu kažejo na podrejen položaj žensk, na njihovo domestificirano existenco. Kljub temu da se zlasti v zadnjih desetletjih začinjajo linije pretoka spreminjati, je predložen model strukturne (re)produkcije spolne neenakosti še vedno uporabljen. Uporabljenost je še toliko večja, če upoštevamo izsledke mnogih raziskovanj v sodobnosti (npr. I. Ostner, 1994, 138), ki kažejo, da se je v vseh družbah z visoko stopnjo udeležbe žensk v plačanem delu bolj spremenila delitev dela med samimi ženskami kot med moškimi in ženskami; zaposlene ženske vedno bolj pomagajo drugim ženskam, da se lahko zaposlujejo ali ostanejo zaposlene.

Za »gladko« vsakdanje delovanje je pomembno, da je prikrajšanost žensk na simboli in duhovno-moralni ravni odpravljena in popravljena, kar poteka zlasti s povečevanjem družine. Pri tem je v rabi model konstruiranja pojma družine, ki dosega prepričljivost s povezovanjem skrčeno ujete resničnosti (očiščene neprijetnosti) in razširjenjem te podobne na celoto. V delu presoj, ki krožijo v slovenskem družbenem prostoru, družina funkcionira kot malik in že samo uporabljanje tega pojma naj bi kazalo na posebno človekoljubnostno usmeritev uporabnikov (posrednikov).

Upoštevanje dejstva, da so individualne (ne)možnosti delovanja po spolu mogočersko strukturno določene, nam omogoča razumevanje trdovratnosti

»tradicionalnih« androcentričnih vzorcev v vsakdanjem življenju konec 20. st. Poleg izraženih smotrov, ki opravičujejo (katero koli) sodobno družbo kot neseksistično in enako prijazno do obeh spolov, obstajajo še skriti viri, ki (bolj ali manj samodejno) prispevajo k ohranjanju androcentrizma. Predno bomo spoznali, kako se hkratnost nasprotujočih si kulturnih usmeritev izraža v stališčih odraslih ljudi v Sloveniji, si oglejmo izsledke empiričnih raziskav o nekaterih skritih virih.

Globinski viri androcentrizma v sodobnosti

Če zanemarimo dokaj odkrito in zgodovinsko preskušeno ter kontinuirano androcentrično usmeritev Katoliške cerkve (Jogan, 1922b), se androarhalni vzorci delitve dela po spolu v slovenski družbi 90-tih let 20. stoletja prenašajo sorazmerno nenadzorovano zlasti z vzgojo in izobraževanjem ter z množičnim sporazumevanjem. Čeprav so ti procesi spet notranje razčlenjeni in bi morali poznati vse sestavine, da bi lahko prepričljivo sklepali o uresničevani kulturni usmeritvi, si lahko izoblikujemo vsaj parcialno sodbo o prevladujoči usmeritvi na podlagi poznavanja pripomočkov, ki določajo temeljne vsebine in znanja.

Na ravni primarne socializacije, torej v najzgodnejši dobi oblikovanja identitete osebnosti, so brez dvoma upoštevanja vreden vzgojni pripomoček pravljice. Kot kažeta kvantitativna in kvalitativna analiza vsebine (Svečak, 1994), ponujajo npr. slovenske ljudske pravljice otrokom spolno neenake, seksistično opredeljene vloge, ki ustrezajo temeljni delitvi dela in osebnostnih lastnosti po spolu. Tako je moškemu pripisano, da je močan, dejaven, iznajdljiv, radoveden, gospodovalen, itd., ženski pa, da je šibka, pasivna, pokorna, ponižna, skromna itd. Razumljivo je, da je za žensko prihranjena predvsem zasebna, družinska, hišna eksistenca, medtem ko je moški odprt in dejaven v širokem javnem prostoru. Čeprav se pojavljajo nove pravljice, ostajajo stare še vedno privlačne in pogosto polnijo neposredne in čustveno pozitivne stike med odraslimi in otroki.

Podobni vzorci prevladujejo tudi v slovenskih berilih v osnovni šoli, kar je razumljivo, ker je njiževnost pač nastajala in učinkovala znotraj prevladujoče kulture. Kvantitativna analiza vsebine slovenskih beril od 2. do 8. razreda osnovne šole (Roš, 1993) kaže, da so spolno pristranski vzorci moške in ženske vloge nakopičeni zlasti v zadnjih dveh razredih osnovne šole. Tako je imel – denimo – deček v 7. razredu osnovne šole v šolskem letu 1992/93 možnost srečati 147 moških vlog v javni sferi, deklica pa le 18 ženskih vlog v tej sferi: v 8. razredu je razmerje celo 117 : 6. Sicer pa je v vseh berilih od 2. do 8. razreda (uporabljenih v šolskem letu 1992/93) učencem na voljo 265 moških in 36 ženskih poklicnih (javnih) vlog. Seveda se spolno specifično zamejevanje javnih in zasebnih delovanj učinkovito začenja že v berilu za 1. razred osnovne šole (Tripkovič, 1992).

Delno takšno seksistično usmerjenost popravljajo nekateri drugi učbeniki (zlasti za biologijo v 8. razredu ter učbenik Etika in družba), vendar je treba upoštevati, da se s poukom slovenščine ustvarjajo sploh temeljne zaloge vedenja in zmogljivosti posameznika/ce za oblikovanje lastnih vzorcev delovanja, za dojemanje in presojanje delovanj vseh drugih ljudi. Če upoštevamo npr. samo spolno zasedbo javne sfere v vzgojnem in izobraževalnem postopku v predšolski dobi, potem spoznamo, da vseskozi izrazito prevladuje androcentrično videnje pravnih vlog spolov (kar kaže tudi spodnja razpredelnica).

Razpredelnica 2: Delitev vlog v javni sferi po spolu v pravljičah in berilih (v %) v Sloveniji

Spol	Obdobje		
	Predšolsko	1. 1.	2.–8. razred
M	84,4	66,7	86,2
Ž	15,6	33,3	13,8

Na višjih ravneh izobraževanja stanje ni bistveno boljše, celo na nekaterih družboslovnih fakultetah (ali znotraj posameznih dodiplomskih in podiplomskih študijskih programov) ni možnosti, da bi se prihodnji intelektualci srečali s problematiko androcentrizma (npr. pri študiju menedžmenta, Kanjuo 1994). Če upoštevamo še splošno usmerjena (torej ne posebej ženskam namenjena) občila, potem se ponudba androcentrično opredeljene ženske in moške vloge še poveča (Verša, 1992).

Glede na to da so vsebine pripomočkov le ena sestavina vzgojnoizobraževalnega procesa, je učinkovitost prenosa vzorcev odvisna od usmeritve drugih, zlasti od učečih. Prav ti lahko s svojim delovanjem prispevajo bodisi k pozitivni bodisi k negativni identifikaciji učencev s prevladujočimi spolno pristranskimi vlogami. Vprašanje občutljivosti učečih za to problematiko je še toliko pomembnejše, ker je treba kulturno dediščino upoštevati kot danost, ki jo pa lahko različno razlagamo in iz katere črpamo sporočila za (takšno ali drugačno) današnjo rabo. Samo prevladovanje androcentrizma v »skritem programu« vzgoje in izobraževanja torej še ne zagotavlja njegove popolne reprodukcije, gotovo pa trajno prispeva k porajanju konfliktnosti in dilem, negotovosti in ambivalentnosti pri določanju individualnih usmeritev delovanja.

Androginizem in androcentrizem v 90-ih

Glede na to, da je do konca 19. stol. androcentrično opredeljena vloga ženske kot družinskega (in domestificiranega, udomačenega) bitja nemoteno delovala, da je bila ključna določilnica družbene organizacije v prvi polovici 20. stoletja in zaradi dejstva, da se androgina kultura šele postopno in delno uveljavlja, verjetno ne moremo biti presenečeni ob podobi, ki nam jo o stališčih v začetku 90-ih kažejo raziskave slovenskega javnega mnenja (Toš, 1991, 1992, 1993). V nadaljevanju se bom omejila le na nekaj ključnih kazalnikov, ki kažejo na delno erozijo androcentrizma v vsakdanjem življenju.

Klasična androcentrična opredelitev vloge moškega je, da je skrbnik družine (in njen predstavnik v javnosti), s čimer je tudi določeno njegovo gospodovanje nad ženo (in otroki). Takšna določitev je brez dvoma bliže interesom moških, saj opravičuje in utrjuje tudi njihov odpor do vključevanja v gospodinjsko in domače delo. Gotovo ni naključje, da s stališčem »Naloga moža v zakonu je, da služi denar, naloga žene pa je, da skrbi za gospodinjstvo in družino« (SJM 1991/12, vpr. 4.08/a) soglaša ali močno soglaša več moških kot žensk (44,4% : 36,8%) ter ne soglaša ali sploh ne soglaša več žensk kot moških (44,2% : 35,0%).

Odgovori na isto vprašanje v letu 1993 (SJM 1993/2, vpr. 1.02/B) kažejo nekoliko drugačno podobo: (močno) soglaša 41,5% moških in 38,4% žensk,

(močno) ne soglašajo pa 38,5% moških in 45,9% žensk. Primerjava spolno različne usmerjenosti glede moške vloge v letih 1991 in 1993 dopušča domnevo, da se začenja težnja radikalizacije žensk. Za zdaj je še prezgodaj ugibati, ali se bo ta težnja nadaljevala ali ne. Vsekakor pa je treba upoštevati, da se povečuje stopnja izobraženosti žensk, kar utegne biti pomembna opora za utrjevanje androgenosti.

Zanimiva je primerjava spolno neenakega podpiranja klasične androcentrične usmeritve pri opredelitvi vloge moškega na Slovenskem z ugotovitvami raziskave v ZRN. Po podatkih raziskovanj sredi 80-ih let v ZRN (Schmidt-Waldherr, 1933:3) 80% nemških moških sprejema stališče, da »je mož zaposlen, žena pa ostane doma« kot dobro rešitev; kljub temu pa osebno želi ta model le 44% moških.

Večstoletna domestifikacijska določevanja ženske vloge so – zlasti pri moških – v slovenskem prostoru očitno dokaj čvrsto ukoreninjena še v 90-tih letih. O tem moremo sklepati na podlagi strinjanja s stališčem »*Že v redu, če je ženska zaposlena, toda tisto, kar si ženske najbolj želijo, so dom in otroci*« (SJM 1992/1, vpr. 1.56/c). S tem stališčem (močno) soglašajo 72,1% moških in 68,2% žensk, ne soglašajo ali močno nasprotujejo pa 17,2% moških in 24,8% žensk.

Podatki iz raziskave SJM konec leta 1993 (SJM 1993/2, vpr. 1.01/D) kažejo nekoliko drugačno sestavo: (močno) soglašajo 59,8% moških in 62,5% žensk – torej gre za upad strinjanja, hkrati pa pri ženskah tudi za zmanjšanje deleža tistih, ki se ne strinjajo: (močno) ne soglašajo 19,7% moških in 18,8% žensk. Ali bi morebiti lahko pojasnili zmanjšanje deleža žensk, ki zavračajo to krčitev ženske na mater, kot posledico okrepljene rekatolizacije in izraz repatriarhalizacije v devetdesetih letih! Odgovore na to vprašanje bodo dala raziskovanja proti koncu desetletja.

Da ženske ne razumejo dela zunaj doma kot neko prehodno in naključno dejavnost, kaže njihovo močnejše zavračanje stališča »*Kadar je malo možnosti za zaposlitev, naj imajo pri zaposlovanju moški prednost pred ženskami*« (SJM 1992/1, vprašanje 1.23a). Skoraj dve tretjini – 65,6% žensk (in 54% moških) ne soglašajo s tem stališčem, soglašajo pa 32,9% moških in 23,5% žensk. Omeniti pa je treba, da pri ženskah takšna usmeritev večinoma ni povezana s predstavami o odpovedi otrokom in družini, kar kažejo spolno neenaki deleži v odgovorih na vprašanje »*Ali mislite, da mora ženska za izpolnitev svojega življenja imeti otroke, ali pa to ni nujno?*« (SJM 1992/1, vpr. 1.53); 58,6% žensk in 49,5% moških meni, da potrebuje otroka, da to ni nujno, pa meni 35,9% žensk in 43,9% moških.

Sorazmerno močno prisotnost androcentrično določenih vlog moškega in ženske v zavesti posameznic in zlasti posameznikov v zvezi z družino kažejo stopnje strinjanja z nekaterimi stališči, ki delujejo v vsakdanjem »zdravem razumu« in so pogosto nevprašljive sestavine oblikovanja pričakovanj o drugem spolu. Eno takšnih stališč, ki je (lahko) tudi sredstvo za spodbujanje občutka krivde pri ženskah (torej dejavnik kulpabilizacije žensk, oziroma njihovega enostranskega moralnega obremenjevanja), se glasi: »*Predšolski otrok bo zelo verjetno trpel, če je mati zaposlena*« (SJM 1992/1, vpr. 1.56/b). S tem stališčem soglašajo 14,4% moških in 15,7% žensk, ne soglašajo 51,3% moških in 44,5% žensk, močno pa mu nasprotujejo 27,7% moških in 32,5% žensk. Približno izenačeno po spolu (79% moških in 77% žensk) se torej več kot tri četrtine vseh respondentov ne strinjajo ali celo močno nasprotujejo stališču, ki ga dokaj pogosto uporabljajo zagovorniki »prave, tople družine«.

Vendar pa je v okoliščinah neuravnovešenih učinkovanj in glorifikacij družine navzoče tudi stališče, ki ga glede na prejšnje razumevanje ne bi pričakovali. Glede na neprekinjeno razlaganje o negativnih posledicah ženske zaposlitve za družino je

(skorajda) razumljivo, da večina obeh spolov (69,6% moških in 66,5% žensk) soglaša ali močno soglaša s stališčem »Gledano v celoti, družinsko življenje trpi, kadar je žena polno zaposlena« (SJM 1991/2, vpr. 4.08/b). Samo 17,5% žensk in 13,5% moških ne soglaša ali sploh ne soglaša s tem stališčem.

Torej so tudi ženske pretežno ponotranjile (moškim prijazno) oceno, kar pa je verjetno posledica dejanske večje odgovornosti in vključenosti žensk v vsakdanje delo v družini ter njihove hierarhije vrednih področij delovanja. Kot je pokazala mednarodna raziskava vrednot 1992 (SJM 1992/1, vpr. 1.1/b), je tako za ženske kot za moške (v približno izenačenem obsegu) družina postavljena na isto mesto kot delo: za 96,9% moških in žensk je delo zelo ali precej pomembno in za 96,9% žensk ter za 95,5% moških je družina zelo ali precej pomembna.

Na podlagi teh podatkov lahko sklepamo, da je dilema družina ali zaposlitev (ki jo zagovorniki »prave« družine bolj ali manj odkrito še vedno zagovarjajo) nasploh praktično odpravljena. Podobno situacijo odkrivajo tudi raziskovalke v drugih okoljih v Evropi, npr. K. Gottschall (1989:40), ki za ZRN ugotavlja, da se ženske ne bodo odpovedale zahtevam po samostojnem oblikovanju življenja in povezavi poklica z družino ter poudarja, da »politika razlik« ob ohranjanju spolno specifične delitve dela ni vodilo za prihodnji razvoj.

Kljub temu, da oba spola približno enako ocenjujeta pomembnost družine, privrženost družini različno občutita; pri ženskah gre za nadobremenjevanje, medtem ko pri moških družina pogosto pomeni faktor razbremenjevanja v opravljanju vsakdanjih (življenjsko neizogibnih) opravil. S tega vidika lahko tudi razumemo, zakaj pri moških prevladuje prepričanje o nezamenljivosti dela (normalne zaposlitve) z družino (in gospodinjsko vlogo). Tako bi npr. v ZRN le 1% moških osebno želel zamenjavo (Schmidt-Waldherr, 1993:3).

Zaradi razbremenilne vloge družine imajo moški več časa za različne vrste svobodne izbire drugih dejavnosti, pa bodisi da gre za prijateljske stike ali za politično delovanje. O raziskavi SJM 1992/1 (vpr. 1.1c in 1.1e) so npr. prijatelji in znanci zelo pomembni ali precej pomembni za 85,4% moških in le za 39,4% žensk. Politika pa je zelo ali precej pomembna za 29,0% moških in 19,8% žensk. Mimogrede je treba opozoriti na to, da politika za ženske sploh ni več »španska vas« (po SJM 1992/1, vprašanje 1.2), saj tudi one v prijateljskem krogu pogosto (18,4% vseh žensk) razpravljajo o politiki, čeprav še ne tako pogosto kot moški (26,1%); nikoli ne razpravlja o politiki 15,2% moških in 20,4% žensk; včasih 58,5% moških in 60,6% žensk.

Kot dediščino androcentrizma in domestificiranosti žensk lahko razumemo tudi dejstvo, da so ženske nekoliko bolj zadržane in plahe ter očitno manj samozavestne in trdne v svojih stališčih. To kažejo spolne razlike v vztrajnosti prepričevanja drugih (prijateljev, sorodnikov ali sodelavcev), naj tudi oni sprejmejo njihovo mnenje (SJM 1992Z1, odgovori na vprašanje 1.3); pogosto to dela 12,5% moških in 7,3% žensk; nikoli 23,2% moških in 29,2% žensk; od časa do časa 35,7% moških in 33,2% žensk.

Pri ženskah se že pojavlja ozavedenje o skrčenih možnostih avtonomnega delovanja. Tako več žensk kot moških izraža utesenjenost oziroma ugotavlja manjše možnosti nadzora nad svojim življenjem. Takšno usmeritev kaže razvrstitev spolov v odgovorih na vprašanje (SJM 1992/1, vpr. 1.12) »Nekateri ljudje imajo občutek, da lahko docela svobodno izbirajo način življenja in ga nadzorujejo, drugi pa imajo občutek, da tisto, kar sami počnejo, nima dejanskega vpliva na to, kar se jim zares zgodi. Prosimo vas, da nam s pomočjo te lestvice pokažete, koliko svobode izbire in možnosti nadzora nad svojim življenjem občutite vi sami«: po lestvici od

1=sploh nič do 10=v veliki meri je npr. v prostoru od 1–5 40,4% žensk in 33,6% moških.

Očitno ženske še vedno pogosteje kot moški najdejo nadomestilo za svoje prikrajšanosti v veri in svoji verski privrženosti, o čemer moremo sklepati iz odgovorov na vprašanje »Ali sodite, da vam vera daje tolažbo in moč ali ne?« (SJM 1992/1, npr. 1.39); pozitivno odgovarja 48,7% žensk in 36,3% moških, negativno pa 46,4% moških in 35,2% žensk.

Glede na androcentrično krčenje ženske na mater in gospodinjo je treba opozoriti, da je pri ženskah predstava žene matere redkeje kot pri moških vezana le na vlogo gospodinje, kar kaže stopnja strinjanja s stališčem »Za žensko je prav tako izpolnjujoče, če je gospodinja, kot če dela za plačilo« (SJM 1992/1, vpr. 1.56/d): 44,6% moških in 36,1% žensk soglaša, 14,4% moških in 14,6% žensk pa močno soglaša s tem stališčem. Očitna je spolna razlika v nestrinjanju, saj 35% žensk in 24,4% moških ne soglaša s tem stališčem (močno nasprotuje le 1,8% moških in 3,3% žensk). Nejasnost glede tega stališča je večja pri moških kot pri ženskah (14,8% moških in 10,9% žensk je odgovorilo »ne vem«).

Ženske so tudi močnejše kot moški prepričane, da je »biti zaposlena za žensko najboljši način, da doseže neodvisnost« (SJM 1992/1, vpr. 1.56/e): močno soglaša s tem stališčem 24,8% žensk in 16,4% moških, soglaša 44,9% žensk in 43,9% moških; ne soglaša pa 26,3% moških in 19,9% žensk; moški so tudi nekoliko bolj negotovi kot ženske (12,5% moških in 9,7% je za »ne vem«). Zanimivo je spet pogledati odgovore na isto vprašanje v letu 1993 (SJM 1993/2, npr. 1.01/F): zmanjšali so se deleži zlasti tistih, ki močno soglašajo (13,0% moških in 20,4% žensk), ali pa ne soglašajo (20,5% moških in 13,5% žensk); približno enaka sta deleža tistih, ki soglašajo (42,8% moških in 44,6% žensk), pojavil pa se je delež indiferentnih – 14,7% moških in 13,3% žensk (ki se v merjenju 1992 sploh niso mogli ustrezno uvrstiti in so bili takrat najbrž delno navzoči v kategoriji »ne vem«).

Ženske bolj kot moški podpirajo stališče, da morata oba, mož in žena prispevati k dohodku gospodinjstva (SJM 1992/1, 1.56/f); 50,9% žensk in 40,2% moških močno soglaša, soglaša pa 49,5% moških in 41,2% žensk. Po podatkih za leto 1993 (SJM 1993/2, vpr. 1.02/A) pa 37,9% moških in 44,1% žensk močno soglaša, soglaša pa 52% moških in 49,5% žensk.

Sklep

Na podlagi zanesljive empirične evidence torej lahko za sodobne slovenske razmere sklepamo, da se je na ravni definiranja in individualnega sprejemanja vzorcev dopustnega in zelenega delovanja ob tradicionalni androcentrični kulturi že ugnezdila in da se postopno uveljavlja androgina kultura, v kateri se vzorci vsakdanjega delovanja ne razvrščajo hierarhično glede na spol, v kateri ni samoumevnega kopičenja ugodnosti in prednosti na eni (moški) strani in v kateri se pripadnikom obeh spolov omogoča mnogostransko zasebno in javno delovanje. Ni naključje, da takšno usmeritev bolj sprejemajo ženske kot moški, saj se z uresničevanjem te usmeritve zmanjšujejo dejanska bremena žensk v zvezi z družino. Ta pa so še vedno razporejena spolno neenako, o čemer pričajo tudi podatki iz raziskav SJM. Zelo vsakdanji, vendar pa tudi prepričljiv kazalnik za to je lahko odgovor na vprašanje »Ali delate tudi ob nedeljah?« (SJM 1992/Media, vpr. 6.06), kajti družina kot skupnost (pogosto) medsebojno odvisnih članov mora delovati tudi ob nedeljah. Vedno dela ob nedeljah 28,5% žensk in 14,5% moških. Torej se

tudi v različni obremenitvi po spolu kaže, da je nedelja resnično bolj v skladu z religijsko označitvijo – »Gospodov dan«.

Kot kaže vrsta raziskav osemdesetih in v začetku devetdesetih v drugih okoljih v Evropi (Jogan, 1992), je dejansko večja obremenjenost žensk z družino tisti dejavnik, ki ob omejevanju in sorazmerno sistematičnem nadziranju androcentrizma v javnem območju prispeva k temu, da se politika enakih možnosti ne more uresničevati v »enakih rezultatih«.

Družbena razbremenitev žensk kot »naravnih« odgovornih nosilk družinskega življenja (na celi črti: od opredelitev spolne identitete do »novega očetovstva«) in vzpostavljanje institucionalnih pogojev ter spodbujanje simetrične družine lahko prispevajo k povečanju kakovosti življenja in k odpravljanju diskriminiranega položaja žensk. Nastavki za takšno usmeritev, ki je tudi jedro strategije v EU (Jogan, 1992a), so v slovenskih razmerah že izoblikovani in primerno učvrščeni, njihovo prihodnje razvijanje pa je odvisno tudi od oblikovanja novih »zalog vedenja«, v katere je treba vključevati vsestranske ženske izkušnje z realno družino. Resolucija o temeljnih oblikovanju družinske politike v Republiki Sloveniji (sprejete v parlamentu 9. 7. 1993) ni ovira za razvoj androgine celostne kulture, vprašanje pa je, kako se bo novo razporejanje moči v političnem odločanju izražalo v praktični regulaciji. V raziskavi o porodniškem dopustu (Jogan 1985: 175, 182) leta 1984 se je namreč razkrilo, da so imetniki višjih položajev in bogatejši manj naklonjeni praktičnim rešitvam, ki bi dolgoročno omogočale utrjevanje androginiteti. Je morebiti prestrukturiranje na pozicijah moči skriti vzrok za nekatere izraze repatriarhalizacije?

LITERATURA

GOTTSCHALL, Karin (1989): »Frauen auf dem Bundesrepublikanischen Arbeitsmarkt: Integrationsprozesse mit Widersprüchen und Grenzen«. V: FrauenSozialKunde (ur. Müller Ursula in Waldherr-Schmidt Hiltraud). Bielefeld: AJZ Verlag. 11–41.

HOBSON, Barbara (1991): »No Exit, No Voice. A Comparative Analysis of Women's Economic Dependency and the Welfare State«. Referat na First European Conference of Feminist Researchers: Women in a Changing Europe. Aalborg, August 18–22 1991.

JOGAN, Maca (1985): »Porodniški dopust kot sestavina biosocialne reprodukcije. V: Zdravstveno varstvo. Ljubljana, februar 1985 (str. 127–188).

JOGAN, Maca (1992): »Gender, Hierarchy and the (Re)production of the Unequal Opportunities on the Labour Market as a Total Social Process.« Referat na First European Conference of Sociology: Perspectives on a Changing Europe (Sekcija II/4: Gender Relations and the Labour Market), Vienna, 26–29. avgust 1992. Rokopis.

JOGAN, Maca (1992a): »Seksizem, politika in politična kultura.« TiP. XXIX, 11–12: 1141–1150.

JOGAN, Maca (1992b): »Ženska, religija in cerkev.« V: Ko odgrneš sedem tančic (uredila M. Cigale). Ljubljana: Društvo Inicijativa (str. 15–36).

KANJUO-MRČELA, Aleksandra (1994): *Ženske v menedžmentu – stanje in perspektive*. Magistrska naloga. Ljubljana: FDV.

OSTNER, Ilona (1994): »Independence and dependency« Women's studies International Forum, 17, 2/3: 129–139.

ROŠ, Alja (1993): *Seksizem v šolskih učbenikih*. Diplomski naloga. Ljubljana: FDV.

SCHMIDT-WALDHERR, Hiltraud (1993): »Sozialer Wandel – Women in Transition – Families in Transition. Von der »waterlosen Gesellschaft« zur »neuen Väterlichkeit««. Referat na mednarodnem seminarju. Würzburg.

SVEČAK, Darja (1994): *Pravljice kot utrjevalke hierarhije med spoloma*. Diplomski naloga. Ljubljana: FDV.

TOŠ, Niko (1991): *Slovensko javno mnenje 1991/2 (december 1991)*. Vodja raziskovalnega projekta N. Toš. Ljubljana: FDV.

TOŠ, Niko (1992): *Slovensko javno mnenje 1992/1 (Mednarodna raziskava vrednot, februar 1992)*. Ljubljana: FDV.

TOŠ, Niko (1992/Media): *Slovensko javno mnenje 1992/Media (julij 1992)*. Ljubljana: FDV.

TOŠ, Niko (1993): *Slovensko javno mnenje 1993/1; 1993/2 (oktober, november 1993)*. Ljubljana: FDV.

VERŠA, Dorotea (1992): *Lik ženske na televiziji*. Diplomski naloga. Ljubljana: FDV.

MARKO JAKLIČ*

Odnosi med podjetji z vidika tržne strukture gospodarstva

Poudarjanje protimonopolne politike v primeru, ko govorimo o tržni strukturi v majhnem gospodarstvu, ni primerno. V majhnih gospodarstvih načeloma nastajajo problemi zaradi monopolnega obnašanja le v sektorjih, ki producirajo predvsem ali samo za domači trg (kmetijstvo, storitve, ki ne gredo v mednarodno menjavo, monopoli za električno energijo, transport idr.). Poslovanje v teh sektorjih bi moralo biti v Sloveniji pod javnim oziroma državnim nadzorstvom.¹

Oblika kooperacije, o kateri govori neoklasična teorija in bi jo bilo treba urediti s protimonopolno zakonodajo, so karteli, ki povzročajo naraščanje cen, omejujejo produkcijo in zmanjšujejo inovacije. Vendar kako lahko potem pojasnimo hkraten obstoj nepopolne konkurence, kartelov in navideznih kartelov na Japonskem z rastočim, inovativnim in neinflacijskim gospodarstvom.² Soobstoj nepopolne konkurence in gospodarske rasti pa ni paradoks za Schumpetrovo teorijo.³

Za Josepha Schumpetra ni trg, ampak podjetje tisto, ki zahteva osrednje mesto, in »konkurenca, ki izhaja iz novih dobrin, nove tehnologije, novih virov ponudbe, nove oblike organizacije,« tista, »ki določa bogastvo narodov« (Schumpeter, 1947, str. 84).

Po tržni strukturi in poslovnem obnašanju podjetij je za Slovenijo obetavnejše proučevanje, kakšni naj bi bili najbolj zaželeni odnosi med podjetji, da bi jim uspelo v mednarodni konkurenci. S tem je povezano vprašanje, ali naj se Slovenija opre na razvoj velikih ali majhnih podjetij, ki ga obravnavamo v prvem delu tega članka.⁴ V drugem delu govorimo o industrijskih mrežah oziroma odnosih med podjetji kot o primernejšem vprašanju za razpravo o tržni strukturi v majhnem gospodarstvu. V tretjem delu govorimo o konkurenci in nastajanju novih podjetij kot o nepogrešljivih elementih zdrave tržne strukture.

* Dr. Marko Jaklič, docent na Ekonomski fakulteti v Ljubljani

¹ Zelo zanimiv je primer cen kmetijskih izdelkov v Avstriji, kjer razprave o cenah in njihovo določanje temeljijo na načelih demokratičnega korporativizma. Več o konceptu demokratičnega korporativizma glej Jaklič, 1993.

² Slabe izkušnje s karteli v nekaterih majhnih državah, na primer v Švici in Avstriji, kažejo, da je treba dejavnost kartelov kljub vsemu pazljivo spremljati in jih s pragmatično zakonodajo tudi nadzirati. To je še posebej pomembno v primerih, kjer tudi liberalen odnos do mednarodne trgovine ni zadostno jamstvo, da karteli ne bi neupravičeno zviševali cene.

³ Več o Schumpetru z današnjega vidika glej Samuels, 1985, str. 60–119. Teorije »nove konkurence« se teoretično opirajo na delo Josepha Schumpetra. Glej na primer Best, 1990 in Piore, Sabel, 1984.

⁴ Za preteklo tržno strukturo v Sloveniji je bilo značilno pomanjkanje malih in srednje velikih podjetij. V zadnjih letih se je število malih in srednje velikih podjetij povečalo, število velikih podjetij pa zmanjšalo (Institut za makroekonomske analize in razvoj. Primerjalni prikazi osnovnih finančnih rezultatov gospodarstva Slovenije glede na velikost podjetij, 1992, str. 20).

Rothwell takole sklene svojo raziskavo o velikih in malih podjetjih (Rothwell, 1989, str. 51–64):

1. Prednost v inovacijah ni jasno povezana ne z velikimi ne z malimi podjetji.
2. Prednosti malih podjetij so predvsem vedenjske, prednosti velikih podjetij pa zlasti materialne. Mala podjetja naj bi bila prožnejša od velikih podjetij glede na spremembe v tržnem povpraševanju, še posebej tam, kjer se mala podjetja povezujejo v mreže. Fleksibilnosti v zaposlovanju glede 1) na dolžino delovnega časa in delovnih razmer, 2) manjšega zunanjega nadzora nad malimi podjetji, 3) večje potencialne participacije delovne sile pri oblikovanju tržne strategije podjetja. Strategijo tržnih niš, ki se najpogosteje povezujejo z malimi podjetji, lahko uporabljajo tako velika kot mala podjetja. Vendar je ta strategija še najučinkovitejša v večjih podjetjih, kjer je povezana z ekonomijo obsega in strategijo diferenciacije (Rugman, Verbeke, 1990, str. 140).

3. V industrializiranem svetu se je v 20. stoletju velikost sektorja malih podjetij v glavnem zmanjševala (merjeno z deležem celotne zaposlitve v podjetjih z manj kot 100 zaposlenimi). Okoli leta 1970 pa se je ta trend obrnil. Delež zaposlenih v malih podjetjih je začel naraščati. Če pri presojanju upoštevamo še male enote velikih podjetij, je težnja k produkciji malega obsega še izrazitejša (Howard, 1990, str. 89). Najpomembnejši dejavniki, ki prispevajo k povečevanju aktivnosti malih podjetij v Evropi v zadnjem desetletju, so: 1) narava tehnologij, ki se pojavljajo, 2) dostop do večje količine rizičnega kapitala in 3) pojav novega podjetniškega duha v Evropi.⁵

4. Mala in velika podjetja niso izolirana ena od drugih. Proučevanje vloge malih in velikih pri inovacijah v industriji in pri rasti mora biti dinamično. Njihova relativna vloga se lahko med ciklom v industriji zelo spreminja.⁶ V razvitem svetu lahko opazujemo dinamiko sodelovanja med malimi in velikimi podjetji, kjer mala podjetja oskrbujejo velika podjetja z najbolj dovršenim tehničnim znanjem in odkritji, velika podjetja pa imajo sredstva za njihov razvoj, produkcijo in trženje.

Komplementarnost velikih in malih podjetij poudarja potrebo, da ne opazujemo le velikih ali malih podjetij, ampak odnose med njimi. Iz mnogih študij držav izhaja, da je za majhne države običajno, da nekaj velikih podjetij ustvari velik delež dodane vrednosti ter izvoza, zaposluje velik delež delovne sile in hkrati omogoča obstoj velikega števila malih podjetij, ki so dobavitelji velikih podjetij.⁷ Ali obstaja alternativa za takšno organizacijo industrije? Naša teza je, da velikost podjetij ni najpomembnejše vprašanje. Pomembnejša je sposobnost gradnje učinkovito organiziranih mrež, ki bodo dovolj velike in učinkovite za konkuriranje na mednarodnih trgih, ter sposobnost oziroma zmožnost enakopravnega oblikovanja strateških povezav s tujimi najuspešnejšimi producenti.

⁵ V Veliki Britaniji na primer so podjetja, ki zaposlujejo manj kot 20 ljudi, v obdobju 1985–89 ustvarila približno milijon delovnih mest, kar je več kot dvakrat toliko, kot so jih ustvarila večja podjetja (Bartlett, Uvalic, 1992, str. 18). Vendar to ni zmanjšalo konkurenčnega zaostajanja Velike Britanije v primerjavi z drugimi državami. Iz tega bi lahko sklepali, da so velika podjetja potrebna in tudi tista, ki v Veliki Britaniji ne poslušajo dobro.

⁶ V Evropi se v zadnjem času širi sistem »outsourcinga«, ko velika podjetja namesto lastne proizvodnje iščejo učinkovite manjše dobavitelje, po drugi strani pa velika podjetja zmanjšujejo število svojih dobaviteljev in ohranjajo le najučinkovitejše oziroma najkakovostnejše ter najcenejše dobavitelje.

⁷ Več o tem glej Jaklič 1993, str. 108–10 in Hilpert, 1991, str. 13.

V skladu s tradicionalnim razmišljanjem so velika podjetja učinkovita, a v določeni meri toga, mala podjetja pa so prilagodljivejša, vendar nestabilna. Tehnološki in gospodarski razvoj omogočata novo obliko organizacije, ki združuje odlike obeh. V novem organizacijskem modelu ni pomembna velikost podjetja, ampak kakovost poslovnih odnosov, ki združuje podjetja med seboj. Ključna enota produkcije ni več individualno podjetje, temveč decentralizirana mreža podjetij. Včasih so te mreže sestavljene iz vertikalnih povezav, ki združujejo male dobavitelje z velikimi končnimi producenti. V drugih primerih so povezave horizontalne in povezujejo številna bolj ali manj enakovredna manjša podjetja. V obeh primerih mreže sledijo logiki ravnotežja med hkratnim sodelovanjem in konkurenco med podjetji v mreži.

Študija ILO obravnava dve vrsti mrež, in sicer t. i. »kraljestva« in »republike« (Sengenberger, Loverman, Piore, 1990). Ta dva modela se medsebojno ne izključujeta. Isto podjetje lahko v določenem časovnem obdobju prihaja iz enega v drug model ali pa lahko celo pripada obema hkrati. Možne so tudi hibridne oblike obeh tipov mrež.

1. »Kraljestvo« je mrežna povezava, ko velika korporacija povezuje manjša podjetja v vertikalno verigo dobaviteljev pod strateškim vodstvom velikega podjetja (na primer japonski sistem skupin dobaviteljev).

V Sloveniji lahko upravičeno pričakujemo, da bo v prihodnosti določena produkcija temeljila na »kraljevskem« tipu organizacijskih povezav med podjetji, kjer bo strateško vodstvo zagotavljalo veliko, verjetno domače ali tuje multinacionalno podjetje.⁸ V skladu s konceptom strateškega usmerjanja slovenskega gospodarstva bi morala vlada dajati določeno podporo tudi takšnemu tipu povezovanja.*

2. »Republike« združujejo med seboj mala, visoko specializirana podjetja v horizontalno mrežo, kjer ne prevladuje nobeno podjetje. »Republike« torej povezujejo producente, ki sodelujejo pri proizvodnji končnih komponent in končnih izdelkov ali samostojno delujejo v podobni proizvodnji. Strateškega vodstva ne zagotavlja eno veliko podjetje, ampak posrednik, po navadi javna ali zasebna ustanova, ki opravlja storitve in omogoča sodelovanje, česar po navadi zasebno podjetje ne more opraviti samo. Klasičen zgled modela »republike« so evropska industrijska okrožja.¹⁰ V Italiji, Nemčiji in na Danskem celotne regije razvijajo uspešne proizvodnijske sektorje, ki temeljijo na takšnem mrežnem modelu. Ko govorimo o možnih industrijskih mrežah malih in srednje velikih podjetij v Sloveniji, je treba poudariti, da se običajno ne oblikujejo »avtomatično« na podlagi tržnih sil in da je vladna podpora ključnega pomena pri razvijanju evropskih industrijskih okolišev. Država je z opogumljanjem in spodbudami lahko katalizator za nastanek mrež v obliki industrijskih in tehnoloških parkov ter konzorcijev, vse dokler ni ta koncept internaliziran.

Slovenska vlada mora pospeševati učinkovite povezave med malimi podjetji

⁸ Gospodarska kriza in privatizacija bosta verjetno še zmanjševali število velikih podjetij oziroma vplivali na proces dezintegracije velikih podjetij v Sloveniji. Z vidika oblikovanja novih mrež je lahko to tudi pozitiven proces, če se bodo mrežne povezave na novih temeljih zgodile dovolj kmalu. Izkušnje namreč kažejo, da se velika podjetja, ki se želijo mrežno organizirati, zaradi rigidnosti kulture v podjetju niso sposobna organizirati na nov način in se pogosto vračajo k staremu načinu vertikalnega povezovanja (The Economist, Why Networks May Fail, 1992, str. 73). Zato je določena dezintegracija podjetij v prvem koraku najbrž nujna.

⁹ Več o konceptu strateškega usmerjanja gospodarstva glej Jaklič, 1993.

¹⁰ Dober pregled tega pojava najdemo v Hatch, 1988.

tudi z dajanjem davčnih spodbud in subvencij organizacijam, ki bi povezovala mala podjetja, razvijale posredništvo in ponujale funkcionalne storitve malim podjetjem. Vlada mora pomagati pri vertikalni organizaciji storitev teh organizacij, kar je značilno za mnoge italijanske in danske centre, namesto horizontalne organizacije, kjer marketinške storitve opravlja ena organizacija, tehnološke druga in finančne storitve tretja organizacija. Obstajati mora eno samo mesto za določen sektor, ki razvije kritično maso znanja in sposobnosti ter ima podatkovno bazo za primerno pomoč temu sektorju. Te storitve so specifične za različne sektorje, kajti razvoj, izzivi in priložnosti so različni po področjih. Zaradi hitrejšega zaznavanja sprememb, še posebej na sorodnih in podpirajočih področjih, mreženje zahteva tudi medsektorsko sodelovanje na podlagi medsektorske informacijske baze, ki naj povezuje posamezne centre. Centri morajo delovati tako, da zagotavljajo zadostne informacije podjetjem, ki morajo samostojno razviti razvojne sposobnosti. Bistvenega pomena je, da podjetja ohranijo in razvijajo razvojno in podjetniško samostojnost in ne postanejo odvisna od zunanjih virov ustvarjalnosti oziroma ne postanejo klienti javnih institucij. Centri za kolektivne storitve morajo torej zagotoviti ustrezne informacije. Praktična uporaba teh informacij pa je v domeni vsakega podjetja posebej.

V končni fazi bodo morali biti programi samostojni in spodbude za nadaljnje delovanje bodo morala dati podjetja. Država naj da podporo, zagotavlja izobraževanje, spodbude, osnovno in splošno raziskovanje, informacije o tehnologijah in trgih, spodbude in informacije o možnem sodelovanju v tujih mrežah ter svetovalne in posredniške storitve.¹¹

3. Poleg čistih oblik najdemo tudi hibrid med obema tipoma mrežnih povezav podjetij. Za podjetja iz teh mrež so značilne močne horizontalne medsebojne povezave, ki so precej podobne tistim v t. i. »republikah«. Poleg tega se podobno kot v primeru »kraljestev« ta podjetja povezujejo z velikimi podjetji. Vendar v nobenem primeru ta velika podjetja ne prevladujejo v mreži. V resnici se v mnogih primerih dogaja ravno nasprotno (Howard, 1990, str. 102).

Najbolj znan zgled hibridne mreže je Silicijeva dolina v ZDA. Podobno kot za zgled japonskih dobaviteljskih mrež in evropskih industrijskih okrožij tudi za zgled Silicijeve doline velja, da je med podjetji ob sodelovanju tudi velika konkurenca. V Sicilijevi dolini država ne igra takšne vloge, kakršno poznamo iz zgledov Japonske ali Italije. Kljub temu tudi tam obstajajo ustanove, kot so Stanfordska univerza, trgovinska združenja, lokalne poslovne skupnosti, skladi rizičnega kapitala in specializirane svetovalne ter raziskovalne organizacije, ki s svojimi storitvami držijo skupaj mrežo podjetij v Silicijevi dolini.

Jasno je, da lahko tudi v Sloveniji zasnova mrež podjetij potencialno zagotovi malim in srednje velikim podjetjem moč za konkurenčni nastop na svetovnih trgih. Vendar bi vsako pretiravanje in napačno razumevanje te zasnove lahko pomenili posredno prepričevanje podjetij, da ostajajo mala, kar ni vedno tudi smotno. Po drugi strani lahko napačno razumevanje in udejanjanje zasnove mrež pomeni nevarnost združevanja po sili. V končni fazi morajo podjetja samostojno sprejeti

¹¹ Ob majhnem slovenskem gospodarstvu je zelo pomembno, kako bodo slovenska podjetja oblikovala mreže s tujimi malimi in tudi multinacionalnimi podjetji. (Več o tem glej Jaklič, 1993, str. 188–94). Te zveze lahko zagotovijo sredstva in dostop do globalnih trgov, ustvarijo zunanje pritiske na konkurenčno poslovanje in pripomorejo k uvedbi najboljših mednarodnih proizvodnih in poslovnih postopkov.

vse mrežne odločitve. Če podjetja niso zainteresirana za sodelovanje, jih država v to ne sme siliti.

V Sloveniji ne bi smeli slediti načelu »majhno je lepo« in »veliko je slabo«. Podpirati je treba vse vrste povezav, ki pomenijo povečevanje učinkovitosti, pa naj bo to združevanje podjetij v večja podjetja, sodelovanje med malimi in velikimi podjetji ali pa združevanje malih podjetij v industrijska okrožja. Vlada naj ne odloča o organizaciji. K nastanku je treba spodbujati inovativne, učinkovite in dinamične medpodjetniške dejavnosti. Ne nazadnje mrežno povezovanje zahteva tudi velike spremembe v vodenju podjetij.

Zasnova sinergičnega prepletanja med strategijami podjetij in specifično industrijsko politiko je lahko v veliko pomoč. Nekatera uspešna podjetja bodo zrasla, druga bodo ostala majhna, kar ni problem, če je to z vidika značilnosti posamezne industrijske dejavnosti najučinkovitejše. Upati je, da bomo imeli v Sloveniji v prihodnosti mednarodno uspešna velika podjetja, celo srednje velike multinacionalke in uspešna mala podjetja, organizirana v slovenske in mednarodne mreže podjetij.

Konkurenca in nastajanje novih podjetij

Močna konkurenca je pomembna za nastanek ekonomsko močne industrije. Preveč ali premalo konkurence namreč privede do šibkih ekonomskih rezultatov, za katere sta značilni neučinkovitost in neinovativnost (Lawrence, 1987, str. 102). Odprt domač trg v povezavi z mednarodno strateško usmeritvijo gospodarstva lahko deloma nadomesti pomanjkanje konkurentov v majhni državi. Kljub temu je močna domača konkurenca neprecenljivo bogastvo (Porter, 1990) str. 210.

Specifična industrijska politika v Sloveniji mora ustvarjati razmere, ki bodo omogočale nastanek novih podjetij in njihov vstop na trg. Izobrazena delovna sila, podjetniške ideje in dostop do rizičnega kapitala so nujni, vendar ne tudi zadostni pogoji za nastanek novih podjetij. Obstajati mora tudi razvita podjetniška infrastruktura, ki ustreza (potencialnim) podjetnikom v majhnem gospodarstvu, in sicer v obliki specifičnih poslovnih storitev, predvsem povezanih z mednarodnim trženjem, sprejemanjem nove tehnologije in medpodjetniškim sodelovanjem. Brez ustrezne infrastrukture bodo mala in srednje velika podjetja, ki bodo sama nastopala na svetovnem trgu, v dokaj neugodnem konkurenčnem položaju. Kot smo videli, industrijske mreže ne pomenijo le sodelovanja, ampak tudi konkurenco med podjetji v obliki tekme, da bi podjetje postalo del uspešne mreže ali da bi postalo dobavitelj uspešnemu večjemu podjetju.¹²

Porter je v svoji raziskavi ugotovil, da je aktivno nastajanje novih konkurentov v industriji temeljni pogoj za mednarodno uspešno produkcijo (Porter, 1990, str. 122). Nova podjetja nastajajo po dveh temeljnih načinih. Eden je nastajanje popol-

¹² Tudi mreže podjetij imajo svoje probleme. Ker večina mrež vzpostavlja bližnje in dolgoročne povezave med kupci, dobavitelji, pogodbeniki in distributorji, zelo hitro postanejo t. i. »stabilne mreže«, kar lahko vodi do rigidnosti in zastarevanja sistema. Če na primer postane dobavitelj ali pogodbenik izključno vezan na glavno podjetje oziroma funkcioniranje ene same mreže, potem njegova kakovost in cena nista več preverjeni na širšem trgu. Dobavitelj ali pogodbenik pogosto postane tudi preveč specializiran in izgublja inovativni naboj. Omenjena dejstva so zelo nevarna za obstoj posameznega podjetja kot tudi za obstoj celotne mreže. Zato je zelo pomembno, da mreža ostane prilagodljiva in da podjetja sodelujejo tudi z drugimi mrežami oziroma podjetji. Mnogi tako opozarjajo pred možnostjo, da se mreža spremeni v »preživeto« obliko vertikalno povezanega podjetja. Drugi pa so prepričani, da bodo ravno problemi, ki so povezani s strateškim usmerjanjem takih mrež, privedli do ponovnega združevanja podjetij.

noma novih podjetij, pa naj bodo to t. i. podjetja spin-off, ki izhajajo iz obstoječih podjetij, ali pa so nova podjetja rezultat novih idej, ki prihajajo z raziskovalnega področja in univerze.

Ambiciozni zaposleni z novimi idejami, ki niso zadovoljni s stanjem v svojem podjetju, zapustijo to podjetje in velikokrat v bližini ustanovijo svoje podjetje. Eno podjetje spin-off po navadi spodbudi še druge. Eden od pokazateljev zdravja industrijskega okrožja je ravno stopnja nastajanja novih, še posebej podjetij spin-off.¹³ Podjetja povečujejo prilagodljivost celotnega industrijskega okoliša, ne da bi bila pri tem ogrožena celotna produkcijska veriga.¹⁴

Poleg omenjenih mehanizmov nova podjetja nastajajo tudi z notranjo diverzifikacijo obstoječih podjetij v ustanavljanje podružničnih podjetij ali z vstopanjem v nove produkcije.¹⁵

Ustanavljanje novih podjetij je nujno za nadomeščanje zaposlitve delovne sile, ki se je sprostila iz propadlih podjetij. Če ni ustanavljanja novih podjetij, tudi ni možnosti za nova delovna mesta in delavci ter sindikati postanejo nezadovoljni in nepripravljeni za spremembe. Ob obilici delovne sile in upočasnjeni rasti plač so podjetja manj naklonjena vlaganju v izboljšanje delovne sile in povečanje storilnosti. Vlada je prisiljena v negativno industrijsko politiko, ki kratkoročno ohranja delovna mesta na račun dolgoročnih konkurenčnih prednosti.

Domača konkurenca tudi pomaga pri preprečevanju nekaterih možnih pomanjkljivosti industrijske politike. Močna skupina domačih konkurentov ovira tiste oblike državne intervencije, ki dušijo inovacije ali krhajo konkurenco. Konkurenca med domačimi podjetji ohranja »poštenost« pri prejemanju državne podpore. Hkrati prisotnost konkurentov omogoča konstruktivnejše oblike državne podpore, ki pomagajo celotni industriji, kot so pomoč pri odpiranju tujih trgov in naložbe v specializirane produkcijske faktorje.

Sklep

V članku smo skušali pokazati, da je bolj kot protimonopolna zakonodaja, ki mora biti v majhni državi zelo pragmatična, še posebej za majhno gospodarstvo pomembno vprašanje medsebojne povezanosti podjetij z vidika njihove večje mednarodne konkurenčnosti. Pravilno vprašanje torej ni »veliko ali malo podjetje«, temveč kakšni naj bodo odnosi med podjetji v obliki različnih tipov industrijskih mrež. Pri tem morajo biti industrijske mreže tako velike, da bodo sposobne dosegati mednarodno konkurenčnost v posameznih delih produkcije in storitev. Prav zato je pomembno, da se slovenska podjetja enakopravno povezujejo v uspešne mednarodne industrijske mreže. Za konkurenco in zdravo tržno strukturo je poleg liberalnega odnosa do mednarodne trgovine potrebno učinkovito nastajanje novih domačih podjetij. Pri pospeševanju učinkovitih povezav med podjetji smo skušali opredeliti tudi vlogo države, pri čemer je pomembno, da so

¹³ Ena od oblik podjetja spin-off je t. i. »satelit«, ki je ustanovljen s pomočjo obstoječega podjetja. Pri tem je pomoč največkrat v obliki kreditnega ali lastniškega financiranja, posojanja strojev, delitev naročil ali dolgoročnih pogodb.

¹⁴ Ta proces je podoben procesu »ropotanja«, kot sta ga opisala Peter in Waterman, kar je značilnost odličnih podjetij. »Ropotanje« pomeni oblikovanje manjšin skupin ljudi različnih funkcionalnih sposobnosti, ki skušajo v nekem določenem času rešiti neki problem (Peters, Waterman, 1982, str. 126).

¹⁵ Za podrobnejšo predstavitev različnih oblik nastajanja novih podjetij glej Giaoutzi, Nijkamp, Storey, 1989, str. 86-9.

podjetja in ne država »zvezde« v tem procesu, ki mora temeljiti na posebnem strateškem usmerjanju majhnega gospodarstva.

VIRI

- BARTLETT, W., UVALIČ, M., Public Policy, Social Security and the Labour Market in the Yugoslav Republics, Croatia and Slovenia, EACES Trento Workshop, Marcc 1992, University of Trento
- BEST, M., 1990, The New Competition, Cambridge: Polity Press
- ECONOMIST, 1992, Why Networks May Fail, 10. oktober, str. 73
- GIAOUTZI, M., NIJKAMP, P., STOREY, D. J., 1989, Small and Medium Size Enterprises and Regional Development, London: Routledge
- HATCH, C. R., 1988, Flexible Manufacturing Networks: Cooperation for Competitiveness in a Global Economy, Washington, D. C.: Corporation for Enterprise Development
- HILPERT, U., ured., 1991, State Policies and Techno-Industrial Innovation, London: Routledge
- HOWARD, R., 1990, Can Small Business Help Countries Compete!, Harvard Business Review, Nov.–Dec.
- JAKLIČ, M., 1993, Framework for the Supply-Side Economic Decision-Making in Slovenia, doktorska disertacija, Ljubljana: Ekonomska fakulteta
- LAWRENCE, P. R., 1987, Competition: A Renewed Focus for Industrial Policy, v Teece, D. J., ured., The Competition Challenge, Cambridge: Ballinger
- Peters, T. J., Waterman, R. H., 1982, In Search of Excellence: Lessons from America's best-run companies, New York: Harper and Row
- PIORE, M., SABEL, C., 1984, The Second Industrial Divide, New York: Basic Books
- PORTER, M. E., 1990, The Competitive Advantage of Nations, New York: The Free Press
- ROTHWELL, R., 1989, Small Firms, Innovation and Industrial Change, Small Business Economics, 1, str. 51–64
- RUGMAN, A. M., VERBEKE, A., 1990, Global Corporate Strategy and Trade Policy, London: Routledge
- SAMUELS, W. J., 1985, A Critique of Capitalism, Socialism, and Democracy, v Samuels, W. J., Coe, R. D., Wilber, C. K., ured., Capitalism and Democracy: Schumpeter Revisited, Indiana: University of Notre Dame Press
- SCHUMPETER, J., 1947, Capitalism, Socialism and Democracy, New York: Harper and Row
- SENGENBERGER, W., LOVERMAN, G., PIORE, M., ured., 1990, The Re-emergence of Small Enterprise: Industrial Restructuring in Industrialized Economies, Geneva: ILO
- ZAVOD ZA MAKROEKONOMSKE ANALIZE IN RAZVOJ, 1992, Primerjalni prikazi osnovnih finančnih rezultatov gospodarstva Slovenije glede na velikost podjetij, 1992

Metodološki vidiki nasprotij v sodobni ekonomski teoriji

Ena od značilnosti sodobne ekonomske znanosti je njena razcepljenost na tradicionalno (mainstream) ekonomiko na eni in alternativno ekonomsko teorijo na drugi strani. Medtem ko prvo predstavlja t.i. neoklasična ekonomika, ki v akademskih krogih absolutno prevladuje, je druga sestavljena iz različnih nekonvencionalnih ekonomskih šol (med njimi izstopata zlasti postkeynesijanska in institucionalistična), ki zaradi kritike neoklasičnega (marginalističnega) pristopa k obravnavanju ekonomije v akademskih krogih zavzemajo heretično in zato manj pomembno mesto. Ta (po pomenu in vplivu sicer neenakopravna) razdeljenost sodobne ekonomske teorije je nedvomno posledica različnih smeri njenega razvoja v preteklosti. Toda širše gledano so tako razlike v njenem preteklem razvoju kot tudi sodobna razhajanja v ekonomski teoriji izraz nekaterih temeljnih metodoloških dilem v znanosti. Prvi del članka zato povzema ključne značilnosti tradicionalnih metodoloških načel v znanosti in jih primerja s stališči zagovornikov t. i. »nove metodologije«. Drugi del članka pa se nanaša na razmere v ekonomski znanosti in poskuša utemeljiti trditev, da alternativne ekonomske teorije prav zaradi uporabe novih metodoloških izhodišč v sodobni ekonomski znanosti ostajajo zapostavljene, čeprav dajejo mnogo boljši vpogled v delovanje razvitega tržnega gospodarstva kot neoklasična ekonomika, ki temelji na tradicionalnih metodoloških načelih.

Metodološko poreklo razlik v ekonomski znanosti

Vpliv metodoloških razprav v okviru filozofije znanosti na razvoj ekonomske teorije je zelo sistematično analizirala angleška ekonomistka Sheila Dow (Dow, 1985). Izhajala je iz dveh vzorcev ali načinov razmišljanja in sklepanja, ki sta se v dosedANJI civilizacijski zgodovini uveljavila kot podlaga znanstvene metodologije. Prvi je *karteško-evklidski* način razmišljanja, v bistvu katerega je »postavitev temeljnih definicijskih ali očitnih resnic oziroma aksiomov, iz katerih je nato z deduktivno logiko mogoče izpeljati teoreme o povezavah, ki niso navzven očitne« (Dow, 1985, str. 12). Ta aksiomatični obrazec razmišljanja, ki se je najprej razvil v matematiki, so sčasoma prevzele tudi tradicionalne metodologije številnih drugih znanosti (vključno z ekonomsko), pri čemer pa ni bilo upoštevano, da je v večini znanosti absolutno nesporne aksiome težko formulirati. V ekonomiji, na primer, aksiom o racionalnosti potrošnika sicer omogoča deduktivno izpeljavo cele vrste teoremov, vendar pa teh ne moremo obravnavati kot neke univerzalne posplošitve človekovega obnašanja. Aksiomatična metoda naj bi bila tudi »estetska«, saj omogoča oblikovanje sklenjenega logičnega sistema, podkrepjenega z elegantnim matematičnim formalizmom. Pri karteško-evklidskem načinu razmišljanja je matematika zato pojmovana kot »vrhunec znanstvene čistosti« (prav tam, str. 12) in hkrati kot nekakšno merilo »znanstvenosti« preostalih disciplin, ki se idealu matematične aksiomatičnosti in eksaktnosti lahko le bolj ali manj

* Dr. Andrej Sušjan, docent na Ekonomski fakulteti v Ljubljani.

približajo.¹ Ta pogled je prevladal tudi v sodobni filozofiji znanosti, ki po mnenju Blauga (1980, str.1) »o zgodovini znanosti, če jo že sploh omenja, piše na način, kot da bi bila klasična fizika tisti prototip znanosti, ki se mu morajo slej ko prej podrediti tudi vse preostale discipline, če želijo opravičiti naziv *znanost*«.

Dруг vzorec razmišljanja, ki se ponekod v literaturi označuje kot *romanski* (ali tudi *babelski*) in ki v zahodni filozofiji znanosti ni tako cenjen kot karteško-evklidski, izhaja iz predpostavke, da absolutno točnih in splošno veljavnih aksiomov ni mogoče formulirati. To pomeni, da teoretične obravnave določenega sistema ni priporočljivo zasnovati na dedukciji iz nekega nabora aksiomov, ki naj bi veljali za celoten sistem, ampak je za to primernejša uporaba različnih metodoloških pristopov, ki se (v dobri teoriji) vzajemno dopolnjujejo. Tako razmišljanje sloni na upoštevanju dejstva, da so deli celote (sistema) praviloma vselej kompleksni (multi-faceted) in med seboj prepleteni, zato jih v splošnem ni mogoče nedvoumno označiti (prim. Hodgson, 1988, str.168). Opustiti je torej treba karteški, atomistični način sklepanja, ki temelji na enoznačnosti delov sistema in ki sliko celote gradi mehanično z enostavnim agregiranjem njenih določljivih sestavnih elementov, ter ga nadomestiti s holističnim pristopom, ki v ospredje postavlja razumevanje delovanja sistema kot celote in ki temu razumevanju podreja tudi metodologijo njegovega proučevanja. Medtem ko karteško-evklidski sistem razmišljanja povezujejo aksiomi in iz njih izpeljani teoremi, je prav »splošna zaznava o tem, kako nek sistem kot celota deluje«, glavni povezovalni dejavnik teorij, ki izhajajo iz romanskega/babelskega načina razmišljanja (Dow, 1985, str. 16). To je t.i. »nova metodologija«.

Problemi tradicionalne metodologije, ki je utemeljena na karteško-evklidskih načelih, so se v preteklosti vrtili okoli načina določanja temeljnih aksiomov ter okoli povezave sistema aksiomov in iz njih izpeljanih teoremov z realnostjo. Pri tem se je razprava osredotočala predvsem na ugotavljanje relativnih prednosti dedukcije oziroma indukcije. Dow (1985, str. 18) meni, da je dedukcija klasična metoda logike v karteško-evklidski tradiciji, kljub temu da se je od 18. stoletja dalje postopno uveljavljal t. i. *logični pozitivizem*, ki je temeljil na prepričanju, da se znanstveno proučevanje prične z opazovanjem dejstev, ki mu sledijo na podlagi induktivnega sklepanja sprejeti splošni zakoni in teorije, oboji pa se empirično preverjajo z nadaljnjim opazovanjem. Empirična potrditev znanstvenih teoremov pa je povezana s problemom indukcije in ne zagotavlja potrditve vzročnosti. Na tej podlagi je v tridesetih letih K. Popper zavrnil indukcijo kot uporabno znanstveno metodo. Do znanstvenih teorij po njegovem mnenju ni mogoče priti z opazovanji ali eksperimentom, temveč le na podlagi »drznih domnev«, ki izhajajo iz intuicije, iz katerih se z deduktivno logiko lahko izpelje teoretični sistem, katerega teoremi se nato skušajo ovreči (falzificirati).² Prav zaradi poudarjanja izključnega pomena dedukcije sodi metoda falzifikacije v karteško-evklidsko tradicijo razmišljanja.

¹ Uporaba aksiomatičnih sistemov generiranja znanja je v drugih disciplinah privedla še do nekaterih značilnosti karteško-evklidskega načina razmišljanja, med katerimi Dow (1985) poudarja *atomizem*. Ker je celotna teoretična struktura v karteško-evklidskem načinu razmišljanja odvisna od temeljnih aksiomov, morajo biti ti čim širše dostopni. To zagotavlja atomizem (uporablja se tudi izraz redukcionizem), ki se na primer v ekonomiji izraža v dejstvu, da se temeljni aksiomi nanašajo na najmanjšo enoto proučevanja, torej na posameznika.

² To je bistvo Popperjevega *falzifikacionizma*, s katerim se je izognil problemu indukcije. Preverjanje teoremov ni v ugotavljanju, ali so ali niso resnični, temveč v ugotavljanju, ali so ali niso napačni (falzificirani). Med načini preskušanja določene teorije Popper zlasti poudarja empirično uporabo njenih sklepov. Če se trditve (napovedi), izpeljane iz te teorije empirično potrdijo, potem je teorija začasno verificirana, v nasprotnem primeru pa skupaj s trditvami »pade« tudi celotna teorija (Popper, 1959, str. 32=3). Logika znanosti je logika zavrnitve in ne logika potrditve. Namesto procesa *verifikacije* postane pomemben proces *refutacije*. »Vse znanje je začasno; celo, če je na nekem področju znanosti že bila dosežena

Poleg favoriziranja dedukcije Dow (1985, str. 25) kot značilni potezi tradicionalne metodologije navaja tudi zahtevo, da morajo biti znanstveni koncepti sprejemljivi za matematično formuliranje, in prepričanje, da obstaja le ena znanstvena metoda, tako da so v načelu vse znanosti del enotne znanstvene strukture. V zvezi s slednjim Blaug (1980) govori o *metodološkem monizmu*, ki ga ponazarja s Popperjevo trditvijo, da morajo vse znanosti, pa najsi bodo naravoslovne ali družboslovne, uporabljati enako metodo.

Kot nasprotje tradicionalnim metodološkim pogledom, ki v ospredje postavljajo aksiomatični, deduktivni model teorije, se je v 20. stoletju pojavila t. i. »nova metodologija«. Zanj je značilno, da izhaja iz romanskega/babilonskega načina razmišljanja, po katerem je zaradi celovitosti razvijajočih se sistemov le malo možnosti za identifikacijo nekih splošnih sistemskih zakonov oziroma aksiomov. Med avtorji, ki so s tega stališča zavrnili tradicionalni metodološki koncept, je pomemben zlasti T. Kuhn. Njegova teorija izhaja iz ugotovitve, da popperjansko falzificiranje v praksi ne vodi k zavrnitvi določene teorije oziroma teoretične strukture, v katero ta teorija sodi.³ Zgodovino znanosti po Kuhnovem mnenju označujejo relativno dolga obdobja ustaljenih teoretičnih struktur, ki jih občasno pretresejo »teoretični prevrati«, za katere pa ni mogoče reči, da so posledica procesa falzifikacije. Razvoj znanosti je za Kuhna diskontinuiran in poteka preko t. i. *znanstvenih revolucij*. V vmesnih obdobjih, torej ob teoretičnem statusu quo, pa velja, da so teorije zelo imune za kritiko, kar Kuhn pripisuje inercialni sili paradigme. Dow (1985, str. 24, 27) meni, da ima Kuhnov način razmišljanja romanske/babilonske poteze. Na proces spreminjanja teoretične strukture namreč vplivajo elementi širšega okolja. To pomeni, da Kuhn upošteva »ne le 'notranje, racionalno' znanstveno okolje, temveč tudi sociološko in še zlasti zgodovinsko 'zunanje' okolje, v katerem je prišlo do znanstvenih odkritij« (prav tam, str. 27). Osrednji koncept, ki ga uporablja, je *paradigma* kot kompleksna kategorija, ki izraža celotno konstelacijo prepričanj, vrednot in tehnik, značilno za določen krog stroke, ki jo povezuje enak ali soroden način razmišljanja (prim. Blaug, 1980, str. 30). Dejavnost znotraj paradigme je povezana z razvojem »normalne« znanosti, to je z reševanjem problemov v kontekstu ortodoksne teoretične okvira oziroma z odkritji, ki so kompatibilna z obstoječo paradigmo. Znanstvena revolucija v Kuhnovi terminologiji pomeni prelom s staro in prehod na novo paradigmo. Do nje pride ob krizi ortodoksne znanosti, ki je posledica njenega neuspeha pri reševanju določenega problema (prim. Kuhn, 1962, str. 67–8). Struktura nove paradigme je po definiciji bistveno drugačna od prejšnje, saj temelji na drugačnem načinu razmišljanja, drugih nazorih in analitičnih tehnikah, zato tudi ni nobene osnove za njuno primerjavo.

Čeprav je kasneje prevladalo mnenje, da nove paradigme vendarle ne zmagujejo tako naglo, temveč gre pri tovrstnih zamenjavah za razmeroma dolg proces intelektualne konkurence (pri čemer velja, da vsako obdobje znanstvenega raz-

³ 'dokončna resnica', tega ne moremo nikoli vedeti« (Loasby, 1984, str. 396). Po Popperju »(n)apredek znanosti temelji na drznih domnevah, ki so preverljive v smislu, da je možno pokazati, da so napačne« (Hodgson, 1988, str. 38).

³ Slabosti falzifikacionizma kot uporabne metodologije postanejo opazne, ko ga poskušamo iz teorije presaditi v prakso. Izkaže se, da je večina teorij sestavljena iz številnih komponent, ki jih praviloma posamično ni mogoče preskusiti, zato je kljub empirični nepotrditvi težko zavrniti teorijo kot celoto (prim. Torrance, 1992, str. 32–3). Možnost ohranitve falzificirane (t. j. v praksi zavrnjene) teorije (hipoteze) je torej posledica dodatnih hipotez, ki so v ekonomiji najpogosteje vključene v predpostavko *ceteris paribus*. Ta predpostavka implicira vrsto dodatnih pogojev, zato se je ob morebitni nepotrditvi neke hipoteze vedno mogoče sklicevati na to, da vsaj eden od dodatnih pogojev pri preskušanju ni bil izpolnjen (prim. tudi Parker in Stead, 1991, str. 136–7).

voja označuje veliko število prekrivajočih se in medsebojno povezanih paradigem),⁴ pa vseeno ostaja dejstvo, ki ga poudarja Blaug (1980, str. 32–33, 41), da je Kuhn svojo teorijo znanosti izpeljal iz zgodovine znanosti in s tem postavil učinkovito alternativo popperjanskemu konceptu ahistorične filozofije znanosti. Iz Kuhbove teorije izhaja, da je znanstvena praksa prinesla veliko število teorij in metod, ki jih je nemogoče presojati neodvisno od njihovih matičnih paradigem. To je hkrati tudi kritika metodološkega monizma, ki teži k enotnemu naboru nespremenljivih meril za legitimno znanstveno delo. Zato je Kuhbova teorija postala izhodišče t.i. *metodološkim pluralistom*, ki v primerjavi s popperjansko metodologijo ne poskušajo na podlagi nabora nespremenljivih meril izmed konkurenčnih teorij izbrati »najboljše«, niti jih ne zanima *demarkacijski problem*, to je problem ločevanja znanosti in neznanosti, temveč jim gre predvsem za ugotavljanje prednosti in slabosti različnih programov (prim. Caldwell, 1988, str. 240). Kritično ovrednotenje različnih programov oziroma teorij naj bi pripomoglo k celovitejšemu razumevanju določene discipline in njenemu morebitnemu izboljšanju; oboje pa je tudi glavni namen metodološkega pluralizma.

Metodološki pluralizem je torej bistvo »nove metodologije«,⁵ ki z zavračanjem izključnega preferiranja aksiomatičnosti in metodološkega monizma uveljavlja romanski/babilonski način razmišljanja v znanstvenem proučevanju. To je hkrati metodologija postmoderne znanosti, za katero Hribar (1990) ugotavlja, da sta njeni temeljni značilnosti ponovna združitev dejstev in vrednot ter dokončno slovo od aksiološke znanstvene nevtralnosti (prim. tudi Beed, 1991, str.470–1).

Upravičenost alternativne paradigme v ekonomski teoriji

Opisana metodološka razhajanja se zelo nazorno izražajo v sodobni ekonomski znanosti. Tradicionalna (neoklasična) ekonomska teorija že od svojega nastanka dalje teži k vzpostavitvi in formalizaciji univerzalnega ekonomskega modela, s katerim bi ekonomija dobila status »fizike družbenih znanosti«. Pri tem izhaja iz določenih (nerealističnih) predpostavk (aksiomov), ki ji omogočajo deduktivno izpeljavo (normativnega) ravnotežnega stanja. Po mnenju alternativnih ekonomistov je ekonomska teorija tako sicer pridobila pri znanstvenosti v karteško-evklidskem smislu, vendar pa je po drugi strani izgubila vso interpretativno moč v odnosu do ekonomske realnosti. Oziroma, kot pravi postkeynesijanec Eichner: »Od marginalistične revolucije dalje (. . .) je ekonomska teorija postajala vse bolj elegantna kot zbir aksiomatičnih trditev o alokaciji virov v konkurenčnih tržnih razmerah. (. . .) Hkrati je (. . .) postajala vse manj uporabna za vsakogar, ki je želel razumeti pojave v realnem svetu, kot so ekonomska rast, ciklična nihanja, inflacija, (. . .), nezaposlenost, nerazvitost« (Eichner, 1979, str. 3).

Izhodišče alternativnih smeri v ekonomski teoriji zato je, da mora biti cilj ekonomske teorije pojasnjevanje realnih razmer v sodobnih gospodarstvih s poudarkom na induktivni metodi in interdisciplinarnem pristupu. Ta

⁴ Kuhbovo teorijo je v tem smislu revidiral I. Lakatos, ki je koncept paradigme nadomestil z *znanstvenoraziskovalnim programom* kot skupino medsebojno povezanih teorij s »čvrstim jedrom« temeljnih idej, ki v obdobjih »normalne« znanosti ostajajo nespremenjene, in z »varovalnim pasom« pomožnih predpostavk, ki predstavljajo fleksibilni del programa (prim. Blaug, 1980, str.34–40). Lakatosovo razumevanje razvoja znanosti predstavlja nekakšno vmesno inačico med strogo linearnostjo Popperjeve in cikličnostjo Kuhbove teorije napredka znanosti. Z vidika ekonomske teorije eno od možnih sistemati-zacij (kuhnovskih) »revolucij« najdemo v Johnson (1972, str. 50–2).

⁵ Blaug (1980) uporablja izraz »nova heterodoksija«.

metodološka drugačnost, ki temelji na romanskem/babilonskem načinu razmišljanja, se je v preteklem razvoju ekonomske teorije že večkrat poskušala uveljaviti: najprej v obdobju klasične politične ekonomije z idejami Malthusa in Sismondija,⁶ nato v drugi polovici 19. stoletja z deli nemške zgodovinske šole⁷ ne nazadnje v tridesetih letih 20. stoletja, ko se je porodila vrsta ekonomskoteoretičnih inovacij, od katerih so mnoge temeljile na empirični analizi ekonomske realnosti.⁸ Vendar pa so vsi ti prispevki bodisi ostali v senci prevladujoče ricardijanske ali marginalistične teorije, kar je značilno za klasične kritike Sayevega zakona in nemške zgodovinarje, ali pa jih je neoklasična teorija spretno vključila v svojo analitično paradigmo, kot se je to zgodilo keynesijanizmu in večini drugih novosti iz tridesetih let. V sodobni ekonomski teoriji kontinuiteto metodološko pogojene drugačnosti pomeni zlasti postkeynesijanska teorija.

Neoklasična ekonomska teorija temelji na tradicionalnih metodoloških načelih, ki ji (na podlagi karteško-evklidskega načina razmišljanja) narekujejo »aksiomatično obliko analize, pri kateri je teorija (...) logično popolnoma ločena od svoje interpretacije« (Debreu, 1959, str.viii). Kaldor (1972) neoklasično ekonomsko teorijo imenuje kar »ekonomika ravnotežja«, saj je njeno glavno poslanstvo v tem, da na podlagi natančno formuliranih »temeljnih predpostavk« pokaže, kako se v tržnem modelu vzpostavi matrika stabilnih uravnoveženih cen, pri tem pa pušča ob strani vprašanje tako realnosti samih predpostavk kot tudi relevantnosti dobljenih uravnoveženih cen v odnosu do dejanskih cen v nekem gospodarstvu.

Neoklasični ekonomisti prav z metodološkega vidika kot neznanstvene zavračajo vse tiste ekonomske teorije, ki svoje izhodiščne predpostavke poskušajo uskladiti z empiričnimi dognanji in hkrati v proučevanje ekonomije (z vidika romanskega/babilonskega načina razmišljanja) vključiti njeno širše družbeno, zgodovinsko in institucionalno okolje. Postkeynesijanska teorija, na primer, marshallijansko popolnokonkurenčno mikroekonomiko nadomešča z behavioristično teorijo oligopolnega podjetja in že v izhodišču upošteva prevlado korporacijskega sektorja, institucionaliziranost trga dela, razvite finančne sisteme, dinamične procese tehnološke konkurence itd. Poleg dejstva, da postkeynesijanska teorija na ta način vzpostavlja konsistentno zvezo med mikro- in makroekonomsko teorijo (kar ne velja za neoklasično ekonomiko), je prednost njenega pristopa predvsem v možnosti realističnejše interpretacije delovanja in razvoja sodobnih ekonomij, kar je po Caldwellovem mnenju (Caldwell, 1988, str.243) z metodološkega vidika skromen, vendar pa dosegljiv cilj, medtem ko je določanje univerzalnega, normativnega ekonomskega modela nerealistično (prim. prav tam, str.232, 238). Kot odgovor na tovrstne kritike neoklasični ekonomisti poudarjajo znanstvenost svojega pristopa, ki temelji na Friedmanovem metodološkem konceptu, po katerem glavno merilo ocenjevanja (ekonomske) teorije ni njena interpretativna, temveč napovedna moč (Friedman, 1953). Edini relevantni preskus neke hipoteze je

⁶ Oba sta se zavzemala za to, da bi v ekonomiji večjo težo dobil opisni realizem. Sismondij je pogosto nasprotoval oblikovanju »hipotetičnega sveta, ki se popolnoma razlikuje od realnega sveta«. Malthus pa je trdil, da je proučevanje ekonomije v metodološkem pogledu bližje proučevanju »morale in politike« kot pa matematike, saj stroge znanosti posedujejo gotovost, ki je v ekonomiji ni (prim. Sowell, 1972, str. 228-9).

⁷ Predstavniki te šole (npr. W. Roscher) so zagovarjali stališče, da je naloga ekonomije proučevanje rasti in razvoja konkretnega narodnega gospodarstva in ne analiza vzpostavitve ravnotežja, kot so trdili marginalisti (*Methodenstreit*). V Angliji je podobna stališča zastopal W. Bagehot.

⁸ Poleg Keynesove teorije učinkovitega povpraševanja sodijo v to skupino tudi začetki institucionalistične teorije podjetja, razvoj teorije nepopolne konkurence in analiza ciklov.

primerjava njenih napovedi s prakso, na podlagi katere je teorija začasno sprejeta kot veljavna ali pa zavrnjena (prim. *ibid.*, str. 8–9). Ta v bistvu popperjanski koncept znanstvene metodologije je Friedman povezal z ugotovitvijo, da teorija nikoli ne more izražati realnosti v vsej njeni kompleksnosti. Pri postavljanju hipotez je treba iz realnih okoliščin proučevanega pojava izluščiti ključne elemente, zato teorij ni mogoče preverjati z vidika realizma njihovih predpostavk. »Za predpostavke neke teorije ni pomembno vprašanje, ali so realistične (ker to nikoli niso), temveč ali so dovolj dobre aproksimacije z vidika namena proučevanja. Na to pa lahko odgovorimo le, če preverimo, ali teorija deluje, kar pomeni, ali daje zadosti natančne napovedi« (prav tam, str. 15). Ta Friedmanova trditev, ki je bistvo t. i. *metodološkega instrumentalizma*, je postala temeljni argument za učinkovito spodbijanje mnenja, da mora dobra in veljavna teorija imeti realistične predpostavke.⁹ Tako so se do danes ohranile pri življenju nekatere predpostavke neoklasične ekonomske teorije, kot so popolna konkurenčnost, popolna obveščenost in racionalnost ekonomskih subjektov, U – oblika dolgoročnih stroškovnih krivulj, inherentna težnja tržnega gospodarstva k splošnemu ravnotežju in polni zaposlenosti, »vzorna« produkcijska funkcija itd., ki so vsaka na svoj način neskladne z ekonomsko realnostjo. Zanje po mnenju neoklasikov tako kot za predpostavke drugih teorij velja, da so le aproksimacije, vendar pa kljub temu uporabne in znanstveno veljavne, saj dajejo »pravilne napovedi« (prim. Hodgson, 1988, str. 30).

Neortodoksni ekonomisti po drugi strani opozarjajo na relativnost »pravilnega napovedovanja« in na dejstvo, da neoklasična teoretična struktura ostaja nespremenjena kljub velikim institucionalnim in drugim spremembam v zadnjih sto letih. Ta teoretični status quo je mogoče pojasniti s Kuhnovo interpretacijo zgodovine znanosti, po kateri se v »normalno« (neoklasično) znanost vključujejo le tiste novosti, ki so z njo metodološko in drugače združljive. Popperjanski falzifikacionizem je torej omejen na neoklasično ekonomsko teorijo. Vse tiste teorije, ki danes v svoje analitične koncepte poskušajo vključiti spremenjeno naravo ekonomskih institucij, kot so lastnina, podjetje, konkurenca, denar, cene itd., in ki upoštevajo, da je ekonomska dinamika pomembno pogojena tudi s konfliktnostjo interesov različnih družbenih segmentov, pa lahko uvrstimo v nastajajočo interdisciplinarno paradigmo ekonomskega proučevanja, ki jo Lavoie (1992) imenuje postklasični raziskovalni program v ekonomiji. V okviru te alternativne ekonomske paradigme je napovedna moč le eno od meril za ocenjevanje teorije; ravno tako ali še pomembnejša sta sposobnost razlage dejanskega delovanja gospodarstev in razumevanje obnašanja ekonomskih subjektov (prim. Sawyer, 1989, str. 26–7; Beed, 1991, str. 482). V tem pogledu je realističnost izhodiščnih predpostavk pomembna, zato Friedmanova instrumentalistična metodologija ni uporabna. Postkeynesijanec Lavoie (1992, str. 8) pravi, da za postklasike teorija ne more biti točna, če ne vključuje realističnih predpostavk, s čimer lahko tudi pojasnimo njihovo zanimanje za *stilizirana dejstva* ekonomske realnosti, kot so fiksni koeficienti proizvodnje, stroški plus oz. mark up cenovni modeli, konstantni mejni stroški, endogenost denarja, neprostovoljna brezposelnost itd.

V Kuhnovi interpretaciji razvoja sodobne ekonomske znanosti imajo nekon-

⁹ Bistvo instrumentalizma je v pojmovanju teorij kot instrumentov za »proizvodnjo« napovedi. Torrance (1992) meni, da je instrumentalizem uporaben kvečjemu za napovedovanje rutinskega pojavljanja že znanih dogodkov, medtem ko se je pri vseh drugih raziskovalnih ciljih treba »opirati na teorije, katerih 'predpostavke' se do zdaj še niso izkazale za napačne« (str. 28).

vencionalne ekonomske teorije enakopraven status glede na neoklasično ekonomiko. S tega vidika je aktualna trditev institucionalistične ekonomske šole, ki pravi, da ekonomski sistem v bistvu lahko obravnavamo le na dva načina: kot statično, fiksno in nespreminjajočo se entiteto ali kot dinamično, razvijajočo se entiteto (prim. Gruchy, 1987, str.2). Skupna značilnost večine nekonvencionalnih ekonomskih teorij, med katerimi, kot že rečeno, prevladujeta postkeynesijanska in institucionalistična, je prav kritika statične narave neoklasične ekonomske teorije. Alternativne ekonomske teorije v bistvu pomenijo t.i. »paradigmatični premik« v ekonomski teoriji, in sicer premik od neoklasične paradigme splošnega ravnotežja, ki ekonomski sistem obravnava kot statično kategorijo, k alternativni, dinamični, procesni paradigmi, za katero je ekonomski sistem razvijajoča se entiteta. Hkrati gre tudi za premik od iskanja načel čiste, teoretične, abstraktne ekonomije k proučevanju realnega ekonomskega sveta.¹⁰ V metodološkem pogledu pa je to prehod od karteško-evklidske aksiomatičnosti k metodološkemu pluralizmu oziroma od popperjanskega »tehnološkega pristopa« (Klant, 1988, str. 106) k holističnemu obravnavanju ekonomije. Takšno usmerjenost nekonvencionalnih ekonomskih šol potrjuje tudi Sawyer (1989), ko ugotavlja, da je zanje značilno »multiparadigmatično proučevanje ekonomije, pri čemer je poudarek na takih značilnostih, kot sta razdelitev dohodka (in) dinamična namesto statične narave kapitalističnih gospodarstev« (str.3). Ali povedano drugače: potem ko se je ekonomska veđa vse od uveljavitve marginalizma dalje osredotočala predvsem na problem formalizacije statične alokacijske učinkovitosti, se z uveljavljanjem nove paradigme znova prebijajo v ospredje klasična politekonomska vprašanja o ključnih dejavnikih rasti, razdelitve in tehničnega napredka – torej vprašanja dinamične ekonomske učinkovitosti.

Za presojo razlik med neoklasično in alternativnimi ekonomskimi teorijami je seveda pomembno vprašanje, ali se ekonomija v tolikšni meri razlikuje od eksaktnih znanosti, da potrebuje tudi drugačno metodologijo. Pri odgovoru na to vprašanje si lahko pomagamo s tremi glavnimi značilnostmi postkeynesijanskega videnja ekonomije, ki jih navaja Sawyer (1989, str.4) in ki po mnenju postkeynesijancev zahtevajo drugačen pristop, kot ga pozna neoklasika: (1) ekonomija je zgodovinski proces, ki (2) poteka v svetu negotovosti, v katerem (3) na ekonomska dogajanja pomembno vplivajo pričakovanja ter ekonomske in politične institucije.¹¹

Če interpretiramo navedene značilnosti, najprej ugotovimo, da je ena glavnih posebnosti ekonomije gotovo njena časovna razsežnost. Institucionalisti in postkeynesijanci poudarjajo, da je ekonomski sistem treba obravnavati kot »proces, katerega struktura in delovanje se spreminjata v zgodovinskem času« (Gruchy, 1987, str.2).¹² Tradicionalno ekonomsko teorijo zanima predvsem vzpostavitev

¹⁰ Alternativna ekonomska paradigma je v tem pogledu tudi usklajena s konceptom postmoderne znanosti, v zvezi s katero Hribar (1990), ki interpretira poglede S.Toulmina, pravi tole: »Posloviti se moramo od ideala čistega znanja, čiste teorije. Postmoderna znanost mora znova združiti teorijo in prakso in vzpostaviti koherentno podobo sveta. Ta sicer ne bo tradicionalna statična, marveč postmoderna dinamična koherentnost. Koherentnost, za katero ni bistvena harmonija, temveč sta bistveni evolucija in adaptacija« (str.725).

¹¹ Dodajmo na tem mestu še mnenje J. Klanta, uglednega zgodovinarja ekonomske misli, ki pravi (Klant, 1988, str. 112), da je svet, s katerim se spopadajo ekonomisti, podvržen mnogo hitrejšim spremembam kot narava, zato ekonomske teorije verjetno nikoli ne bodo mogle doseči take ravni eksaktnosti kot tiste v naravoslovnih znanostih. Svet ekonomistov, ki ga ljudje kot učeča se in ustvarjalna bitja nenehno spreminjajo, je mnogo bolj kompleksen kot svet, s katerim se ukvarjajo fiziki, in v njem ni »dokončenih odločitev« o temeljnih predpostavkah.

¹² Strukturne in institucionalne ekonomske spremembe v času privedejo do tega, da se zgodovinsko okolje, v katerem se znajde teorija, razlikuje od tistega, v katerem so bili formulirani njeni aksiomi in splošni zakoni. Za neoklasično

statičnega ravnotežja, s čimer po mnenju alternativnih ekonomskih šol ostaja zanemarjeno bistvo ekonomskih pojavov. Ti so namreč »razvojni in dinamični« (Hodgson, 1988, str. 5), zato je v primerjavi z neoklasično teorijo, ki je usmerjena v analizo njihovega ravnotežja (doseženega v logičnem času), treba analizirati »kontinuiran proces (njihovega) spreminjanja v zgodovinskem času« (prav tam, str. xiv).¹³ Pri tem alternativni ekonomisti poudarjajo predvsem analizo vzrokov tehničnega napredka, sprememb v preferencah potrošnikov, dinamike tržnih struktur itd., skratka vseh tistih parametrov, ki jih neoklasična ekonomika pri svoji simulaciji vzpostavitve ravnotežja šteje za eksogeno dane. Ravnotežje in logični čas sta zato neoklasična koncepta, ki sta v ospredju kritike s strani alternativne ekonomske teorije. Clark (1987–88, str. 279) meni, da je težnja k ravnotežju za neoklasične ekonomiste nekakšen naravni zakon oziroma posledica naravnega reda in poteka v logičnem času, v katerem se lahko izvedejo spremembe, potrebne za doseg ravnotežja. Tipičen primer za to je spreminjanje pogodb (recontracting) v teoriji splošnega ravnotežja, ki ne upošteva ireverzibilnosti ekonomskih dogodkov. J. Robinson (1980, str. 87) gibanje v logičnem času ponazarja s premiki vzdolž izokvant, ki pomenijo uporabo različnih produkcijskih tehnik. Vsak tak premik v realnosti seveda implicira zapletene dinamične procese, ki pa se jim neoklasična analiza izogne. Z dejstvom, da se ekonomski proces odvija v zgodovinskem času, se odpira tudi vprašanje teoretičnega obravnavanja negotovosti kot ene glavnih značilnosti okolja, v katerem delujejo ekonomski subjekti. V razmerah negotovosti so pomembna determinanta ekonomskih gibanj pričakovanja ekonomskih subjektov. Negotovosti in pričakovanj pa po mnenju postkeynesijancev zaradi neergodičnosti ekonomskih dogodkov ni mogoče »obvladati« z verjetnostnim računom, kot to predvideva (neoklasična) teorija racionalnih pričakovanj (ki hkrati predpostavlja tudi klasični mehanizem vzpostavljanja ravnotežja), ampak so pričakovanja zaradi svoje volatilnosti eden glavnih povzročiteljev ekonomskih ciklov (glej Davidson, 1982–83). Ne nazadnje je neoklasični koncept ravnotežja, ki, kot ugotavlja Kornai (1971, str. 23), temelji na predpostavki »zgodovinske brezčasovnosti in gotovosti«, pogojen tudi z nespremenljivo institucionalno strukturo. V realnosti pa so ekonomske institucije v času podvržene spremembam, ki pomembno vplivajo na ekonomsko dinamiko. Postkeynesijanci menijo, da mora institucionalne spremembe ekonomska teorija upoštevati v svojih temeljnih izhodiščih. »Vsaka teorija, postavljena v zgodovinski čas, postane razvojna in institucionalna« (Clark, 1987–88, str. 277).

Naslednja razločujoča značilnost ekonomije je, da je predmet njenega proučevanja tudi človek. Njegovo obnašanje je kompleksno in ga ni mogoče omejiti na nekaj aksiomov, ki naj bi predstavljali »ekonomskega človeka«, kakršnega pozna neoklasična teorija,¹⁴ za katero so okusi in preference posameznika spremenljive,

metodologijo, ki temelji na kartesko-evklidskem miselnem sistemu, to ni ovira, saj je ena glavnih značilnosti filozofije znanosti, ki izhaja iz te tradicije, v tem, da logična osnova za sprejetje določene teorije ni povezana z okoliščinami, v katerih je bila ta teorija formulirana (prim. Dow, 1985, str. 25). Za neortodoksne ekonomske teorije (zlasti za institucionalistično in postkeynesijsko) pa je »metodologija v bistvu način razumevanja realnosti ekonomskega sveta« (Gruchy, 1987, str. 57), zato jih zanima predvsem razvojna narava ekonomskih sistemov in razlaga njihovega delovanja.

¹³ Nujnost teoretične povezave ekonomije oz. poslovanja s konceptom zgodovinskega časa poudarja tudi Shackle (1988): ki meni, da mora biti »izhodišče metode v ekonomski teoriji upoštevanje časa« (str. 209). Walrasijanski model splošnega ravnotežja kot jedro neoklasične ekonomske teorije zgodovinskega časa ne upošteva, zato ga kritika označuje za brezčasovno (time-less) mehanično simulacijo ekonomije. Te pomanjkljivosti se je zavedal že Marshall in jo poskušal omiliti z uvedbo treh obdobjev v analizo prilagajanja povpraševanja in ponudbe panoge.

¹⁴ Ekonomskega človeka je možno opisati z nekaj postulati, med katerimi so najznačilnejši tisti o uniformnosti (natančna podobnost vseh ljudi v ekonomsko pomembnih zmožnostih, nagibih in okusih), inteligenci (ekonomski človek

ki so (podobno kot tehnologija) v sistemu eksogeno dane.¹⁵ Človekova dejanja in motivi so podobno kot institucionalna struktura ekonomije razvojne kategorije. Institucionalisti, na primer, so zato koncept racionalnega človeka (homo economicus) zamenjali s posameznikom, čigar obnašanje poleg racionalnosti izraža tudi vplive kulturnega okolja (homo culturalis) (prim. Gruchy, 1987, str. 3). Posledica tega je, da ekonomska teorija, ki izhaja iz metodologije institucionalistov, ne more biti tako matematično natančna kot neoklasična teorija, ki temelji na metodološkem individualizmu (prim. prav tam, str. 43). Toda če se ekonomija hoče podrediti tradicionalni znanstveni metodologiji, potem je vztrajanje pri metodološkem individualizmu, pod katerim Hodgson (1988, str. 53–4) razume »zavrnitev proučevanja institucionalnih ali drugih sil, ki sodelujejo pri oblikovanju posameznikovih preferenc ali namenov«, edina možna pot. Neoklasični model je mogoče formalizirati le ob predpostavki racionalnega ekonomskega subjekta, ki si na podlagi popolne obveščenosti v vsakem trenutku prizadeva za maksimiranje koristnosti. To pomeni, da ortodoksna ekonomska znanost z vztrajanjem pri neoklasični, karteško-evklidski metodološki tradiciji pravzaprav žrtvuje sociološke in institucionalne prvine, ki ekonomijo ločijo od tipičnih eksaktnih ved. Postkeynesijanci in institucionalisti zato danes upravičeno trdijo, da je matematična popolnost neoklasične ekonomske teorije dosežena na račun njene realnosti in relevantnosti.

Razvoja postkeynesijanske in institucionalistične ekonomske teorije torej ni možno obravnavati zgolj kot neke heretične struje v tokovih sodobne ekonomske misli, ampak gre za postopno uveljavljanje nove kuhnovske paradigme v ekonomski znanosti, ki temelji na alternativnih metodoloških pogledih. Izhodišče te nove paradigme je potreba po približevanju ekonomske teorije ekonomski realnosti in s tem preseganje očitnega neoklasičnega nasprotja med »eleganco in relevantnostjo«, ki je po mnenju enega od vodilnih predstavnikov postkeynesijanzma, zdaj že pokojnega Alfreda Eichnerja, »osnova sedanje krize v ekonomski teoriji – krize, ki grozi ugledu discipline kot znanosti« (Eichner, 1979, str. 3). Z novo paradigmo se po eni strani ekonomija ponovno uveljavlja kot prvenstveno družboslovna znanost, ki v ospredje postavlja klasična vprašanja gospodarske rasti in družbenih implikacij razdelitve narodnega dohodka, po drugi strani pa se z njo odpirajo tudi možnosti za zbliževanje ekonomske teorije z dosežki »poslovnih« znanosti, ki v zadnjih desetletjih z intenzivnim razvojem posredno potrjujejo razkorak med akademsko ekonomsko znanostjo in ekonomsko prakso.

pozna celotno situacijo na trgu, vso zakonodajo, vso razpoložljivo tehnologijo, za negotove stvari pa računa zapletene verjetnostne porazdelitve), egocentričnosti (zanimajo ga izključno lastni problemi) in konkurenčnosti (obnaša se tekmovalno, atomistično, ni kooperativen). »(E)konomski človek je pravzaprav stroj, ki neprestano računa druge odvode različnih funkcij povpraševanja, ponudbe, stroškov in drugega, da bi se ob vsakem času in ob vsaki spremembi odločil za ekstrem, ki mu daje največjo koristnost, največji profit, najmanjše stroške in podobno« (Fabjančič, 1987, str. 172).

¹⁵ Neoklasična teorija posameznika obravnava kot delček v mehničnem sistemu, ki se na programiran in optimizirajoč način odziva na spremembe v ekonomskem okolju. Čim so dane njegove preference, je tudi njegova izbira vnaprej določena. V. Pareto je celo zapisal, da posameznik lahko iz teorije tudi odide, če je le pustil fotografijo svojih okusov (prim. Hodgson, 1988, str. 57).

LITERATURA

- BEED, Clive (1991). »Philosophy of science and contemporary economics: an overview«. *Journal of Post Keynesian Economics*, 13(4), str. 459–94.
- BLAUG, Mark (1980). *The Methodology of Economics*. Cambridge: Cambridge University Press.
- CALDWELL, Bruce J. (1988). »The case for pluralism«. v: N. De Marchi (ed.). *The Popperian Legacy in Economics*. Cambridge: Cambridge University Press, 1988, str. 231–44.
- CLARK, Charles M.A. (1987–88). »Equilibrium, market process, and historical time«. *Journal of Post Keynesian Economics*, 10(2), str. 270–81.
- DAVIDSON, Paul (1982–83). »Rational expectations: a fallacious foundation for studying crucial decision-making process«. *Journal of Post Keynesian Economics*, 5(2), str. 182–98.
- DEBREU, G. (1959). *Theory of Value*. New York: Wiley.
- DOW, Sheila C. (1985). *Macroeconomic Thought: A Methodological Approach*. Oxford: Basil Blackwell.
- EICHNER, Alfred (ed.) (1979). *A Guide to Post-Keynesian Economics*. White Plains, New York: M.E. Sharpe.
- FABJANČIČ, Zarijan (1987). *Družbeno planiranje: Ldel – Poglavlja iz teorije planiranja*. Ljubljana: Ekonomska fakulteta.
- FRIEDMAN, Milton (1953). »The Methodology of Positive Economics«. v: *Essays in Positive Economics*. Chicago: University of Chicago Press, str. 3–43.
- GRUCHY, Allan G. (1987). *The Reconstruction of Economics: An Analysis of the Fundamentals of Institutional Economics*. New York: Greenwood Press.
- HODGSON, Geoffrey M. (1988). *Economics and Institutions*. Cambridge: Polity Press.
- HRIBAR, Tine (1990). »Znanost v postmoderini dobi«. *Teorija in praksa*, 27(6–7), str. 724–31.
- JOHNSON, Harry G. (1972). *Further essays in monetary economics*. London: George Allen & Unwin Ltd.
- KALDOR, Nicholas (1972). »The Irrelevance of Equilibrium Economics«. *The Economic Journal*, 82(328), str. 1237–55.
- KLANT, J.J. (1988). »The natural order«. v: N. De Marchi (ed.). *The Popperian Legacy in Economics*. Cambridge: Cambridge University Press, 1988, str. 87–117.
- KORNAI, J. (1971). *Anti-Equilibrium*. New York: American Elsevier Publishing Co.
- KUHN, Thomas S. (1962). *The Structure of Scientific Revolutions*. Chicago: Chicago University Press. (2nd edn. 1970)
- LAVOIE, Marc (1992). *Foundations of Post-Keynesian Economic Analysis*. Aldershot: Edward Elgar.
- LOASBY, Brian J. (1984). »On scientific method«. *Journal of Post Keynesian Economics*, 6(3), str. 394–410.
- PARKER, David in Stead, Richard (1991). *Profit and Enterprise: The Political Economy of Profit*. Hemel Hempstead: Harvester Wheatsheaf.
- POPPER, Karl R. (1959). *The Logic of Scientific Discovery*. London: Hutchinson.
- ROBINSON, Joan (1980). *Further Contributions to Modern Economics*. Oxford: Basil Blackwell.
- SAWYER, Malcolm C. (1989). *The Challenge of Radical Political Economy*. London: Harvester Wheatsheaf.
- SHACKLE, G.L.S. (1988). *Business, Time and Thought: Selected Papers of G.L.S. Shackle*. London: Macmillan Press.
- SOWELL, Thomas (1972). *Say's Law: An Historical Analysis*. Princeton: Princeton University Press.
- TORRANCE, Thomas S. (1991). »The Philosophy and Methodology of Economics«. v: D. Mair in A. Miller (eds.). *A Modern Guide To Economic Thought: An Introduction to Comparative Schools of Thought in Economics*. Aldershot, Edward Elgar, 1991, str. 21–39.

Strokovne in strateške zadrege stanovanjske politike

Med tranzicijo in transformacijo

V večini nekdanjih socialističnih držav se stanovanjsko gospodarstvo in politika srečujeta s podobnimi težavami prehodnega obdobja v procesu radikalnih reform. Na kratko bi jih lahko označili kot probleme transformacijske faze (Telgarsky & Struyk: 1991). Pri tem so med temi državami nekatere skupne značilnosti, pa tudi pomembne razlike.

Skupne značilnosti so predvsem denacionalizacijski postopki in lastninjenje obsežnega stanovanjskega fonda, ki je imel naravo družbenih, državnih ali paradržavnih stanovanj (Baross & Struyk: 1993).

V slednjem primeru govorimo o stanovanjih, ki so bila financirana, razdeljena in upravljana na družbeno nadzorovan način: kjer ni možno označiti bodisi lastnika ali pa vsaj (v mnogih primerih) lastniških pravic v pravem pomenu ter tržnih mehanizmov pri opredeljevanju uporabne vrednosti stanovanj. Gre torej za neposredno dominacijo ter poseganje države v vse dele tega stanovanjskega področja. Ta dominacija naj se v transformacijskem obdobju preseže s »konverzijo lastništva« ali pravico uporabnikov do nakupa teh stanovanj – torej lastninjenje (B. Renaud: 1991).

Družbeni stanovanjski fond je imel vsesplošno socialno funkcijo (podružbljanje stanovanjske potrebe), obenem pa je tudi predstavljal enega najboljsežnejših načinov preskrbe stanovanj. Slednje drži predvsem glede na količino vložnega kapitala, ki se je pretakal v takšnem sektorju v primerjavi z zasebnim stanovanjskim sektorjem. V Sloveniji ni nikoli dosegel obsega kot v nekdanji Rusiji, Češki ali Madžarski, saj so se zelo zgodaj, v 60-ih, pojavile oblike lastninjenja preko gradbenih zadrug, posojil in možnosti etažnega lastništva stanovanja tudi pri družbeni produkciji stanovanj.

Da je bilo, gledano v celoti, »stanovanje« predvsem socialna ali bolj socializirana kategorija ter manj gospodarstvo, govori dejstvo, da je produkcija potekala v krogu; s porazdelitvijo namenskih sredstev preko države in specializirane banke gradbenemu sektorju v monopolnih razmerah izvedbe, torej s posrednim subvencioniranjem ter v končni fazi s friziranjem vrednosti in cene stanovanj. Postopek izbire uporabnikov ter upravljanje prav tako potekata po socialnih in neekonomskih merilih. Zakon omejuje pravice lastnikov, vlada določa vrednost stanovanj in najemne pogoje. V vseh državah s socialistično preteklostjo ugotavljajo izredno nizke najemnine: na Češkem do pred kratkim nespremenjene od l. 1964, v Rusiji od l. 1928, v Moskvi šele l. 1992 dosegajo višino 3,5 % polne cene stroškov za stanovanja (Cities, 1993:185, Sykora: 1993). V Sloveniji so neprofitne (ali ekonomske) najemnine trenutno omejene na 2,9 % »gradbene« vrednosti stanovanja in po različnih virih še ne pokrivajo realnih stroškov.

Posledice so znane, gre za slabo izrabo zgradb, neustrezno vzdrževanje ter prevelik obseg rušenja. Praksa je ovrgla učinkovitost tega sektorja, če jo merimo

* Dr. Barbara Verlič Dekleva, docentka na Fakulteti za družbene vede v Ljubljani.

s količino stanovanj glede na vložena sredstva po enoti in tudi glede na socialno pravično distribucijo (Aleš Vahčić: 1987; B. V. Dekleva, 1993; Gantar & Mandič, B. V. Dekleva v J. Simmie & J. Dekleva: 1991).

Transformacija

Tudi v evropskih državah je v zadnjih 15 letih potekalo lastninjenje z različnimi uspehi (Nemčija) ali neuspehi (Velika Britanija). Dejstvo je, da v transformacijskem obdobju vse vlade poudarjajo vlogo trga in novo vlogo države v stanovanjskem gospodarstvu (Lundqvist: 1992). Vendar je tudi dejstvo, da se je v tem pogledu malo storilo oziroma da ostaja odprto, kako takšen cilj doseči.

Začrtane reforme v nekdanjih socialističnih državah so zastale in ne zmorejo preseči »prehodnih faz«. Primer »planirane indukcije trga« je namreč zgodovinsko povsem nova izkušnja ter kot taka par excellence v nasprotju z delovanjem in genezo osnovnih tržnih zakonitosti.¹

Najbolj »nerodna« faza pri transformaciji nastopi takrat, ko smo na prehodu med razpuščanjem socialističnih norm in postopnim uvajanjem novih. Zakon ali norma se sicer politično sprejme, ni pa izvajalcev in vsega podpornega upravnega, legitimnega aparata, ki bi proces udejanil, kaj šele nadzoroval odklone ter uporabil sankcije. Delitev in lastninjenje socializiranega premoženja sta vse prej kot nekonflikten proces. Končno, podjetništvo se ne da načrtovati, lahko se mu dopustijo prostor ter meje delovanja.²

Na področju stanovanj sicer v Sloveniji predvidevamo, da se bodo iniciative pojavile v neprofitnem sektorju, podprtem z vladnimi finančnimi spodbudami in nacionalnim programom. Vendar že kaže, da se zadeve nevarno približujejo ustvarjanju paradržavnih neprofitnih ustanov v odsotnosti podjetniške konkurence ter zasebnih vlagateljev.

Ustanovljeni republiški stanovanjski sklad je ena prvih ustanov, ki naj spodbuja določen tip neprofitne gradnje ter poveča dostop do stanovanj določenih skupin prebivalcev. Strokovno profilirani razpisi kažejo na usmerjeno politiko, vendar sklad nima dovolj sredstev, da bi ustregel povpraševanju in se tudi ne ukvarja s socialnimi težavami, pač pa nekako prevzema vlogo, ki jo je nekdanj imela stanovanjska banka.

Njegova vloga torej ni nepomembna, so pa učinki marginalni, saj nima zagotovljenih proračunskih sredstev za izdatnejšo podporo podjetništvu v začetni fazi. Prav tako je njegov vpliv na stanovanjsko politiko občin za zdaj (pre)majhen, da bi presegel odsotne zemljiške, lokacijske ter urbanistične usmeritve v njih z razpoložljivimi sredstvi v razpisih (Delo, 8., 20. december 1993). Reforma je zajela organizacijo centralnih, republiških skladov (nekdanji prispevki) in decentraliziranih na občinskih ravneh.

¹ V tem trenutku se tako zdi, kot da je duh ušel iz steklenice, ampak namesto da bi bil hvaležen zaradi pridobljene svobode, dobroto vrača s hudobnimi dejanji: seje kaos, prepir za lastnino, zavist!

² Najhujša pa sta pri tem procesu kulturni šok in sprememba vrednot: ljudje si obetajo izboljšanje razmer, vendar morajo sprejeti večje socialne razlike, strogo hierarhijo pri delu, manjšo varnost. Soočajo se s strahom in negotovostjo, organizirati pa se še ne znajo. Razočaranje je najhujše, ko se pokaže, kdo bodo novi lastniki v orisih nove družbe: kajti kapitalizem ima to napako, da v njem niso vsi kapitalisti. Pravičnost, enakost, enakost možnosti, vsi ti pojmi pridobe nove vsebine in ostreje meje v praksi posameznika in takrat pride do kulturnega šoka. Šele odziv na šok in spremembo okoliščin bo spodbudil v daljšem obdobju »normalno« delovanje skupin in posameznikov. Medtem se srečujemo z depresivnimi deviacijami, kriminalom, ekscesnimi stavkami in korupcijo.

Slednja je podvržena še reformi lokalne samouprave v Sloveniji. Druge države socialističnega bloka so decentralizacijo začele s hkratnimi postopki lastninjenja in imajo povsem druge težave kot pa trenutno Slovenija z občinsko reorganizacijo.

Lastninjenje stanovanjskega sektorja ima tako tudi zaradi omenjenega v različnih državah specifične strategije in ne poteka na enak način ne v času ne v segmentih tega strukturiranega fonda (občinska, združna stanovanja, fondi delovnih, političnih in drugih organizacij). Dilem ni glede ciljev, kot so demokratizacija, uvajanje trga ter drugačna vloga države.³ Gre za vprašanja nujnega posega v segmente trga in zametke novih pobud ter spodbujanja nove socialne politike na lokalnih ravneh ali pa zmanjšano funkcijo neposredne oskrbe s stanovanji (CIB Proceedings 158, Lisbon: 1993).

Sprememba zakonodaje je potekala zato relativno hitro, morda najhitreje v Sloveniji (Češka še nima zakona, lastninjenje je zastalo v prvi fazi, torej hitri, obsežni denacionalizaciji). Reforma pa se zatika in spotika pri izvajanju, reorganizaciji, odsotnosti novih konceptov načrtovanja socialne politike in spodbujanja podjetniških načinov preskrbe s stanovanji.

Lastninjenje je komaj v redkih primerih zavzelo več kot 20 % fonda (Slovenija pribl. 64 %, točnih končnih podatkov še ni). V nekaterih primerih (Bolgarija) je bilo ustavljeno, medtem ko bo v Ruski federaciji verjetno obsežno, ker trga nepremičnin skoraj ni. Decentralizacija državne lastnine je nadaljnja značilnost, vendar lokalni lastniki še niso jasno opredelili svoje politike, obenem pa se zanašajo na zakone, ki so v pripravi. Reforma je v teh državah zastala na decentraliziranih lokalnih enotah, ki za svojo vlogo še niso planersko in finančno usposobljene, srečujejo pa se z denacionalizacijskimi postopki.

Tudi v tem primeru je položaj Slovenije nekoliko drugačen. Po eni strani je bila decentralizacija izvedena že pred desetletji, po drugi pa je zakonodaja omejevala možnosti samostojne politike in radikalnih reform. Te faze v praksi še nismo preseгли.

Družbena stanovanja so sicer »dana ali priznana« lastnikom (občinam, skladom, organizacijam in redkim nacionalizirancem), vendar zakon še zmeraj trdo ščiti najemne pravice, določa pogoje in (nerealne) cene odkupa vseh stanovanj. Ministrstvo pa tudi določa načine upravljanja teh stanovanj (formalno lastniškimi) ter določa višino (neprofitnih?) najemnin. Če bi šlo zgolj za prehodno obdobje (po zakonu), ki bi mu sledilo obdobje uresničevanja zakona, bi bilo to še morda sprejemljivo. Vendar se zdaj po skoraj dveh in pol letih po sprejemu zakona pokaže, da sistemskih virov za preskrbo novih ali obnovo stanovanj ni, pogojev za tržno gospodarjenje tudi (še?) ne, sredstva od odprodaje pa so nezadostna in razpršena za najrazličnejše namene, v katere ministrstvo ni zmoglo ali hotelo posegati, čeprav to javno obžaluje.

Formalno struktura neprofitne najemnine ni sporna (z izjemo neupoštevanja infrastrukturne opremljenosti lokacije), sporna so ovrednotenja posameznih postavk. Najem novejšega stanovanja, kjer je manj stroškov, je še zmeraj dražji (z izjemo vladnih stanovanj!) kot pa izračun najemnine za starejšo zgradbo ob praviloma višjih stroških, kjer se seveda zato skoraj nič ne popravlja. Takšna operacionalizacija spominja na kontroverze preteklega sistema; ob novih kategorijah in zakonu torej le-teh nismo preseгли. Kako lahko od lastnikov pričakujemo

³ Ob nekaterih izjavah vladnih ustanov, ki v treh letih venomer ponavljajo splošne cilje tržne usmeritve, dobimo vtis, da gre za »priklop na avtomatičnega pilota«, ne pa za konkretne strategije, kako trg razviti v dokaj kompleksni strukturi postsocialistične družbe.

primerno vzdrževanje zgradb in najemnih stanovanj, če skoraj na nič ne morejo vplivati, pridobljene najemnine pa ne zadoščajo za potrebno sanacijo starejšega ali zgolj slabo vzdrževanega fonda? Tudi če mu ponudimo ugodnejša posojila (pa mu jih nismo!), kakšen naj bo njegov motiv, da se spušča v tak zahteven in tvegan poseg, če ne more zvišati najemnin ob višji uporabni vrednosti stanovanj, ne da bi se kdo soočil s subvencijami najema tistim najemnikom, ki jih ne bi zmogli, ali pa z njihovo selitvijo. Uresničitev takega programa je manj verjetna kot igra na srečo kljub novemu zakonu in drugim spremembam.

Dosedanje izkušnje z odprodajo družbenega fonda v različnih državah so pokazale na podobne učinke: prodan je predvsem vrednejši in dobro lociran stanovanjski fond po nepotrebno nizkih cenah; za nakup se niso odločali najemniki v zgradbah, ki zahtevajo obsežnejšo sanacijo ali prenovo (T. Stanovnik: 1993; Bajt, 1992, B. V. Dekleva: 1991). Neprodana so ostala stanovanja v ekonomsko depresivnih območjih ali takšna slabe kakovosti. Samostojnost lokalnih stanovanjskih lastnikov (občin) je zdaj omejena z možnostmi in novim zakonom ter spori o lastnini.

V Sloveniji velja, da se bo na tem fondu oblikoval socialni in neprofitni sektor. To je tudi edina možnost, kajti najemna pravica je zajamčena, najemnine nadzorovane in večji del najemnikov iz nižjih finančnih skupin. Med njimi pa so še vedno tudi relativno finančno ali premoženjsko sposobni in ti na račun prvih uživajo privilegij cenenega bivanja kot nekdanj (predvsem v denacionaliziranih stanovanjih).⁴

Vlada bi ob dopuščanju tržnih zakonitosti morala prevzeti breme intervencije zaradi nezaželenih socialnih posledic in tudi zagotoviti nov, cenejši in za različne uporabnike dostopnejši stanovanjski fond. Ker tega ne zmore ali noče, omejuje tržne zakonitosti.

Možen ugovor proti tej trditvi je, da gre le za 12% stanovanjskega fonda, medtem ko je večinski, lastniški, že v tržnem gospodarstvu. Lastniki stanovanj sicer res prodajajo po tržnih cenah, vendar odsotni davki na lastnino k prodaji ne spodbujajo tistih, ki uživajo nesorazmeren standard glede na svoje finančne sposobnosti. Takšnih stanovanj na trgu zato primanjkuje, medtem ko so nova nedostopna tistim, ki jih najbolj potrebujejo. Ker gre za številne lastnike, ki so hkrati tudi uporabniki stanovanj, dejansko ob prodaji prihaja do hkratnega nakupa, kar je bolj podobno menjavi dobrin kot pa pravemu trgu; v njem kronično primanjkuje svežega kapitala ter večje število prostih, dostopnih stanovanjskih enot. Zaradi vsega naštetega lahko rečemo, da gre za paratržne elemente, kjer se standard ohranja na račun odpustkov pri davkih (posredno subvencioniranje) in mnogokrat na račun slabega vzdrževanja.

Ovire reforme

Strokovnjaki iz nekdanjih socialističnih držav tako v en glas poročajo o odsotnosti kakršne koli jasne zasnove nacionalne stanovanjske politike ter pragmatične izpeljave iz nje na ravni mest ali občin. Niti v enem primeru ni bila sprejeta

⁴ Vendar neselektivno uveljavljanje te politike spet vodi v neracionalnosti: znotraj tega neprodanega fonda so še vedno »slabo koriščena stanovanja – takšna prenaseljena in nadstandardna, prav tako ni nujno, da so vsa gospodinjstva v slabem finančnem položaju. Zato je nujno, da bi lastniki imeli natančne podatke in klasifikacije fonda ter uporabnikov, nato določili standarde in merila svoje najemne in gospodarne politike. Če jim bo zakon določil vse meje poslovanja, se bomo vrteli v istih nekonsistencah kot v preteklosti, da ne omenjamo kršenja lastniških pravic.

odločitev vlade, da v stanovanjsko gospodarstvo vloži sredstva ali strokovno organizacijo (Baross & Struyk, 1993; ENHR konferenca, Budimpešta: 1993). Reforma se ustavlja predvsem zaradi treh razlogov:

– pomanjkanja sredstev in znanja, ki bi bilo potrebno za nastanek tržnih razmer, kjer bi se lahko svobodneje uveljavljali podjetniški interesi;

– drugič, zaradi politične stiske strank in vlade, ki si ne more »odpirati« šokantno problematičnih front na vseh področjih družbe, se sklepajo kompromisi ali odlagajo problemi in pogosteje kot drugje se to dogaja na področju stanovanj. Kljub temu da je povsod ugotovljen izrazit padec gradnje stanovanj ob hkrati rastočih socialnih potrebah, je relativno najmanj časa v politiki namenjeno tej problematiki;

– končno, še tako postopen in »previden« prehod od socialne ter subvencionirane stanovanjske politike v rezidualno in tržno, se v trenutku in neposredno pokaže na osebem standardu prebivalcev, torej je politično zelo »eksploziven«. Ker gre za močne neposredne interese vsakogar, se je vladi nemogoče izogniti kompromisom vsaj na dveh področjih: da privilegiranim in dobro organiziranim popušča pri ohranjanju stanovanjskih dobrin (npr. s popusti opremljen odkup tudi nadstandardnih stanovanj in skoraj odsotnimi davki na nepremičnine), na širšem pa sklepa socialne kompromise z omejevanjem najemnin ter občasnimi posojili.

Očiten in pozitiven premik je bil dosežen le pri sproščanju davka na promet s stanovanji, vendar pa ta ukrep ni podprt z drugimi, ki spodbujajo redistribucijo ter povečujejo mobilnost (takšen ukrep bi bil npr. realna najemnina, ki pokriva stroške, amortizacijo, sanacijo). Ob splošnem pomanjkanju kapitala so učinki povečanega prometa premajhni in premalo selektivni, da bi pospešili redistributivne premike ter prispevali k učinkovitosti stanovanjske politike.

Na račun nepotrebnega, »socializiranega lastninenja« so se odprli apetiti nenadzorovane uporabe in prenos lastnine na račun skupnih dobrin v osebne špekulacije. V tem procesu se vnovčijo razlike v ceni med vrednostjo, uporabnostjo ter namembnostjo stavbnih zmogljivosti (van Weesep: 1992; Sykora: 1993). Ni treba posebej omenjati, da so te razlike največje predvsem v urbanih središčih, ki jih ne bomo zmogli revitalizirati tudi v infrastrukturnem in socialnokulturnem pomenu.

Socialni pakt

Na drugem, širšem populacijskem segmentu zadržuje vlada v socialnem paktu tudi področje stanovanjskega standarda. To konkretno pomeni, da ščiti status najemnikov z nadzorom še vedno premočno podcenjenih najemnin in zagotavljanjem trajne, prenosljive pravice do najema. Tudi v primerih, ko gre za neracionalno izrabo glede na tržna ali socialna merila ter merila zakona o primerem stanovanju.⁵ V odnosu do nestanovanjskih objektov in prostorov se vodi v nas-

⁵ Dilemo ponazarjamo s primerom: dvočlansko gospodinjstvo v nekdanjem družbenem, zdaj zasebnem ali občinskem nadstandardnem stanovanju po zakonu ima ne glede na svoje, npr. dobre dohodke zajamčeno neprofitno najemnino ter trajen najem. Lastnik ne bo pridobil dovolj sredstev ne za sanacijo ali obnovo, imel bo naraščajoče stroške z vzdrževanjem. Obenem se za socialno stanovanje prijavi družina, ki bi skromnejše stanovanje lahko uporabljala le, dokler bo izpolnjevala pogoje, zdaj pa v najemnem zasebnem stanovanju plačuje tržno najemnino in ni upravičena do subvencije stanovanjskih stroškov. Če takšna družina ne izpolnjuje socialnih meril, lahko pridobi stanovanje v neprofitnem sektorju ali posojilo za gradnjo, vendar samo če lahko krije stroške in ima že plan izvedbe. Medtem pa bi npr. finančna stiska uporabnika nadstandardnega stanovanja z neprofitno najemnino in trajnim najemom upravičila celo do dodatne subvencije.

protju s prvim politika popolne liberalizacije in celo pogrešamo poseganje v smislu zagotavljanja javnih interesov.

Medtem so interesi lastnika stanovanj in njegove pravice še vedno preostro omejeni. Vanj se ne zaupa kljub priseganju na trg in lastninjenje. Lastnik (fizični ali pravni) večstanovanjskih zgradb je »potisnjen« v neprofitni sektor ter transferje svojega lastništva, ne more torej uresničiti tržne vrednosti posesti v nobeni obliki, ne pri prodaji ne pri najemu.

To pa pomeni, da je učinek tržnih sprememb v sektorju ničen (pomeni precedens in vpliva tudi vnaprej), saj so prisotne vse tri vrste vrzeli: razlike v vrednosti zgradbe, njene uporabni vrednosti in najemni vrednosti stanovanj – torej ceni, namembnosti in najemnini.

Vrednostna vrzel (value gap) je razlika med vrednostjo prazne zgradbe ter zasedene z najemniki s pravico do najema; vrzel v uporabni vrednosti (functional gap) se pojavi kot razlika med sedanjim donosom stanovanjskega objekta ter njegovim donosom ob spremenjeni namembnosti. Neskladje v najemni vrednosti (rent gap) je razlika med nadzorovano ali dogovorjeno najemnino ter tržno, do katere pride ob konkurenčnih pogojih ter s pogajanjem (J. van Weesep & S. Musterd: 1991). Z najemnikom s trajno pravico do uporabe se ni možno pogajati o višini najemnine. Najemni stroški se lahko subvencionirajo, vendar to ni racionalno, če gre za slabo izrabo stanovanja, celo za funkcionalno spremembo ali pa relativno močne dohodkovne skupine. Skoraj vsi analitiki vzhodnoevropskih reform poročajo o nadaljnjem subvencioniranju v različnih oblikah (Baross & Struyk: 1993).

Nedoslednost reforme, kjer se vzklika »skočimo«, nato pa se menca na mestu, ponazarja primer slovenskega reševanja lastniških ter najemnih pravic v nekoč nacionaliziranih zgradbah.

Denacionalizacijskemu zakonu in določilom odkupne pravice ter določbam o najemu v zasebnem sektorju je po neverjetnem političnem manevru uspelo spraviti v nerešljiv konflikt lastnike in najemnike iste nepremičnine. Najemniki nimajo enakih pravic do odkupa, lastniki pa ne lastniških pravic. Medtem odgovorni resorji lakonično ugotavljajo, da je denar od kupnin na žalost slabo uporabljen, da vlada nima sredstev za prevzemanje odgovornosti in dirigira nove kompromise na račun oškodovanih. Ne izvajajo se niti določila novega zakona, ki nekaj »blažilnih« dolžnosti vendarle nalaga občinam, saj tudi te lakonično trdijo, da nimajo virov.

Povsem jasno je, da se ne morejo udejaniti nekompatibilne pravice dveh upravičencev na istem stanovanju, zato je edini izhod, da tisti, ki so odgovorni za ta konflikt, zagotovijo sredstva in nadomestna stanovanja.

Socialne in kulturnovrednostne razsežnosti krščanskega ali realsocialističnega porekla v tem konfliktu odkrivajo »fatamorganične prikazni« grabežljivih lastnikov ali pa nemočnih, preganjanih najemnikov. Najemniki se nam prikazujejo obenem kot ustrahovani reveži brez strehe nad glavo, v naslednjem trenutku pa kot branilci privilegijev, ki so jim omogočali poceni bivanje, izkoriščanje podnajemnikov in zdaj še izvajanje neverjetnih finančnih špekulacij (očetje in sinovi v kapitalizaciji političnih monopolov).

»Grabežljivost« lastnikov ni videti kot legitimna podjetniška pobuda, da svojemu imetju na trgu dajo najdonosnejše oblike ter ustvarjajo dobiček, ampak se »prikazuje« kot pomankanje krščanske ljubezni do bližnjega. In vsa ta »prikazovanja« so resnična, ne le hipotetična. Vlada pa nič: res, psi lajajo, karavana gre dalje. Dokler obstajajo kontroverze pravic in omejitve podjetništva

in so tako ostre, ni možno uveljaviti tržno spodbudnejših pogojev za vlagatelje, prenovo zgradb ter učinkovitejšo izrabo prostora ter stavbne strukture. Iluzorno je pričakovati, da bodo takšni pogoji spodbudno vplivali na učinkovitost razvoja stanovanjskega gospodarstva ter na podjetniško pobudo.

Neodvisne in selektivne socialne stanovanjske politike pa država še ni sposobna uresničiti, čeprav je formalno zasnovana. Dobra ponazoritev za to so »izgubljena« sredstva od kupnine družbenih, predvsem solidarnostnih stanovanj oziroma nenamensko trošenje teh virov, čeprav bi jih morali uporabiti za reševanje nekompatibilnega položaja lastnikov ter najemnikov. Da vlada ali občine nimajo sredstev, torej preprosto ni vedno res. Imajo pa druge prioritete, čeprav so te »socialno izgubljene«, usmerjene v dobičkonosne in prestižne dejavnosti ali pa še to ne.

Večji del problema »neprehodne transformacije« izhaja iz »premočne zaščite pravic« prav sedanjih uporabnikov do konkretnih stanovanj, torej zlepljenosti dveh, ne zmeraj uravnoveženih elementov. Ob tem, da prostih ali novih stanovanj različnih kategorij ni na voljo tam, kjer je povpraševanje. Vse spreminjamo, ampak vsi ostajajo na svojih okopih ali pa »pred vrati« in vlada kaže prazne žepe.

Ni konzistentne izpeljave odločitve, ali naj bodo »socialna« stanovanja ali njihovi uporabniki ter če oboji, kje, koliko časa in kdaj. Tukaj se sklene začarani krog reforme, ki se znajde v zadregi »v nezmožnosti, da preseže stanje prehodnega obdobja in se zato vrača v preživete kontroverze prekrivanja ekonomskih ter socialnih motivacij (B. V. Dekleva v J. Simmie: 1991).

Res je, da v državah blaginje (predvsem skandinavskih) obstaja obsežno področje močno reguliranih stanovanjskih razmerij s socialno distributivno noto; vendar je ta model zrasel na dobičkonosno usmerjenem kapitalističnem gospodarstvu v obdobju njegove rasti in prosperitete. V zadnjih desetih letih je država blaginje v »demontaži« tudi zaradi krize, ki se še pogloblja. Zato je v Sloveniji treba pretehtati, koliko in na katerem področju »usmerjati« stanovanjske razmere, ne da bi omejili vsaj tiste zasebne pobude, ki lahko zapolnijo »izpad« družbene preskrbe s stanovanji.

Transformacija socializma obenem z gospodarsko krizo ter obkrožena z evropsko recesijo ne dovoljuje optimističnih napovedi. Nerealni programi in zadrževanje reforme ne bodo le zaostriili stanovanjskih težav, ampak tudi politično krizo v določenih sektorjih vlade.

Predvsem se preko delne, zastale reforme v nekdanjih socialističnih državah ne bosta mogla razvijati dva, nujno potrebno diferencirana segmenta:

- stanovanjsko gospodarstvo po tržnih načelih in priznanju lastninskih pravic ter
- selektivna, relativno neodvisna socialna stanovanjska politika z novimi nosilci.

Kot blažilni sektor med obema se bo oblikoval tretji, vmesni alternativni nedobičkonosni sektor na temelju očiščene in nadzorovane situacije, v katero prostovoljno in na podlagi pogodb z vladnimi ustanovami vstopajo njeni izvajalci.

Pri tem pa je bistveno, da sta drugi in slednji le podporna, za stanovalce lahko tudi začasni, prehodni mreži do prvega, tržnega segmenta; in ne slučajno obratno, kakor zdaj kažejo gibanja.

Zaradi težav transformacijskega obdobja tako ne preseneča, da bolj ali manj uspešno ter z različnimi posledicami teče le lastninjenje. V nekaterih primerih (Slovenija) je pripis stanovanj imenovanim lastnikom (občinam itd.) zgolj formalna gesta, saj se v istem trenutku uveljavi pravica uporabnika do nakupa.

V drugih primerih (Češka) pa se stanovanja vrnejo formalnim lastnikom (občinam in nacionaliziranim osebam), medtem ko se odprodaja uporabnikom odlaga ali pa je omejena po odločitvi lastnikov (Madžarska, Cities, 1993). V nekaterih primerih je transfer sploh ustavljen, npr. v Bolgariji in Poljski; v Bolgariji zato, ker je delež zasebnega fonda v osebni uporabi že tako visok (višji od slovenskega), da to ogroža mobilnost ob pomanjkanju najemnih stanovanj. V Rusiji, kjer je prav nasprotno obseg državnega sektorja največji, je pričakovati večji obseg prodaje, da se trg sploh lahko oblikuje (Baross & Struyk: 1993:180-1).

Skupne oznake so v tem trenutku mogoče le glede nekaterih pragmatičnih metod: močno podcenjene vrednosti stanovanj ob odkupu ter naraščanje njihove vrednosti, ki se »pojavi na trgu«. Faktorji povečave (value gaps, 1991: E. Clark v Weesep) so desetkratni ali celo več, če gre za spremembe namembnosti (functional gaps, 1993: L. Sykora). Tisto, kar ostaja sporno v vseh primerih, so razlike v najemninah, ki jih pričakujejo lastniki, in pa tiste, ki jih (še vedno pod okriljem omejevalne vladne intervencije) zmorejo uporabniki ali pa želijo sedanji najemniki (rent gaps, 1991: N. Smith, C. Hamnett v Weesep).

Med trgov in javnim interesom ter socialo

Učinki teh različnih strategij na stanje stanovanjskega trga, uporabno in tržno vrednost nepremičnin, socialni ter poslovni položaj uporabnikov, na oblikovanje področij za vladno intervencijo v smislu stanovanjske socialne politike so v bistvu neraziskani in v prvih začetkih.

Cene stanovanj v Sloveniji so sicer končno, vendar kratkoročno padle, zastala pa je tudi gradnja novih stanovanj (B. V. Dekleva: 1993). Zato lahko pričakujemo novo rast cen v urbanih središčih, kjer je pomanjkanje večje. Kolikor se le gradi, se cene že hitro dvigajo, ker je selektivno povpraševanje po določenih vrstah stanovanj večje od ponudbe (B. Černič: 1993). Vrednost poslovnih prostorov in najema se je vrtoglavo povzpela, nato malo upadla, ni pa še videti boljše izrabe tega fonda in predvsem prenove ali dogradnje niti na najuglednejših mestnih lokacijah (z nekaj redkimi izjemami) npr. v Ljubljani in Mariboru.

Z vračanjem premoženja se je v Pragi dosegel znaten revitalizacijski učinek v središčnih predelih, medtem ko socialne posledice ostajajo nerešene. Vrednost nerezidencialnih objektov se je skokovito povečala, stanovanja so za zdaj še ščitena in poceni, vendar pa to ne velja za olastninjena. Socialna nasprotja torej še pridejo (Kingsley, Tajčman, Wines: 1993; Sykora: 1993), čeprav je prav Češka za zdaj zgled nešokantnih potez reforme skoraj na vseh področjih.

Panika v družbenem/zasebnem sektorju uporabnikov poslovnih stavb je skoraj povsod popolna, občine ali mesto pa ne najdejo svoje uravnotežene vloge v zagonu javnih interesov, možnosti pobiranja presežka dobičkov in sposobnosti ohranjanja socialnih ali kulturnih dejavnosti. Navzven se to v mestu izraža kot »macdonaldizacija«, ki ponazarja nekonkurenčnost domačih ponudnikov ter vdor tujih podjetij. Občine se pogosto same vedejo, skrite za sintagmo »dobrega gospodarja«, kot monopolni ponudnik in izterjevalec visokih donosov. Diktirajo, ne pa odpirajo prostor za pogajanja med kapitalskimi, javnimi in socialnimi interesi v mestu. Dejansko v skladu s pričakovanji ni zatajil poslovni interes zasebnega sektorja, ampak (lokalna) vlada, dezorientirana v svoji novi funkciji.

Skoraj povsod prevladuje stanje, ki bi ga bolje označili s kaotičnostjo kot le transformacijo. Strokovno spremljanje nastalih pojavov je v zamudi. Iz skraj-

nosti socialne družbe prehajamo v skrajnost tržne liberalizacije na nekaterih področjih ter zadrževanja »socialističnih mehanizmov nadzora« na drugih. Predvsem je videti, da je upadlo zanimanje nekdanjih in novih nosilcev te dejavnosti za strokovno pomoč. Vlada se najpogosteje ozre za strokovnjaki takrat, ko potrebuje legitimiteto za predlagane zakone ali nacionalne programe.

Manj »zaželeno« je spremljanje učinkov posameznih posegov ali izvedenih strategij. Raziskovalci se v teh primerih srečujejo s pomanjkanjem podatkov, saj jih še ne »spremljajo« ali zbirajo običajne službe upravljavcev, statistike itd.

Na voljo so torej le neodvisna sredstva, ki pa so pogosteje mednarodna, torej je treba nalogo opredeliti v širšem kontekstu. Zbiranje empiričnih podatkov je drago, zato je raziskovalna dejavnost omejena tudi na tem področju še posebno zaradi hude gospodarske krize. Za analize na lokalnih področjih niso dovolj le pavšalne makro ocene pojavov in problemov, ampak dovolj natančna podatkovna baza podatkov o strukturi stanovanj ter lastnosti gospodinjstev, ki jih uporabljajo.⁶ Te podatke gre v nadaljevanju kombinirati s premoženjskim ter dohodkovnim stanjem gospodinjstev.

Le tako je možno realno presoditi sposobnost pokrivanja stanovanjskih stroškov upravnikov ter obseg nujnih subvencij. Vse dokler teh natančnih mrež pretresanja uporabnikov stanovanj nimamo, se v imenu načela »enakosti« izvaja posredno subvencioniranje tudi premožnih, kar vodi v neučinkovitost socialne politike. In to je toliko bolj absurdno v razmerah, ko dostop do kakršnih koli virov za stanovanja mladih ali sicer depriviranih usiha, sistemskih virov pa sploh ni.

Izkušeni analitiki sicer brez zelo natančno izmerjenih pojavov vedo, kaj se dogaja, in svoje znanje tudi uporabijo za primerjave in napovedi. Ne morejo pa pojavov izmeriti, strukturirati in pogosto sploh ne dokazati, razen z logičnimi izpeljavami, posameznimi primeri ali s teoretičnimi predpostavkami, ki so izpeljane v drugem okolju.

Kislo jabolko lastninjenja stanovanj

Za ponazoritev nekonzistentno izpeljane stanovanjske reforme vzemimo primer stanovanjskih statusov. Različne oblike lastninskih posegov v zahodnoevropskih državah se kažejo tudi v preferencah stanovanjskega statusa, ki se veže na lastnino. Socialna stanovanja ostajajo domena šibkejših ali marginalnih skupin.

Poseben status med obema je relativno ohlapno reguliran zasebni najemni fond. V njem se gibljejo zelo specifične skupine prebivalcev, v večini to niso marginalni ali socialno šibki. Skandinavci tudi ta sektor regulirajo močnejše kot Britanci in slednji bolj od Amerike (v Kaliforniji je znan primer »gibanje Santa Monica« v 80-ih, kjer so najemniki dosegli zaščito uporabe stanovanj ob hkratnem nadzoru najemnin, lastniki pa so nato zažgali nekaj lastnih zgradb). Sorazmerno najobsežnejši fond tega tipa imajo Švicarji, kjer so prava socialna stanovanja redka, lastniški (home-owners) sektor pa komaj presega četrtnino celotnega fonda.

V socialističnih državah analitiki ugotavljajo, da so preferenčne razlike med zasebnim in najemnim stanovanjskim statusom nepomembne. Znotraj vsakega od njih namreč obstajajo privilegirani dostopi do kakovostnejših stanovanj ter posojil ali pa na drugi strani omejen dostop do stanovanj določenega tipa ali do kakršnih

⁶ Takšno analizo smo predlagali že za potrebe nacionalnega programa, vendar podatki popisa še niso bili dostopni. Vladni resor v naslednjem letu podobne raziskave ni podprl.

koli virov za rešitev stanovanjskega problema. O preferencah je tako težko govoriti, če realno ljudje nimajo dovolj možnosti izbire. Primerjave z evropskimi državami nimajo enakega pomena, če upoštevamo zgolj izjave samih stanovalcev, ne pa okoliščin, ki odkrivajo prisotnost proste izbire med stanovanjskimi statusi, lokacijami ali tipi krajev.

Vendar pa preseneča, da v nobeni od socialističnih držav ne poročajo o obstoju ali obsegu zasebnega najemnega fonda, njegovih uporabnikih in problemih. Če za prva dva omenjena statusa velja, da preferenčno ne diferencirata prebivalstva (ne glede na javnomnenjske izjave), pa je sistematična odsotnost tretjega naravnost paradoksalna, kajti to je ne le socialno najbolj problematična skupina uporabnikov, ampak tudi najbolj osovražen, nepriljubljen stanovanjski status. Že to je pomembna razlika med vzhodnimi ter zahodnimi izkušnjami.

Misterij obstoja

Zakaj tega problema v nekdanjih socialističnih državah ne »priznajo«, si lahko razložimo v naslednjem razmišljanju. Zasebni najemni stanovanjski sektor obstaja skoraj v vseh državah, vendar nekdanji ni bil ideološko sprejemljiv in je prav tako formalno in pravno ostal neopredeljen. Pojavlja se sicer kot obrobna pravna regulacija podnajemništva, ki pa nima prav nobenih nadzornih ali sankcijskih mehanizmov.

Predvsem pa je bil popolnoma odsoten v vseh statistikah in raziskavah s tega področja. Tudi v sedanjem trenutku je za takšno raziskavo težko najti naročnika. Še sam raziskovalec se takoj, ko bi želel pojav »odkriti« v empiričnem pomenu, sreča z vrsto težav. Brez obstoječih evidenc, dostopa do vsaj posrednih virov pri upravnih organih ali možnosti zbiranja podatkov ne more priti do »uporabnikov« in »izvajalcev« v tem sektorju. Na eni strani gre za upravičeno bojazen najemnikov, da bodo »izgubili stanovanje«, če ne še kaj več.⁷

Na drugi strani pa gre za nezakonit status najemodajalca, njegov odpor do regulacije tega odnosa, saj je po sedANJI novi praksi povezan z davki, pravnimi omejitvami odpovedi in z omejevanjem najemnin v popolnoma netržnih okvirih. Kot zanimivost naj navedem, da so v nekdanjih družbenonajemnih stanovanjih najemniki lahko brez soglasja »lastnika« del stanovanja oddali v podnajem ali najem, zadevo naj bi le prijavili na občini. Vendar sankcije niso bile predvidene, razen ob več kot 6-mesečni neuporabi celotnega stanovanja, ki ni v zvezi z delom.

Končno, tudi vlada ne bi pridobila dosti ali finančno zelo malo z dejavnejšim ukvarjanje s tem sektorjem, celo »izgubila« bi; v pomanjkanju stanovanj za socialno šibkejšo, ki so v večini primerov vezani na ta tako nezaželeni stanovanjski status najemnika v zasebnem »nereguliranem« sektorju, bi bila primorana subvencionirati najemnine v tistih okvirih kot drugim »trajno neprofitnim« najemnikom. Diskrecijska pravica se po normativih lahko uveljavi, ko se stroški povečajo nad 5,8% dohodka gospodinjstva (primer simulacije na Češkem je pokazal na vladni prihranek v višini 90% sedanjih subvencij, če se diskrecijska pravica omeji šele nad 20% dohodka gospodinjstva, Cities, 1993).

Če vlada drugim najemnikom v regularnem najemnem fondu (nekdanji družbenem) zdaj najemnino »odpušča«, je to ne stane tolarja, pač pa le znižuje

⁷ V Ljubljani bo vsaj del najemnikov zasebnega sektorja možno izluščiti na podlagi anketiranja kandidatov za socialna in neprofitna stanovanja.

stanovanjski standard uporabnikov samih zaradi postopnega propadanja in nevdzdrževanja fonda, lastnika pa za izgubljen dohodek ter nižjo vrednost nepremičnine.

Vlada tako torej z običajnimi subvencijami »prelaga« problem na boljše čase (ko se bo več zgradilo in dodelila nova stanovanja), medtem pa se popusti ne prikazujejo kot zahtevki pri delitvi proračunskih sredstev; kažejo se le v izgubi primerno vzdrževanega stanovanjskega fonda, vse pogosteje pa tudi v izgubi uporabne in tržne vrednosti lastnine, saj je del tega sektorja vrnjen lastnikom. Uporabniki to subvencijo »trpijo« le v obliki nižje uporabne vrednosti, ker pa niso lastniki, sanacijo stanovanj lahko v nekem dovolj zaostrenem položaju od »lastnikov« zahtevajo.

Z lastninjenjem družbenega fonda je država to breme ob odškodnini, spet izraženi z nižjo vrednostjo odkupljenih stanovanj, prenesla na uporabnike. Motiv torej ni le ideološki, ampak tudi ekonomski in v tem primerljiv s tistim v Veliki Britaniji.

Pri zasebnem najemnem fondu pa gre za konkreten finančni strošek, ki ga na eni strani definira in pričakuje lastnik glede na tržno uporabno vrednost stanovanja, na drugi pa dohodkovna sposobnost najemnika. Če vlada lastniku njegovega interesa »ne prizna«, stanovanja ne bo dajal v najem, ga ne bo gradil v ta namen, torej ne bo vlagal v ta namen.

Če se ne ukvarja z drugim, ga nepravilno glede na druge kategorije stanovalcev pušča v stiski ter ga tako »primora, sili« v spremembo stanovanjskega statusa. Torej se bo pojavil v vrstah za socialna stanovanja ali ugodna posojila ali pa bo gradil na črno, stanoval v barakah in podobnih zasilnih rešitvah.

Dokler torej vlada teh stanovanj ne more zagotoviti na lokalni ravni (socialna stanovanja) niti spodbuditi trga, da jih gradi (neprofitni sektor), naj ostaja najemnik-socialni upravičenec v zasebnem najemnem sektorju na breme neposredne finančne subvencije občin bolj upravičen od njih kot kdor koli.

Pa se to ni zgodilo niti v socializmu niti takšnih namenov nismo zaznali zdaj, ko je reforma stanovanjskega sektorja že pravno izvedena in prisegamo na novo socialno pravičnost ter trg za finančno sposobne uporabnike. Najemniki tega sektorja so pač pravi marginalci, ranljivi in šibki v svojih možnostih in sposobnostih organiziranja.

Vse postsocialistične vlade se tega sektorja »izogibajo kot kuge« in to z dobrim razlogom: na tem področju se bodo morale spopasti s svojo odgovornostjo, intervencijami ter tudi stroški. Ob obilici drugih težav pa še vedno vztrajno tiščijo glavo v pesek. Posledice so kompleksne in se kažejo kot vrtenje reforme v prazno, v nezmožnosti preseganja transformacijske faze. Ne razvija se stanovanjsko gospodarstvo in ni socialne stanovanjske politike. Nihče več, ne nekdanji niti novi lastniki niso sposobni bodisi zainteresirani za prenovo ali gradnjo. Tisti, ki imajo sredstva (nekateri fondi v kombinaciji z močnejšimi gradbenimi investitorji), vsi želijo graditi le profitna, kadrovska in luksuzna stanovanja.

»Socialne probleme in rešitve« reklamirajo v tem trenutku le takšni, ki so ostali brez sredstev in brez uporabljivih stanovanj, vendar pa z mnogimi problemi denacionalizacije. Takšna institucija se je znašla v dilemi nelegitimnega obstoja, če si ne pridobi sposobnosti uresničitve svojih programov. Paradoksalno, potisnjena je v marginalni položaj tako kot njihovi uporabniki, in to v trenutku, ko socialne težave naraščajo v eksponentialni krivulji.

Povzemimo torej, da gre za dilemo uvajanja temeljne paradigme: postaviti temelje, spodbude ter pravne okvire za delovanje stanovanjskega gospodarstva na

eni strani; ter drugič, za usmerjanje ločene od prve, segmentirane ter socialno selektivne stanovanjske socialne politike. Šele ob jasnih okvirih te dualistične osnove bo možno presoditi obseg in načine poseganja v oba segmenta, saj nobeden ne deluje idealno, brez nezaželenih posledic. Brez te osnove in na novih merilih ovrednotene situacije z vsemi podatki sploh ne zmoremo presoditi, kako bodo posamezni posegi učinkovali ter kakšne so realne potrebe.

Nobena socialna politika ne more biti učinkovita, če dodeljuje denar tudi tistim, ki si lahko pomagajo sami, obenem pa ga zmanjkuje na najbolj kriznih področjih; paradoksalno je, da se ta model poseganja uveljavlja v imenu enakopravnosti ter socialne pravičnosti. Spregledamo torej rezultate, ki odkrivajo povečane razlike v temeljni porazdelitvi in dostopu do socialnih dobrin. Tukaj omejene ovire reforme je v bistvu napovedal z drugimi izpeljavami Bajt:

»Po razprodaji stanovanj po globoko podtržnih cenah ne bo nobene moralne podlage za dvig najemnine na tržno raven za državna stanovanja, tako nerazprodana stara, ki v njih stanujejo najšibkejši sloji, kakor tudi novozgrajena v prihodnosti. Tako se bo vlekla v nedogled večina nenormalnosti, značilnih za stanovanjski sektor v preteklosti. Socialistično (ne socialno) privatizacijo, ki jo je prejšnji režim dopuščal v mesečnih obrokih in le v ekonomskem smislu, je novi absolutiziral, spremenil v dokončno in brezpogojno in pravno sankcioniral« (1992:36).

Zelo nelagodno in podobno izzveni vprašanje, ki ga postavijo avtorji v reviji *Cities* (1993:185): kako se bo država oddolžila tistim, ki si niso mogli privoščiti odkupa, če gre v bistvu za implicitno priznanje lastništva v najemnem fondu nekdanjih družbenih stanovanj. Lahko bi dodali, kako razumeti pravice tistih, ki so v preteklosti prispevali v stanovanjske fonde, pa ničesar dobili (glej tudi Bajt, 1992:28–31). In končno, s kakšno stanovanjsko politiko ščititi stanovanjski standard le določenega deleža najemnikov (nekdanji družbeni sektor), ne pa vseh, torej tudi najemnikov v zasebnem fondu?

Sklenili so, tistega leta ob koncu 80-ih, preseči realsocialistična nasprotja, bilo pa bi tudi razumno spregledati, da si države blaginje (še) (ne moremo (več) privoščiti. Lahko pa si privoščimo razumnejšo in bolje zasnovano stanovanjsko politiko ter prestopimo rubikon prehodnega omahovanja. Pri tem nismo osamljeni, s tem problemom ter težavnimi odločitvami bomo enakopravno vstopili v Evropo.

LITERATURA

- BAJT, Aleksander. 1992. Gospodarski vidiki zasebljenja stanovanj. *Gospodarska gibanja št. 224*, Ekonomski inštitut Pravne fakultete, Ljubljana.
- ČERNIČ-MALI, Barbara. 1993. Moje sanje – majhno stanovanje?. *Urbani izziv št. 23-25*, U.I. RS: Ljubljana
- Housing Reform in Eastern Europe. (P. Baross & R. Struyk, Kingsley, Tajčman, Mines et al.), 1993, *Cities*, vol. 10, no. 3, UK, Australia, USA
- LUNDOVIST, Lennart. 1992. *Dislodging the welfare state*, Delft University press, The Netherlands
- RENAUD, Bertrand. 1991. *Housing Reform in Socialist Economies*, The World Bank Discussion Papers 125, Washington
- Rented Housing in Europe: Experiences and prospects, Research Conference at University of Örebro, August 1992
- SYKORA, Ludek. 1993. *City in Transition: The Role of Rent Gap in Prague's Revitalization*, Journal of economic and social geography B4, no. 4, KNAG, The Netherlands
- TELGARSKY, Jefferey P. and STRUYK, Raymond J. 1990. *Toward a Market-Oriented Housing Sector in Eastern Europe*, Urban Institute report 99-10, Urb. Inst. Press, Washington, D.C.
- VERLIČ Dekleva, Barbara. 1993. *Urban Mobility and Housing Shortages*, referat 5-9 junija Umea, Švedska 1991.
- Housing Policy in a post-Socialist state, referat 23-27. junija v Oslu, Norveška 1991, *Neznosna lahkost nove stanovanjske perspektive*, Teorija in praksa 8-9, Ljubljana
- SIMMIE J. & DEKLEVA J. (ed.), 1991. *Yuogoslavia in Turmoil*, Pinter, London, U.D.
- STANOVNIK, I. 1992. *Obletnica stanov. zakona: Kaj se je zgodilo in zakaj?*, Informativni bilten 6-7, Ljubljana
- VAN WEEESEF, J. & MUSTERD S. (ed.), (E. Clark, C. Hamnett, N. Smith), *Urban Housing for the Better-Off: Centrifugation in Europe*, Stedelijke Netwerken, Utrecht, The Netherlands

Zavarovalništva v zdravstvenem varstvu

I

Pred dobrima dvema letoma smo v Sloveniji dobili novo zdravstveno zakonodajo. Potrebe po spremembi sistema zdravstvenega varstva so se kazale že vrsto let pred tem, prva resnejša razmišljanja pa segajo že v leto 1985. Vzrokov za spreminjanje sistema zdravstvenega varstva je bilo več, med poglavitne pa je vsekakor šteti oblikovanje nove filozofije in strategije o prednosti primarnega zdravstvenega varstva, o nujnosti postopnega preusmerjanja virov od bolezni k zdravju, nenehne in ponavljajoče se težave pri financiranju zdravstvenih dejavnosti kot posledica neskladja med potrebami in možnostmi ter neučinkovita, netrdna in neprožna institucionalizacija organizacije dejavnosti, ki se je izčrpavala v postopkih sprejemanja odločitev, ki pa so bile v vsebinskem pogledu dejansko z ukrepi države že vse opredeljene. Tega ni razumeti kot nekritično zanikanje pomena samoupravljanja na tem področju, saj je eno temeljnih stališč WHO (Svetovna zdravstvena organizacija), da bodo sistemi zdravstvenega varstva najuspešnejši in najučinkovitejši tam in v tistih državah, kjer bodo o zadevah svojega zdravja samoupravno odločali ljudje sami.

Nov zakon o zdravstvenem varstvu in zdravstvenem zavarovanju (UL RS, št. 9/92) je prinesel pomembne novosti. Najpomembnejše so bile: opustitev dosedanjega sistema »nacionalnega zdravstvenega varstva« in uvedba zdravstvenega zavarovanja, uvedba prostovoljnega zdravstvenega zavarovanja poleg obveznega zdravstvenega zavarovanja po zakonu, postavitve Zavoda za zdravstveno zavarovnje Slovenije kot javnega zavoda, ki izvaja obvezno zdravstveno zavarovanje in izvaja prostovoljno zdravstveno zavarovanje kot druge zavarovalnice, uvedba zasebne zdravstvene dejavnosti, ki lahko določene storitve opravlja tudi kot sestavni del javne zdravstvene službe, partnerski pristop k oblikovanju obsega in vsebine programa zdravstvenih storitev, ki zagotavlja izvajanje zakonsko zagotovljenega obsega zdravstvenega zavarovanja. (F. Košir, M. Toth, G. Berkopec: Tendence in novosti v zdravstvenem zavarovanju, Dnevi slovenskega zavarovalništva 1994, Zbornik referatov, stran 96).

Zaradi različnosti, pogosto pa tudi nasprotujočih si interesov, pomanjkanja izkušenj, obremenjenosti s staro miselnostjo, premalo usidranih spoznanj o uresničevanju prednosti primarnega zdravstvenega varstva, nezadostnega poznavanja zavarovalniške stroke in nedosledne interdisciplinarnosti, ki se je kazala v prevladujočem vplivu medicinske stroke, je nova zakonodaja ostala žal nedodelana, nedorečena, nekonsistentna in je rezultat mnogih kompromisov, kar posledično v praksi že povzroča pričakovane težave. Vendar je to kljub temu pomemben korak na poti postopnega vzpostavljanja modernega sistema tudi v zdravstvenem varstvu in jo je treba ne glede na prisotne slabosti vsekakor pozitivno oceniti.

Z zakonom sta v sistem zdravstvenega varstva uvedeni dve obliki zavarovanja: obvezno in prostovoljno zdravstveno zavarovanje.

* Dr. Berni Strmčnik, vodja projekta PZZ pri Adriaticu, zavarovalni družbi, d. d. Koper.

II

Obvezno zdravstveno zavarovanje obsega zavarovanje ob morebitni bolezni in poškodbi zunaj dela ter zavarovanje za poklicne bolezni in poškodbe pri delu. Zavarovanim osebam so zagotovljene pravice do zdravstvenih storitev, potnih stroškov v zvezi z njimi, nadomestilo plače za čas, ko ste nezmožni za delo, ter pogrebna in posmrtnina. Osnovni obseg, vsebino in strukturo pravic določa sam zakon, podrobnejša opredelitev pravic, njihova kvantifikacija in standardizacija pa naložene so edinemu, z zakonom določenemu nosilcu obveznega zavarovanja – Zavodu za zdravstveno zavarovanje Slovenije. Nesporno dejstvo je, da sodi obseg pravic iz obveznega zdravstvenega zavarovanja, kljub temu da je z novo zakonodajo doživel nekatere manjše omejitve, še vedno med največje in najbogatejše v Evropi.

Obvezno zdravstveno zavarovanje ni klasična zavarovalniška dejavnost, temveč gre za posebno zavarovanje, ki se izvaja po drugačnih načelih, drugi logiki in seveda drugačnih pozitivnih predpisih, kot sicer veljajo za zavarovalništvo kot gospodarsko dejavnost. Ustanovitev, organizacijo in način poslovanja nosilca obveznega zdravstvenega zavarovanja določa Zakon o zdravstvenem varstvu in zdravstvenem zavarovanju, medtem ko enaka vprašanja zavarovalniške dejavnosti ureja Zakon o zavarovalnicah (trenutno v obravnavi, drugo branje!).

Zakon o zdravstvenem varstvu in zdravstvenem zavarovanju je glede opredelitve narave dejavnosti obveznega zdravstvenega zavarovanja dorečen in natančen, saj izvajanje obveznega zdravstvenega zavarovanja opredeljuje kot *javno službo* (glej 69. člen). Prav tako natančno pa je pri opredelitvi dejavnosti tudi besedilo Zakona o zavarovalnicah, ki pri opredeljevanju zavarovalnih poslov (3. člen, prva alineja) kategorično izloča obvezna socialna zavarovanja (pokojninsko in zdravstveno zavarovanje). Nobenega dvoma torej ni, da gre v tem pogledu za dvoje povsem različnih dejavnosti, ki imata sicer določene skupne podmene, nekatere podobnosti, sta torej sorodni, pod nobenim pogojem pa ne enaki.

Zaradi takih razlik pri opredeljevanju obeh dejavnosti je posledično tudi nadaljnja izvedba institucionalizacije povsem logična. V že navedenem členu Zakona o zdravstvenem varstvu in zdravstvenem zavarovanju je kot edini nosilec obveznega zdravstvenega zavarovanja določen Zavod za zdravstveno zavarovanje Slovenije, ki to javno službo opravlja kot *javni zavod*. Za opravljanje zavarovalništva kot gospodarske dejavnosti pa se skladno z zakonodajo ustanovljajo *zavarovalnice*. Zavod za zdravstveno zavarovanje Slovenije torej ni zavarovalnica. Uporaba tega izraza v zvezi z dejavnostjo navedenega zavoda je vsebinsko neustrezna, nestrokovna, po drugi strani pa tudi nedopustna, saj laično javnost zavaja v napačno pojmovanje opravljanja dejavnosti, zaradi katere je ustanovljen. Tudi dodatek pridevnika »zdravstvena« (zavarovalnica) zadeve ne rešuje, saj zavod ni registriran kot zavarovalniški gospodarski subjekt in ne izvaja klasične zavarovalniške dejavnosti, temveč posebno obliko zdravstvenega zavarovanja, ki se odvija po lastnih načelih, ki se v nekaterih pomembnih elementih v vsebinskem pogledu povsem razlikujejo od zavarovalništva kot finančno-gospodarske dejavnosti. Dopustna je torej le raba izraza zavarovalni zavod na eni strani in seveda zavarovalnica na drugi.

Gledano globalno je zdravstveno varstvo s tega vidika postalo domena dveh različnih dejavnosti. V obveznem zavarovanju se izvaja izključno kot javna služba, pri prostovoljnem zdravstvenem zavarovanju pa je poleg nje prisotna tudi klasična zavarovalniška dejavnost, ki jo opravljajo zavarovalnice kot gospodarski subjekti. Delovanje obeh dejavnosti v zdravstvenem varstvu oziroma še natančneje zdrav-

stvenem zavarovanju znotraj njega je seveda vsestransko utemeljeno in nesporno. Sporna in problematična pa je vsebinska razmejitev med njima, ker je nenačelna, nedosledna in tudi strokovno neutemeljena. Pri izvajanju obveznega zdravstvenega zavarovanja očitno ni nikakršnih problemov, ker je zadeva strokovno in korektno urejena. Povsem drugače pa je seveda v prostovoljnem zdravstvenem zavarovanju.

III

Prostovoljno zdravstveno zavarovanje je v zakonu obdelano zelo na kratko. V bistvu ga opredelujeta le dva člena. Že sam pristop v tem pogledu kaže na to, da so se akterji pri njegovem opredeljevanju srečevali s številnimi vprašanji, ki jih niso mogli rešiti, in s težavami, ki so bile zanje očitno nepremagljive. Urejenost te izjemno pomembne novosti je v diametralnem nasprotju z njenim pomenom. Predvsem pa je nedosledna in izpeljana kompromisno, kar pomeni, da je bilo vprašanje trenutno za predlagatelje sprejemljivo urejeno, dolgoročno pa ostalo odprto in zaradi kompromisa še bolj zapleteno. Sama uvedba prostovoljnega zdravstvenega zavarovanja v sistem zdravstvenega varstva je z vidika prihodnjega razvoja na tem področju velikanskega pomena in neprecenljive vrednosti. Taka ocena, objektivna in korektna, pa v nobenem pogledu ne more opravičevati nedodolnosti podanih rešitev, saj je zadeva nesporno ostala manj kot napol poti...

Prostovoljno zdravstveno zavarovanje je možno uporabiti v treh vsebinskih delih, in sicer (1) zavarovanje za doplačila, (2) zavarovanje za večji obseg pravic ali višji standard storitev in (3) zavarovanje za dodatne pravice.

V vsebinskem pogledu prostovoljno zdravstveno zavarovanje za doplačila zavarovancem ne prinaša nikakršnih novih oziroma dodatnih pravic, saj gre samo za dve obliki finančnega kritja uporabe istih storitev, ki izhajajo iz pravic obveznega zdravstvenega zavarovanja. Pretežni del finančnega zavarovanja, za doplačila v odstotnem deležu od vrednosti storitev glede na zakonsko razčlenitev pravic pa je zavezanec zavarovanec sam, če tudi za tovrstne stroške ni dodatno prostovoljno zavarovan. Povedano poenostavljeno: zavarovanje za doplačila je zavarovanje nekdanje »participacije«. Mimogrede že sama terminološka nedoslednost je ob uporabi povzročala velike težave, saj smo na primer v zobozdravstveni dejavnosti v preteklosti poznali »participacijo« kot obvezno soudeležbo pri zavarovanih pravicah in »doplačila« za storitve in zobnoprotetične izdelke nadstandardne narave. Nepoučeni so bili prepričani, da so s prostovoljnim zavarovanjem za »doplačila« pridobili na tem področju tudi dodatne pravice. Kakšna zmota in kakšne težave!

V strahu, da bi zavarovalnice ne uporabile prostovoljnega zdravstvenega zavarovanja za doplačila, je zakonodajalec uvedbo tega zavarovanja kot obveznost naložil tudi edinemu nosilcu obveznega zdravstvenega zavarovanja, kar je bila temeljna in glavna napaka (61. člen, *ibidem*). Ker pa je uvedba tovrstnega prostovoljnega zdravstvenega zavarovanja omogočena tudi tako imenovanim »drugim zavarovalnicam« (12. člen, *ibidem*), se je zgodilo to, kar se je zgoditi moralo: *ista zavarovalniška zvrst se opravlja v dveh različnih dejavnostih na podlagi različnih strokovnih pristopov in ob upoštevanju različnih predpisov*. Zavod za zdravstveno zavarovanje Slovenije tudi prostovoljno zdravstveno zavarovanje izvaja kot »javno službo« in skladno z določbami Zakona o zdravstvenem varstvu in zdravstvenem zavarovanju, zavarovalnice pa hkrati tudi po zakonodaji s področja zavarovalništva. Dejstvo je, da jim Zakon o zavodih omogoča opravljati tudi gospodarsko

oziroma pridobitno dejavnost, zagotovo pa ne na tak način, da privilegirani izvajalec s kombinacijo dveh različnih dejavnosti posredno (prikrito ali neprikrito) postavlja in narekuje pogoje drugim subjektom, ki se pojavljajo kot konkurenčni partner. Medtem ko prvi elegantno obide določbe Zakona o obligacijskih razmerjih (UL SFRJ, št. 39/85), ki je kot splošni zakon temeljnega pomena tudi za zavarovalništvo, se drugi izvajalec mora ravnati tudi po njem.

Bojazen, da se ne bi bilo mogoče zavarovati tudi za doplačila, če tega zavarovanja ne bi vpeljala nobena zavarovalnica, bi bilo mogoče preseči tudi tako, da bi zakonodajalec po eni strani zagotovil strokovno utemeljeno in nujno ločenost obveznega in prostovoljnega zdravstvenega zavarovanja glede na nosilca njegovega izvajanja, po drugi strani pa naložil obvezno uvedbo prostovoljnega zavarovanja za doplačila tudi edinemu nosilcu obveznega zdravstvenega zavarovanja, izključno če ga do določenega roka ne bi uvedla nobena druga zavarovalnica.

Pri normativnem urejanju tega dela prostovoljnega zdravstvenega zavarovanja je nastala tudi kolizija. Zakon o zdravstvenem varstvu in zdravstvenem zavarovanju je med drugim določil (62. člen, prav tam), da morajo Zavod in druge zavarovalnice (mimogrede, v literaturi in v medijih se je ta obveznost pripisovala zgolj zavarovalnicam?!), ki uvedejo prostovoljno zavarovanje za doplačila ... »sprejeti v zavarovanje vse zavarovane osebe, ki se želijo pri njih zavarovati...«, kar pomeni, da je obvezno treba sprejeti v zavarovanje tudi osebo, ki je zaradi kroničnega obolenja trajno vezana na uporabo določenih storitev, za katere je z zakonom predpisano obvezno doplačilo. Z drugimi besedami, zakon je naložil zavarovatelju, da mora zavarovati tudi že nastali škodni primer. Zakon o obligacijskih razmerjih v 2. točki (odstavku) 898. člena nedvoumno določa, da je »zavarovalna pogodba nična, če je tedaj, ko je bila sklenjena, zavarovalni primer že nastal, če je bil že v nastajanju ali je bilo gotovo, da bo nastal, ali če je tedaj že prenehala možnost, da bi nastal«. Z natančnejšim in strokovno bolj utemeljenim opredeljevanjem oseb, ki niso zavezanci za doplačila, bi bilo možno ustrezno rešiti tudi vse primere kroničnih (neozdravljivih) bolezni, katerih stroški zdravljenja bi morali v celoti bremeniti samo obvezno zdravstveno zavarovanje.

IV

Prostovoljno zdravstveno zavarovanje za večji obseg pravic ali višji standard storitev in za dodatne pravice je mogoče obravnavati skupaj, ker so vsebinski problemi praktično povsem enaki.

V vsakdanjem življenju se je za ta dva dela prostovoljnega zdravstvenega zavarovanja uveljavil izraz »nadstandardna zavarovanja«. Za tako rabo je izraz povsem sprejemljiv, saj kaže na to, da gre za zavarovanja, ki na tak ali drugačen način presegajo »standard« in so torej zavoljo tega pač nadstandardna.

V vsebinskem pogledu je možnost uporabe tovrstnih zavarovanj pomembna novost, ker je dodatna širitev in nadgraditev obstoječih pravic iz obveznega zdravstvenega zavarovanja. V primerjavi z zavarovanjem za doplačila, ki je bilo namenjeno širokemu krogu zavezancev (portfelj znaša pribl. 1,4 mio oseb), so zavarovanja za večji obseg pravic ali višji standard storitev ter za dodatne pravice namenjena predvsem ciljnim skupinam, pač ljudem z določenimi interesi, potrebami in seveda nadpovprečnimi finančnimi možnostmi.

Uporaba tovrstnih zavarovanj ne more biti zgolj samostojno in povsem neodvisno delo zavarovalnic, kajti tudi ta zavarovanja so povezana z obveznim zdravstvenim zavarovanjem.

Glede na to da, kar smo omenili že uvodoma, imamo v Sloveniji zelo bogato obvezno zdravstveno zavarovanje, ki v vsebinskem pogledu pokriva skoraj domala vse potrebe, ostaja vsebinski prostor za uporabo dodatnih zavarovanj tako glede širitve obstoječih pravic kot glede možnosti višjega standarda storitev in še zlasti pri dodatnih pravicah relativno močno omejen. To seveda nikakor ne pomeni, da je zaradi obsežnega obveznega zdravstvenega zavarovanja možnost dodatnih zavarovanj izčrpana in onemogočena. Nasprotno, obstajajo še številne možnosti, ki pa so povezane z mnogimi značilnostmi. Pa vendarle je treba ugotoviti, da so možnosti kljub temu dokaj omejene.

Problem uporabe novih tovrstnih zavarovanj je povezan tudi z drugimi vprašanji. Da bi lahko natančno določali in opredeljevali nadgradnjo določenih pravic, moramo poznati njihovo celotno vsebino, strukturo, obseg oziroma kvantifikacijo. Globalne pravice določa Zakon o zdravstvenem varstvu in zdravstvenem zavarovanju, ki pa je hkrati njihovo natančnejšo opredelitev prepustil in naložil Zavodu. Več kot dve leti po sprejetju novega zakona še vedno nimamo novega pravilnika o pravicah iz zdravstvenega varstva in postopkih za njihovo uresničevanje kot temeljnega dokumenta, ki formalnopravno ureja najobčutljivejše in najpomembnejše področje – pravice zavarovancev. Še vedno sta pravno veljavna dva samoupravna sporazuma (Samoupravni sporazum o uresničevanju zdravstvenega varstva, UL SRS, št. 47/87, 42/89 in 18/90 ter Samoupravni sporazum o postopkih in načinih uresničevanja pravic do zdravstvenega varstva, UL SRS 6/81), poleg tega pa še Začasni pravilnik o pravicah do ortopedskih, ortotičnih, očesnih, slušnih, zobnoprostetičnih in drugih pripomočkov (UL RS, št. 14/93). Dejstvo je, da sta priprava in sprejemanje novega pravilnika v zadnji fazi, vendar je utemeljeno pričakovati, da se ne bo pričel uporabljati pred letom 1995.

Utemeljeno se postavlja vprašanje, kako oblikovati in opredeliti »nadstandard« v razmerah, ko »standard« še ni poznan. To je moč opraviti po zdaj veljavnih predpisih in ob upoštevanju, da marsikaj od veljavnega jutri ne bo več tako. Zavod je svoja tako imenovana nadstandardna zavarovanja ponudil hkrati z uporabo prostovoljnega zdravstvenega zavarovanja za doplačila. Glede na njegov status, kadre in izkušnje je to tudi razumljivo. Zavarovalnice so v tem pogledu v povsem posebnem položaju, ker so pač (ponovno) odvisne od stanja stvari pri edinem nosilcu obveznega zdravstvenega zavarovanja in njegove dejavnosti. Pričakovati je, da se bodo določene pravice do sedanjega stanja vendarle spremenile, vprašanje pa seveda je, kako in v katerem pogledu. Dokler niso natančno poznani vsi standardi v zvezi s pravicami iz obveznega zdravstvenega zavarovanja, tako dolgo ni mogoče zanesljivo in uspešno uporabiti vseh možnih novih dodatnih zavarovanj za večji obseg pravic ali višji standard storitev in za dodatne pravice. Na podlagi osnutka dokumenta in poteka javne razprave je možno z dokajšnjo zanesljivostjo nekatere stvari predvideti, kar pa je za strogo pripravo tako občutljivih zavarovanj verjetno premalo.

Pri tovrstnih zavarovanjih pa ne gre samo za vsebino, obseg in strukturo oziroma standardizacijo določenih pravic, temveč je pri tem izjemno pomembno upoštevati tudi postopke in načine njihovega uresničevanja. Dejstvo je namreč, da so zavarovancem v obveznem zdravstvenem zavarovanju določene pravice dostopne le na predpisani način in po določenih postopkih. Kadar se zavarovanec iz takšnih ali drugačnih razlogov predpisanih načinov in postopkov uresničevanja pravic ne drži in pri zadovoljevanju svojih potreb ali uveljavljanju svojih interesov uporablja svoje postopke, pravico izgubi in je za take pravice samoplačnik. To pa hkrati pomeni, da je možnost za dodatno prostovoljno zavarovanje v tem pogledu

vezana po eni strani na vsebino in standardizacijo pravic, po drugi strani pa na postopke njihovega uresničevanja. Izgubljena pravica zaradi uveljavljanja nepredpisanega postopka je lahko vsebina novega zavarovanja, kajti uresničevanje določenih interesov in pokrivanje potreb na drugačen način, kot je predpisan, sta seveda »luksus«, ki si ga privoščijo tisti, ki je voljan to tudi plačati neposredno tistemu, ki mu je storitev opravil, ali pa se za take primere tudi dodatno zavarovati.

Seveda pa se tudi pri tovrstnih zavarovanjih srečujemo z nekaterimi povsem enakimi problemi kot pri zavarovanju za doplačila, saj gre tudi tu za izvajanje zavarovanj z isto strokovno podmeno po dveh različnih dejavnostih, katerih nosilci so na eni strani javni zavod, na drugi pa zavarovalnice kot povsem različni subjekti izvajanja različnih, vendar sorodnih dejavnosti.

V

Gotovo ni treba posebej poudarjati, da je izvajanje ene in iste vrste zavarovanja v dveh različnih dejavnostih in po različnih predpisih povsem nesprejemljivo. Posledice tega stanja so številne in se kažejo na različne načine. Poglejmo nekatere najpomembnejše.

1. Zavarovanci, ki so sklenili prostovoljno zdravstveno zavarovanje za doplačila pri Zavodu v kolektivni obliki, nimajo individualnih polic, čeprav je polica po zakonu pogodba o sklenjenem zavarovanju. Vsi zavarovanci, ki so zavarovanje sklenili pri zavarovalnici, imajo vsak svojo polico – pogodbo.

2. Sklenitelj zavarovanja v kolektivni obliki, torej delodajalec, figurira kot zavarovalec in zavarovanec hkrati, saj ima polico, ne plačuje pa premije, ker je skladno s pozitivnimi predpisi ni mogoče plačevati v breme sredstev delodajalcev, temveč jo odtrguje od plače zaposlenim, ki v tem primeru plačujejo obveznost, za katero sami samostojno nimajo pogodbe. Res je, da Zakon o obligacijskih razmerjih pravi, »zavarovalno premijo je dolžan plačati sklenitelj zavarovanja, vendar pa je zavarovalnica (poudaril B. S.) dolžna sprejeti premijo od vsakogar, ki ima za to plačilo pravni interes« (912. člen); – nesreča je v tem, da Zavod seveda ni zavarovalnica! »Prostovoljno zavarovanje je namreč zavarovanje posameznika, povezano praviloma s plačilom določenega zneska (premije) . . .«. (Zdravstveni zakoni, Center marketing, Ljubljana 1992, stran 74). Vsi zavarovanci zavarovalnic imajo tudi v kolektivnih zavarovanjih svojo individualno polico in seveda premijo plačujejo sami.

3. Krovne pogodbe, ki so jih sklepali sindikati, pomenijo obliko blokade trga, hkrati pa so jih sklepali nepristojni sklenitelji, saj Zakon o zdravstvenem varstvu in zdravstvenem zavarovanju med tistimi, ki poleg posameznika tudi lahko sklepajo prostovoljno zdravstveno zavarovanje, navaja izključno delodajalce in druge zavezance za plačilo prispevkov (sindikati to gotovo niso!) in še to na zmotni predpostavki, da bodo lahko za svoje delavce premijo tudi plačevali. Praksa je pokazala, da je ne morejo in ne smejo!

4. Spremljanje škode je vezano na polico. Zavod škode ne vodi individualno in nima nad gibanjem škode glede na sklenjena zavarovanja ustreznega pregleda. Zavarovalnica vodi vsako škodo na individualno polico, kar je edino pravilno in skladno s pozitivnimi predpisi.

5. Zavod za zdravstveno zavarovanje Slovenije kot javni zavod ne more ustvarjati dobička. Morebitne presežke prihodkov nad odhodki mora preusmerjati za pokrivanje stroškov storitev in temu ustrezno znižati premijo, s čimer oblikuje premijo na podlagi povsem drugih strokovnih pristopov, kot je to z aktuarskimi metodami določeno pri zavarovalnicah. Njegove premije se ob nedosledni delitvi

realnih stroškov za izvajanje obveznega in prostovoljnega zdravstvenega zavarovanja gibljejo na meji tehnične premije, kar je za zavarovalnice kot gospodarske subjekte povsem nesprejemljivo.

6. Z uvedbo tako imenovane »glavarine« kot ene izmed oblik financiranja temeljne zdravstvene dejavnosti, povezane z institutom obvezne izbire osebnega zdravnika, kar je pravica in dolžnost izključno obveznega zdravstvenega zavarovanja, je posledično nosilec obveznega zdravstvenega zavarovanja del stroškov neutemeljeno in neupravičeno prenesel na breme prostovoljnega zdravstvenega zavarovanja za doplačila, kar pomeni, da poznamo v praksi dvojne cene, in sicer vrednost količnika »z glavarino« in vrednost količnika »brez glavarine«. Slednja je bistveno višja in se zaračunava tudi za doplačila, kar je z vidika nosilca obveznega zavarovanja od nedosledni razmejenosti stroškov med obema oblikama zavarovanja dosti nepomembno vprašanje, za zavarovalnice pa to pomeni nepotrebno bistveno višje stroške.

7. Kot edini in monopolni izvajalec obveznega zdravstvenega zavarovanja izkorišča zakonske in druge možnosti uspešnega kombiniranja izvajanja obeh oblik zavarovanja in s tem postavlja pravila igre, po katerih se zavarovalnice brez možnosti kakršnega koli vplivanja na urejanje zadev preprosto morajo ravnati. Preostaja jim izključno možnost za prožno prilagajanje, kar pa ima svoje neizbežne objektivne omejitve. Zavod je po vseh v razvitem svetu veljavnih merilih trden monopolist. Obvladuje 100% vse zavarovance v obveznem zdravstvenem zavarovanju in 88,56% zavarovancev v prostovoljnem zdravstvenem zavarovanju, poleg tega pa razpolaga in upravlja kar 99,07% vseh sredstev za zdravstveno varstvo, ki se zbirajo z zdravstvenim zavarovanjem. Je upnik države in kot tak tako ali drugače tudi pod njeno zaščito.

8. Zaradi dejstva, da je Zavod monopolni izvajalec obveznega zdravstvenega zavarovanja in ker je pravni naslednik predhodnih nosilcev tovrstne dejavnosti, ima pri urejanju odnosov z izvajalci storitev, torej javnimi zdravstvenimi zavodi, odločne prednosti, ki jih zavarovalnice nimajo. Zavod ima z njimi utečene in dolgoletne odnose, ki jih zavarovalnice morajo šele ustvariti. Poudariti je treba, da so izvajalci storitev vključitev zavarovalnic tudi na področje zdravstvenega zavarovanja več kot odlično sprejeli, kar pa seveda ne more izničiti prednosti, ki jih tudi v tem pogledu Zavod nesporno ima.

9. Nosilca izvajanja prostovoljnega zdravstvenega zavarovanja sta v popolnoma neenakopravnem položaju, pri čemer ima Zavod kot državna ustanova mnoge prednosti, ki jih zavarovalnice z ničimer ne morejo nadomestiti.

10. Zaradi različnega načina izvajanja prostovoljnega zdravstvenega zavarovanja so tudi stroški poslovanja oziroma režijski stroški bistveno različni. Pri tem ima Zavod možnosti za njihovo prelivanje, saj se mnoge funkcije delno ali v celoti prekrivajo z obveznim zdravstvenim zavarovanjem, zavarovalnice pa morajo pri tem imeti popolnoma različne razmere.

VI

Kaj storiti, kje so smeri nadaljnjega razvoja in kakšna je prihodnost?

Dilema o tem, ali zdravstveno zavarovanje deliti na obvezno in prostovoljno, ne obstaja. Uvedba prostovoljnega zavarovanja je velika pridobitev, ki pa jo je treba postopoma in ustrezno razvijati ter dograjevati. Prav tako ni nobene dileme o tem, da zdravstvenega zavarovanja ni mogoče v celoti prepustiti tržnemu urejanju, temveč bo moralo še dokaj časa delovati kot obvezno zavarovanje v obliki javne službe in ne kot čista zavarovalniška dejavnost. Hkrati pa bo treba dosledno

razmejiti dejavnosti in obliki zdravstvenega zavarovanja. Taka dosledna delitev pa pomeni, da jo je treba že v sedanjih razmerah temeljito razmejiti, in sicer tako da bo Zavod še naprej opravljal izključno le obvezno zdravstveno zavarovanje kot javno službo skladno z logiko in predpisi, kot so običajni za tovrstno dejavnost. Prostovoljno zdravstveno zavarovanje pa je potrebno v celoti, vključno z zavarovanjem za doplačila, prenesti samo na zavarovalnice in ga prepustiti urejanju po logiki zadev, kot to velja za zavarovalništvo kot stroko in posebno gospodarsko dejavnost.

Prostovoljno zdravstveno zavarovanje v dveh dejavnostih ni več možno, ker je to strokovno nekoristno in povzroča nepremostljive težave. Izvajati obe obliki zdravstvenega zavarovanja le prek Zavoda, bi pomenilo stopiti na pot, ki je v temeljnem nasprotju s cilji, ki si jih kot družba znotraj moderne Evrope postavljamo, in v popolnem nasprotju s prakso razvitejših od nas. Preostane le pot, ki je uveljavljena tudi drugod, to pa pomeni, da se prostovoljno zdravstveno zavarovanje prenese v klasične zavarovalnice in izvaja po načelih tržnega gospodarstva ob upoštevanju vseh elementov lojalne konkurence in posebne subtilnosti tega zavarovanja.

Pri tem pa je treba tudi ukrepati, da bi se ponovno določila obseg in struktura posameznih pravic, ki jih je moč prenesti brez škode pri zagotavljanju kakovostnega razvoja zdravstvenega varstva, zdravstvenih dejavnosti in narodovega zdravja na področje prostovoljnega zavarovanja. Ker so nekatere zavarovalnice že razvile tehnologije tovrstnih zavarovanj, ker razpolagajo z ustrežno organizacijo dela ter specializiranimi kadri ter nadvse potrebnim računalniško podprtim informacijskim sistemom, je vsekakor pri nadaljnjem razvoju te vire nujno treba upoštevati. Ne nazadnje so to naložbe trajnejšega pomena in jih je kot take treba tudi ustrezno obravnavati.

Zakon o zdravstvenem varstvu in zdravstvenem zavarovanju je v najkrajšem možnem času treba spremeniti! Glede nosilcev posameznih oblik zdravstvenega zavarovanja je potrebna strokovno utemeljena delitev v smislu že omenjenih rešitev, glede vsebine prostovoljnega zdravstvenega zavarovanja pa ponovno določiti pravice. Določiti je treba nove segmente, ki jih je moč učinkovito uresničiti v obliki prostovoljnega zdravstvenega zavarovanja. V zvezi s tem bi kazalo podrobno preučiti, da se stroški poškodb zaradi neseč pri delu in profesionalnih bolézni ponovno izločijo iz obveznega zdravstvenega zavarovanja in prenesejo kot obveznost na delodajalca, a hkrati se zagotovi zakonska možnost, da se za tovrstne stroške delodajalci lahko tudi prostovoljno zavarujejo. Vlaganje v izboljšanje delovnih razmer, v varstvo pri delu in ekologijo delovnih mest nasploh bi s tako zastavljenimi rešitvami dobilo novo funkcijo in višji učinek. Prav tako bi kazalo razmisliti, ali zobozdravstvo, z izjemo mladinskega seveda, ni tik pred tem, da ga v celoti prenesemo v prostovoljno zdravstveno zavarovanje, saj se v breme obveznega zavarovanja pokriva le še 42%, preostalo so doplačila ob dejstvu, da medicinske indikacije in indikacije pravic seveda niso enake. Ne nazadnje bi kazalo preučiti, ali ni v prostovoljno zdravstveno zavarovanje možno prenesti tudi specialistične ambulantne dejavnosti s selektivnim pristopom glede na posamezne populacijske skupine, ki morajo ostati deležne posebne skrbi pri zagotavljanju celovitega in popolnega zdravstvenega varstva. Poseben problem so tudi zdravila. Zanje se porabi med 12 do 14% vseh sredstev, pri tem pa je znano, da se z njimi še vedno ravna skrajno neracionalno in nevarčno. Tudi o predpisovanju bi bilo mogoče kaj reči. Sedanjo delitev na tri liste (pozitivna, vmesna in negativna lista) bi kazalo zamenjati z novo klasifikacijo po merilu nujnosti in potrebnosti ter

dobršen del zdravil prenesti v samoplačniško področje in s tem seveda posredno na področje prostovoljnega zdravstvenega zavarovanja.

Poti razvoja v prihodnje bodo nedvomno vodile v nujno krčenje oziroma ožjenje pravic v obveznem zdravstvenem zavarovanju. Prispevna stopnja za to zavarovanje je pri nas domala enkrat višja kot v državah, s katerimi se tako radi primerjamo. Taka stopnja pa hkrati tudi pomeni za toliko manjšo konkurenčno sposobnost pri prodiranju naših izdelkov na tuje trge. Problem bo verjetno rešljiv le v smeri postopnega zmanjševanja obsega pravic v obveznem zdravstvenem zavarovanju in njihovega prenašanja na področje prostovoljnega zdravstvenega zavarovanja. Ta proces je neizbežen in zagotavljanje ohranitve dosežene ravni v zdravstvenem varstvu v tem pogledu, kot to dopadljivo počno posamezni politiki, je zgolj cenena demagogija za nepoučene in nepoznavalce. Logika razvoja bo bolj neizprosna in vse večji bo obseg tistega dela zdravstvenega varstva, ki bo sestavina prostovoljnega zdravstvenega zavarovanja, da bomo nekje, v ne tako oddaljeni prihodnosti, doživeli tudi še delno demonopolizacijo obveznega zavarovanja, ko bo del tega prešel tudi v klasične zavarovalnice. S tistim trenutkom pa bo zdravstveno varstvo resnično in dejansko stopilo na pot zavarovalništva, od česar bodo morali imeti koristi vsi, zavarovanci, izvajalci storitev v zdravstvenih dejavnostih in nosilci oziroma izvajalci zavarovanja – zavarovalnice.

Da je prostovoljno zdravstveno zavarovanje skupaj z obveznim zdravstvenim zavarovanjem pomemben element in način urejanja in vodenja celostne zdravstvene politike, seveda ne kaže dvomiti; dvomiti pa je možno o tem, da je tako celostno politiko moč učinkovito izvajati le, če sta obe obliki združeni tudi pri edinem nosilcu zavarovanja, saj nosilec celostne zdravstvene politike in zdravstvene strategije ne more biti nihče drugi kot državni parlament. Pri tem seveda ne kaže pozabiti, da pomeni celostna zdravstvena politika tudi in predvsem vse tisto, kar razumemo s primarnim zdravstvenim varstvom, ki pa je vse prej kot dejavnost, ki bi jo izvajale zavarovalnice ali pa zavarovalni zavod in zdravstveni zavodi ter zasebni zdravstveni delavci. Skrb za ohranjanje, krepitev in napredek zdravja vsakogar in vseh je multidisciplinarna, vsebinsko, organizacijsko in institucionalno najširše razvejana dejavnost, ki pa žal v naših razmerah še ni doživela ustrezne in potrebne uresničitve kljub nekaterim prizadevanjem, ki so bila ob novi zakonodaji prisotna. Nujno potrebni posegi na zavarovalniško plat zdravstvenega varstva lahko in morajo pomembno prispevati tudi v tem pogledu, saj bi z načrtnjšim in pomembnejšim vključevanjem zavarovalnic v sistem zdravstvenega varstva pridobili pomembne subjekte, ki bi dolgoročno izboljšali odnose do izvajalcev zdravstvenih dejavnosti, pozitivno vplivali na raven narodovega zdravja in postali nepogrešljiv dejavnik udejanjenja primarnega zdravstvenega varstva.

LITERATURA:

- ZAKON o zdravstvenem varstvu in zdravstvenem zavarovanju. UL RS, št. 9/92
DNEVI slovenskega zavarovalništva 1994. Zbornik referatov. Bled 1994
ZAKON o zavarovalnicah, predlog, gradivo Skupščine RS. 1994
ZAKON o obligacijskih razmerjih. UL SFRJ, št. 39/85
SAMOUPRAVNI sporazum o uresničevanju zdravstvenega varstva. UL SRS, št. 47/87, 42/89 in 18/90
SAMOUPRAVNI sporazum o postopkih in načinih uresničevanja pravic do zdravstvenega varstva. UL SRS, št. 6/81
ZAČASNI pravilnik o pravicah do ortopedskih, ortotičnih, očesnih, slušnih, zobnoprotetičnih in drugih pripomočkov. UL RS, št. 14/93
PRAVILNIK o pravicah iz obveznega zdravstvenega zavarovanja in postopkih njihovega uresničevanja. osnutek.
ZZZS. Ljubljana junij 1993
ZDRAVSTVENI zakoni. Center marketing. Ljubljana 1992

Vplivi okolja na strategije v zavarovalništvu

Trženje se v poslovnem sistemu, kot je zavarovalnica, izraža kot osrednja povezovalna poslovna funkcija. Uresničenje trženjske koncepcije – trženje kot filozofski pristop, ki prepoji vse poslovne funkcije – pa opredeljuje vodenje, strukturo in organizacijo zavarovalnice. Osrednji element uresničenja trženjske koncepcije je človeški dejavnik, ki je pogoj za interaktivni odnos med internim in eksternim trženjem. Posebnost izvajanja zavarovalne storitve je v tem, da se zavarovanec lahko in mora vključevati v določene faze procesa proizvodnje in prodaje zavarovalne storitve.

Človeški dejavnik kot osrednji element trženjskega spleta za zavarovalnico pomeni načrtovanje vseh povezovalnih odnosov med zavarovalnico in zavarovancem za določeno zavarovalno vrsto ali sveženj zavarovanj. Ta element trženjskega spleta odločilno opredeljuje raven kakovosti zavarovalne storitve.

Dejavniki notranjega okolja

Predstavljam tiste »mehke« dejavnike v zavarovalni storitveni organizaciji, ki so pravzaprav sinteza »človeškega dejavnika«. Gre za najpomembnejše notranje dejavnike v storitveni organizaciji, ki pomembno vplivajo na vodenje in v tem kontekstu pogojujejo uspešnost uveljavitve trženjske koncepcije v zavarovalnici.

Kultura in pripadnost

Pomen kulture organizacije in pripadnosti zaposlenih je pri zavarovalnicah osrednjega pomena, ko vodstva zavarovalnic v aktualnih razmerah preobražajo zavarovalnice v pridobitne storitvene gospodarske organizacije, ki bodo po *poslovni filozofiji trženjsko usmerjene*. Gre za pravo spremembo paradigme! Iz nekdanjih vzajemnih zavarovalnih skupnosti so nastala storitvena podjetja.

Uresničevanje splošnega cilja – oblikovati uspešno tržno usmerjeno zavarovalnico – bo v mnogočem odvisno od kolektivnega miselnega programa in pripadnosti novi skupni ideji.

Še posebej to, sicer splošno spoznanje v teoriji menedžmenta, velja za zavarovalno organizacijo, ker gre za posebej kompleksno in sofisticirano dejavnost in ker ima v slovenski zavarovalni praksi za seboj tako sistemsko urejenost panoge, ki po svoji naravnosti do leta 1990 ni bila tržno usmerjena. Poleg tega je do sprejetja sistemskega zakona marca 1990 ena zavarovalnica obvladovala približno 95% slovenskega zavarovalnega »trga«.

Kultura je neke vrste mentalni program za ravnanje, razmišljanje in čustvovanje, značilen za skupino ljudi, ki se spopadajo s problemi. Pogojena je z dejavniki socializacije.

Navedeni poskus označitve organizacijske kulture, ki je pojmovno izredno

* Dr. Miro Končina, direktor Ljubljanske zavarovalnice, Ljubljana.

široka in nepregledna, je le pomagalo, ne pa interpretacija sicer cele vrste teoretičnih poskusov definicije tega pojma.

Eden izmed najuporabnejših pristopov k opredelitvi organizacijske kulture je po mojem mnenju Scholz¹, ki jo opredeljuje kot »vseprevevajočo, nevidno, notranjo in neformalno zavest organizacije, ki vodi obnašanje posameznikov in se obenem oblikuje na podlagi njihovega obnašanja«.

Pri nadaljnjem razmišljanju je treba upoštevati kulturo kot *eksogeno spremenljivko*, ki je odvisna od zunanjega okolja in torej v tem smislu ni mogoče neposredno vplivati nanjo, in kot *endogeno spremenljivko*, ki se odziva na naše ravnanje, in sicer toliko, kolikor se storitvena organizacija odziva na vplive okolja ter na njegovo spreminjanje.

Scholz² pri razčlenjevanju vloge kulture poudarja, da je izredno težko spreminjati močno kulturo.

Razumeti je treba, da je bila dosedanja urejenost zavarovalnic, vseh tistih, ki so izšle iz dosedanjih zavarovalnih skupnosti, posledica sistema, ki je to panogo opredeljeval več kot štiri desetletja, kar je pripomoglo k nastanku vedenj, stališč in vrednot, ki so pogosto v nasprotju s podjetniško kulturo.

Vprašanje kulture se tesno povezuje s pripadnostjo organizacij, njenim ciljem in smotrom.

Zato Scholz³ sodi, da se lahko lotimo spreminjanja kulture le v dveh primerih:

- a) če je organizacija šibka, prihodnja strategija pa zahteva drugačno kulturo;
- b) če spremembe v okolju prisiljujejo organizacijo, da uresniči predloženo strategijo.

Močna kultura je zagotovilo za uspešnost podjetja le, če je uglasena z izbrano strategijo, če ni, pa je lahko resna ali celo nepremostljiva ovira za uresničitev izbrane strategije in dosegajo splošnega cilja.

Po mnenju Schneiderja⁴ je mogoče graditi novo kulturo prav na izkustvih storitvenih dejavnosti, zato bi kazalo pri gradnji nove trženjske kulture zavarovalnic upoštevati te dejavnike poslovanja:

– *kadrovanje* – formalna in neformalna socializacija z mentorstvom in treningom;

– *poenačenje* – pomembno je, da se člani kolektivov zavarovalnic poenačijo s splošnimi cilji in smotri;

– *organizacijsko strukturo* – njeno delovanje se izraža s politikom, ukrepi in postopki, ki vodijo življenje v organizaciji;

– *medosebne odnose* – dobri medosebni odnosi povečujejo jamstvo za kakovostne stike zaposlenih s kupci storitev in dolgoročno zagotavljajo kakovost storitev (medsebojni vpliv internega in eksternega trženja);

– *okolje* – pomembno je celostno razumevanje zunanjega okolja in njegovega vpliva na storitveno podjetje (holističen pristop).

Za oblikovanje nove močne kulture organizacije je pomembna *pripadnost* vsakega zaposlenega skupnim vrednotam, kar pomeni, da delni cilji posameznikov niso v nasprotju s skupno vrednoto.

Pripadnost podjetniškim vrednotam posebej prvine *trženjske kulture organizacije*. Trženjska teorija se dolgo ni ukvarjala s problematiko kulture

¹ Scholz, C. (1987): *Corporate Cultures and Strategy – The Problem of Strategic Fit*. Long Range Planning, Vol. 20, No. 4, USA, str. 79.

² Scholz, C. (1987): prav tam, str. 78–87.

³ Scholz, C. (1987): prav tam, str. 80–87.

⁴ Schneider, B. (1985): *Organizational Behavior*. Annual Review of Psychology, USA, 36, str. 573–611.

organizacije. Mnogi teoretiki so sodili, da bo trženjska usmeritev sama po sebi prevladala zaradi ekonomske nujnosti in kompetitivnega trga, kar pa se pogosto ni zgodilo. Usmeritev h kupcu oziroma izhajanje iz njegovih potreb in želja sta tudi kulturni problem. Ta vidik je zelo pomemben, saj bi se raziskovalno prizadevanje lahko ustavilo pri deklarativnih opredelitvah za vsebinsko preobrazbo zavarovalnic v trženjsko usmerjene, če ne bi upoštevali notranje kulture kot pospeševalnega ali zaviralnega dejavnika v tem pogledu. To potrjujejo tudi dosedanje poslovne izkušnje nekaterih novih slovenskih zavarovalnic.

Za razvoj trženjske kulture v zavarovalnicah je treba predvideti več spodbujevalnih mehanizmov, kot so: menedžment uvaja trženjsko miselnost, organiziranje seminarjev o trženju, pri čemer so še posebej značilne uporabljene metode tujih zavarovalnic pri proizvodnji in pristopu k trženju posameznih vrst zavarovanj, kadriranje trženjsko naravnanih novih kadrov, napredovanje in spodbujanje trženjsko usmerjenih in uspešnih kadrov, uvajanje trženjskega načrtovalnega sistema in drugo.

V vsakem primeru je oblikovanje trženjske kulture dolgotrajen in naporen proces, ki zahteva *preobrat v vrednotah zaposlenih*, v mnogočem pa je odvisen tudi od zunanjih dejavnikov.

Obstoječa raven zavarovalne kulture, ki jo zaznavamo pri nas, zahteva od zaposlenih v zavarovalnicah, da aktivno vplivajo na prepoznavanje zavarovalnih potreb med prebivalstvom.

Ko Harrari⁵ opisuje posebnosti okolja v zavarovalništvu, med drugim poudarja:

- potreba po zavarovanju je navzoča povsod in v vsakem času v različnih oblikah;

- zadovoljevanje potreb po zavarovanju, ki jih doživlja sodobni človek, je postal stil življenja najširšega sloja prebivalstva na Zahodu;

- ne samo da so potrebe po zavarovanju vseskozi okrog nas, tudi zavarovalna panoga sama je svet hitrih, stalnih in dinamičnih sprememb, ki dela dobro ljudem kljub njim samim.

Za naše razmišljanje je zanimiva zadnja misel Harrarija. Za večino zavarovalnic pri nas velja, da njihova zavarovanja do neke mere še vedno temeljijo na starem jugoslovanskem tarifnem sistemu in da tudi struktura zavarovanj kljub dinamičnemu dogajanju v notranjem in zunanjem okolju zavarovalnic še ne doživlja bistvenih premikov.

Vrednote, cilji, poslanstvo

Kako optimalno izkoristiti obstoječe kadrovske zmogljivosti v zavarovalnicah in nove, ki prihajajo, da bi prevzele vrednote, se poenačili s splošnim ciljem ter sledili poslanstvu zavarovalnice?

Pozitivni naboj je mogoče doseči le z jasno poslovno vizijo, ki vključuje vedenje o tem, *kakšen je poslovni položaj zavarovalnice v družbi in na zavarovalnem trgu, kaj hoče v prihodnosti postati, na katerih svojih lastnostih bo pridobila konkurenčno prednost in kako.*

Možina⁶ navaja splošno načelo pri preobrazbi organizacije, ki naj bi tekla v želeni smeri od XA– do YB– oblike.

⁵ Harrari, J. C. (1984): Insurance and Marketing. Witherby and Co., London, str. 8–9.

⁶ Možina, S. (1990): Vodenje podjetja, Založba Gospodarski vestnik, Ljubljana, str. 202.

XA – oblika organizacije predstavlja, da so ljudje radi vodeni, da nočejo prevzemati odgovornosti, da ne izražajo svojih občutkov, da se bojijo novosti ali tveganja, da si medsebojno ne pomagajo, da poslovno slabo sodelujejo itd.;

YB – oblika organizacije predpostavlja, da so ljudje ustvarjalni, da so primerno motivirani za dosežke in novosti, da so zaupljivi, da so odprti v medsebojnih odnosih, da si medsebojno pomagajo, da poslovno sodelujejo ter da so intelektualno radovedni.

V zavarovalništvu so potrebni visoka stopnja strokovnosti, specializacija znanj in obvladovanje kompleksnosti sistema z ustreznim modelom vodenja, ki je lahko samo demokratičen, zato je premik pri vrednotah zaposlenih pogoj za uspešno vodenje in rast zavarovalnic.

To je ena izmed najzahtevnejših nalog menedžmenta zavarovalnic, saj bo moral z motivacijskim mehanizmom premakniti vrednote v smer ciljev, ki so jih ali pa jih še bodo postavili lastniki novih zavarovalnih delniških družb.

Vrednote so osrednji, najbolj trdovratni del in determinanta kultur, so torej v jedru odzivanja na okolje, pri čemer se nanašajo na nekaj, kar je za posameznike globoko pomembno.

Izhodišče graditve organizacijske kulture zavarovalnice, še zlasti močne kulture, ki ne bo v nasprotju z izbranim ciljem in strategijo, je torej le postopna vzpostavitev skladnega sistema skupnih vrednot, ki bo preveval kulturo celotne organizacije.

Cilji novih zavarovalnih delniških družb morajo biti zaradi globalne preobrazbe sistema sinoptično postavljeni, pri čemer delni cilji posameznikov ne smejo odstopati od globalnega cilja. Trženjsko koncepcijo je namreč mogoče uveljaviti v takem notranjem okolju, kjer je prišlo do skladnosti delnih ciljev z globalnim ciljem in kjer ta cilj preraste v skupno vrednoto.

Smoter podjetja je družbenoekonomsko in kakovostno opredeljen temeljni cilj. Smotri naj bi dali okvir splošnim planskim ciljem, ti pa naj bi opredelili sprotne, konkretne cilje.⁷

V slovenskem zavarovalništvu je smoter zavarovalnih podjetij sinoptično postavljen, sprotne – taktične cilje pa morajo zavarovalne organizacije postavljati inkrementalno zaradi previdnega testiranja možnosti za uveljavitev novih strategij. Gre za kombinaciji postavljanja ciljev od zgoraj navzdol in od spodaj navzgor.

Temeljni cilj novih zavarovalnih podjetij je proizvodnja in prodaja kakovostnih zavarovalnih storitev, ki morajo zadovoljiti potrebe in želje kupcev – zavarovancev in na tej podlagi povečati obseg zavarovalnih skladov, doseči pozitivno zavarovalno tehnični izid in s tem poslovni izid, ki bi zagotavljal rast zavarovalnic in zadovoljiv dobiček.

Smoter zavarovalnic je izražen z rastjo, ki jo določi trg, in z zadovoljivim dobičkom. Poslovna filozofija mora temeljiti na trženjskem konceptu menjave, ki presega merilo profitne mere kot edino merilo smotrnosti poslovanja ekonomskega subjekta.

Koncept integralnega trženjskega pristopa predpostavlja, da si vse poslovne funkcije prizadevajo za končni cilj, ki je rešitev določenega potrošnikovega problema. Uspeh organizacije se kaže tako, da ta pridobi v procesu menjave. Dobiček zavarovalnic bo torej v tem primeru posledica zadovoljitve potreb zavarovancev in

⁷ Fearn, P. (1987): Business Studies – The Aims and Policies of Organisation, London, na straneh 13 do 21 govori o smotrih (purpose) in odprtih ciljih (aim), ki dajejo okvir strateškemu ciljem (object), ti pa nato opredeljujejo kratkoročne cilje (goal).

bo seveda pričakovan in zadosten, ne bo pa posledica uresničenja načela absolutne racionalnosti (doseganje največjega dobička z najmanjšim vložkom).

Iz dosedanjega razmišljanja o vrednotah in ciljih je mogoče izpeljati tudi *poslanstvo* novih zavarovalnih podjetij.

Trženjska kultura je bila izvedena iz nastajajoče notranje, tržno usmerjene kulture zaposlenih. Vrednote kot determinante kultur določajo temeljne cilje organizacije ali celo postanejo njihovi sinonimi. Vrednote, ki opredeljujejo uveljavitev trženjske koncepcije, bodo pa integralne. Povezovale bodo vrednote pri razvoju zavarovanj, finančah, kadriranju itd.

Trženjska vrednota ekvivalentne menjave, kjer je v ospredju zadovoljevanje potreb potrošnikov, temelji – v smislu teorije iger – na konceptu »dobiš – dobim«, ne pa na pretkanosti in edini želji po doseganju dobička, to je zmage za vsako ceno.

V jeziku teorije iger je trženje igra s pozitivnim izidom, ne pa z izidom nič ali celo z negativnim izidom, kot to razlagajo Sheth, Gardner in Garret.⁸

Čemu to poudarjam? Zavarovalništvo kot dejavnost je pridobila pri nas v preteklem obdobju podobno kot banke slabo oznako v tem smislu, da gre za neke vrste špekulativno pridobitništvo. Dejavnost so nekateri označili celo z moralno vprašljivo igro na srečo, kjer kupec praviloma vedno izgubi ali pa je prevaran. Glavni vzrok za ta slab glas so sistemska, torej netržna organiziranost in funkcija zavarovalnic do zdaj in seveda izkušnje zavarovancev, zlasti pri življenjskih zavarovanjih.

Dejavniki zunanjega okolja

Dejavniki zunanjega okolja obkrožajo zavarovalno organizacijo. Posamezni zunanji dejavniki so zelo pomembni za načrtovanje in izvajanje trženjskih strategij zavarovalnic. Zavarovalne organizacije s svojo dejavnostjo ne morejo neposredno vplivati na zunanje okolje, posredno pa lahko prispevajo k postopnim spremembam posameznih dejavnikov.

Kotler⁹ opredeli odnos med zunanjim okoljem in trženjem na tale način: »Zunanje okolje organizacije sestavljajo dejavniki in sile, ki so izven obsega trženjske funkcije organizacije, vendar imajo vpliv na njeno sposobnost trženja v tem smislu, da organizacija razvije in zadrži uspešne transakcije s svojimi ciljnim kupci.«

Poglavitna naloga zavarovalnice je, da zadovolji potrebe ciljnega trga in da ustvari dobiček. Pri oblikovanju trženjske strategije mora za ta namen analizirati in predvideti vplive dejavnikov makrookolja. Kotler¹⁰ razdeli zunanje okolje na: demografsko okolje, gospodarsko okolje, fizično okolje, tehnološko okolje, politično pravno okolje in družbeno-kulturno okolje.

Čeprav bo v poglavju govor predvsem o dejavnikih makrookolja, bom opozoril še na mikrookolje zavarovalnice, to so konkurenca, kupci ter posamezni tipi javnosti, s katerimi mora zavarovalnica komunicirati in nanje vplivati. Pomembni tipi javnosti za zavarovalnico so predvsem:

⁸ Sheth J. N., Gardner D. M., Garret, D. E. (1988): *Marketing Theory. Evolution and Evaluation*, John Wiley and Sons, Canada, str. 40–62.

⁹ Kotler, P. (1988): *Marketing Management*, Prantice Hall, New Jersey, str. 178.

¹⁰ Kotler, P. (1988): prav tam, str. 88–111.

- *medijska javnost*, ki jo sestavljajo predvsem množična občila;
- *država kot javnost*, ki s svojimi ukrepi in preko svojih organov nadzira ter vpliva na poslovanje zavarovalnice;
- *državljeni kot javnost*, ki s svojimi stališči in odnosom do določenih zavarovanj vplivajo na razvoj zavarovanj in ugled zavarovalnice;
- *lokalna javnost*, ki v neposrednih stikih z zavarovalnico preko različnih organizacij, društev ali združenj vpliva zlasti na kakovost in oblike trženja zavarovalnice;
- *širša javnost*, ki s stališči in zahtevami vpliva na načine zadovoljevanja potreb zavarovancev;
- *interna javnost*, ki s svojimi vrednotami, predstavami in cilji – gre za zaposlene v zavarovalnici, njihove družinske člane in prijatelje – vplivajo v smislu povezave med internim in eksternim trženjem na uspeh zavarovalnice na trgu.

Dejavniki makrookolja lahko povzročajo za zavarovalnico nepričakovane probleme, spremembo strategij ali bistveno vplivajo na izbiro ciljev zavarovalnice, na njeno poslovno politiko ali celo na taktične in operativne odločitve. Te pomembne, nenadzorovane sile mora zavarovalnica spremljati in se nanje ustrezno odzivati.

Demografsko okolje

Demografsko okolje pomeni prebivalstvo na nekem območju z vsemi značilnostmi, ki lahko vplivajo na poslovno politiko zavarovalnice.

Demografski dejavnik je pomemben predvsem, ko gre za proizvodnjo in trženje osebnih, pa tudi tistih premoženjskih zavarovanj, ki jih sklepajo fizične osebe (zavarovanje avtomobila, stanovanja ali hiše, kmetijske posesti itd.).

Zavarovalnice bi morale biti zainteresirane predvsem za podatke o: zemljepisni razprostranjenosti prebivalstva in regionalnih posebnostih (trženje zavarovalnih storitev na Štajerskem ali v Prekmurju ni enako tistemu na Gorenjskem ali na Primorskem), gostoti naseljenosti regij, starostni strukturi, stopnji natalitete in mortalitete, številu porok, številu zaposlenih, številu upokojencev, zdravstvenemu stanju po regijah, izobrazbeni strukturi itd.

Dyer in Watkins¹¹ navajata na primer posledice za osebna zavarovanja, ki se pojavijo s spremembami starostne strukture prebivalstva na določenem območju. Te so zlasti:

a) Spremembe starostne strukture povzročijo fluktuacijo v celotnem številu populacije in v njenih posameznih delih, ki so ciljni trgi. Za rentna ali zdravstvena zavarovanja so praviloma ciljni trgi zavarovalnice tisti del starostne strukture prebivalstva, ki si je pravkar zagotovil ustrezen življenjski standard in živi zdravo življenje (prebivalci, stari od 30 do 40 let).

b) Staranje prebivalstva lahko povzroči za zavarovalnico več odhodkov za izplačilo rent, zavarovalnin za doživetje ali za zdravstvene storitve, lahko pa predhodno preventivno delovanje zavarovalnice (kakovost celostne ponudbe zavarovalne storitve) pripomore, da se tudi starejši prebivalci odločajo za dodatna, ekskluzivnejša zavarovanja.

c) Zdrav stil življenja podaljšuje življenjsko in delovno dobo. Čeprav v strukturi prebivalstva morda narašča delež tistih, ki so presegli 50 let starosti, ni rečeno, da bo zato hitreje naraščala tudi mortaliteta. Lahko je celo nasprotno. Z daljšim,

¹¹ Dyer N., Watkins T. (1988): *Marketing Insurance*. Kluwer Publishing, London, str. 45.

vitalnim življenjem se povečuje bogastvo starejših ljudi, ki postajajo kupci kakovostnih in dragih osebnih zavarovanj.

Omenjena avtorja torej opozarjata, da pri spremljanju elementov demografskega okolja ni avtomatizma. Vseskozi se dosegajo dinamične, kakovostne spremembe, ki jih moramo subtilno in eksaktno zaznati.

Zanimiv je raziskovalni pristop danske zavarovalnice »Baltika Insurance«¹² h klasifikaciji demografskih podatkov, ki se jim pridružijo podatki o kupni moči vprašanih. Vprašanja so razdeljena na šest skupin.

a) *Kako ljudje živijo?*

- ena oseba pred upokojitvijo;
- ena oseba po upokojitvi;
- dve ali več oseb skupaj, vendar ne kot družina;
- poročen par sam;
- poročen par in odvisni (neodvisni) otroci;
- eden od staršev in odvisen (neodvisen) otrok;
- dve ali več družin skupaj (generacijsko);
- več družin skupaj (komuna ali drugačna oblika sožitja).

b) *V čem ljudje živijo in kot kaj?*

- v hiši;
- v stanovanju;
- kot lastnik, najemnik, podnajemnik;
- kakšna je kakovost objekta bivanja.

c) *Kje živijo?*

- v urbanih naseljih;
- v ruralnih naseljih;
- v ruralnih naseljih, ki se ne preobražajo v urbana;
- v industrijskih ali rudarskih regijah;
- v ekološko bolj ali manj kakovostnih območjih.

č) *Kdo služi denar?*

d) *Kdo ima redni dohodek?*

e) *Kdo ima bogastvo?*

Poleg navedenih podatkov o demografskem okolju so na podlagi dosedanjih izkušenj v zavarovalništvu za nas vedno bolj zanimivi tudi podatki o izobrazbeni strukturi, o poklicu in življenjskemu stilu, kar bo vse pogosteje vplivalo na oblikovanje diferenciranih potreb po določenih vrstah zavarovanj. Pričakovati je, da bodo iz množičnega neoblikovanega trga zavarovanj tudi pri nas postopoma nastali posamezni mikrotrgi, ki bodo zahtevali segmentiran pristop in se odzivali na »individualizirane« oblike zavarovalne ponudbe.

Kot primer posebnih zahtev po zavarovalnih storitvah naj navedem sloj prebivalstva, ki ga označujejo na primer starostno obdobje od 35 do 45 let, visoka izobrazba, vodilne ali vodstvene funkcije v gospodarstvu ali politiki, lastništvo avtomobilov višjega srednjega razreda, potovanja, obiskovanja kulturnih prireditev in družabnih dogodkov ter druge podobne lastnosti ali značilnosti. Opisana vrsta zavarovancev povprašuje po kratkoročnih, kombiniranih vrstah osebnih zavarovanj, predvsem po nezgodnih zavarovanjih (»menedžerskih zavarovanjih«), po zdravstvenih in življenjskih zavarovanjih, z visokimi zavarovalnimi vsotami ter po možnih povezavah z različnimi individualno prirejenimi premoženjskimi zavarovanji.

¹² Povzeto po vprašalniku – Baltika Insurance, Copenhagen, interni vir Lloyda, London, 1987.

Z razslojevanjem prebivalstva (ni mišljeno samo v ekonomskem smislu) se bodo na slovenskem zavarovalnem trgu pojavile številne in različne skupine prebivalstva, ki bodo glede na starost, spol, izobrazbo, zemljepisno poreklo, stil življenja in življenjske navade izražale posebne potrebe in zahteve po posameznih vrstah zavarovanj.

Gospodarsko okolje

Trg zavarovalnih storitev bo zahteval poleg ljudi tudi njihovo kupno moč, ki je po Kotlerju¹³ funkcija tekočega dohodka, gibanja varčevanja in kreditne sposobnosti.

Gospodarski dejavnik je v sedanjem trenutku globalne preobrazbe odvisen od političnih odločitev oziroma dogajanj v političnem podsistemu naše družbe.

Nevarne bi bile zlasti posledice splošne psihosocialne depresije, ki se s posameznimi simptomi sicer kaže v vedenju posameznikov in gospodarskih subjektov.

Ker gre v celotni družbi za globalno družbenoekonomsko preobrazbo sistema, pa je dolgoročneje mogoče pričakovati izoblikovanje novih gospodarskih vrednot, ki bodo temeljile na pravi lastnini, povečevanju deleža zasebne lastnine in uveljavljanju tržnih zakonitosti, kar bo pozitivno vplivalo na rast povpraševanja po zavarovalnih storitvah, hkrati pa je mogoče pričakovati več zahtev po novih in po tradicionalnih oblikah zavarovanj.

Poleg navedenega se bo v Sloveniji spreminjala tudi gospodarska struktura. Veliki poslovni sistemi praviloma razpadajo v manjše, organsko prožnejše gospodarske subjekte, ki se odvrtačajo od dosedanjih oblik zavarovalne ponudbe in pristopajo k sklepanju zavarovalnih pogodb z ekonomskimi motivi. Tudi večji gospodarski sistemi, ki jim s kapitalskimi povezavami in s kakovostnim menedžmentom uspeva zadržati poslovno povezovalno funkcijo, notranje preobražajo svojo strukturo, navzven pa se spremembe kažejo predvsem v njihovi večji tržni naravnosti. Tudi ti sistemi postajajo zanimiv poslovni partner za nove zavarovalnice.

Poleg vplivov gospodarskega okolja na gospodarske subjekte je za zavarovalno dejavnost posebno pomembna predvsem kupna moč posameznika. Znan je Engelov zakon,¹⁴ po katerem se z rastjo družinskega dohodka sorazmerno znižujejo deleži izdatkov za hrano, deleži izdatkov za stanovanje in za gospodinjstvo ostanejo enaki, deleži izdatkov za druge kategorije porabe, med katerimi je tudi potreba po zavarovanju, pa naraščajo.

Na zavarovanje pozitivno vpliva splošna gospodarska naravnost k varčevanju, neposredno pa obseg privarčevanih sredstev prebivalstva in pogoji zadolževanja. Kot je bilo že poudarjeno, je za razvoj zavarovalne panoge pomembna povezanost med varčevanjem in naložbami, ki jih mora spodbujati gospodarska, predvsem pa jasno opredeljena posojilno-denarna politika države in politika tečaja nacionalne valute.

¹³ Kotler, P. (1988): prav tam, str. 96.

¹⁴ Povzeto po: Franciškić, I. (1992): Osiguranje u tržišnom gospodarstvu. Croatia osiguranja d.d., Zagreb, str. 41.

Čeprav se dozdeva, da problem človekovega okolja ne zadeva zavarovalne dejavnosti, trženjski strokovnjaki v zavarovalništvu opozarjajo, da je treba pri načrtovanju rasti zavarovalne dejavnosti in vrst zavarovanj upoštevati dejstva, kot so: pomanjkanje nekaterih pomembnih naravnih virov, porast stroškov za energijo, povečanje stopnje onesnaževanja posameznih delov človekovega okolja ali intervencijske ukrepe države za upravljanje redkih naravnih virov.

Nadomeščanje posameznih surovin in iskanje alternativnih oblik energije odpira preko novih izdelkov drugačne možnosti ter potrebe po zavarovanju. V zvezi s tem dajejo na Zahodu prednost preventivni funkciji zavarovanja.¹⁵ Zavarovalnice so namreč v tujini kot veliki naložbeni dejavniki pogosto udeležene pri investicijskih posegih za izboljšanje človekovega okolja, kar predvsem vpliva na izboljšanje zdravja in na življenjske razmere v posameznih regijah, bolj neposredno pa udeležba pri nakupu določene čistilne naprave pomeni kakovostno predstavitev za zavarovalnico. Enako vlogo imajo naložbe zavarovalnic v raziskave v zdravstvu, ko gre za epidemične bolezni, v raziskave v kmetijskopredelovalni industriji in podobno.

Tehnološko okolje

Tehnološki razvoj posredno in neposredno vpliva na rast in razvoj posameznih vrst zavarovalnih storitev. Nova tehnološka spoznanja in s tem novi izdelki, ki se pojavijo v uporabi, zahtevajo prilagoditve obstoječih zavarovanj ali uvedbo novih zavarovanj, ki so posredno povezana s tehnološkimi odkritji. Taka so na primer zavarovanja za odgovornost za strokovno napako ali zavarovanje za odgovornost za negativne posledice, ki jih lahko povzroči nov, še ne dovolj preizkušen izdelek.

Odkritje in pozneje izdelovanje avtomobilov, letal, televizije, računalnikov in drugih izdelkov sta povzročili nastanek potreb po vrsti novih zavarovanj. Lastniki teh izdelkov so se neposredno zavarovali pred finančnimi posledicami poškodbe ali izgube oziroma za odgovornost, ki so jo prevzeli do tretje osebe. Tako je na primer nastalo zavarovanje avtoodgovornosti.

Zapletenejša in v pogledu potrebe po zavarovanju mnogo širša pa so na primer zavarovanja nevarnosti, ki so navzoče pri obratovanju jedrske elektrarne. Te presegajo nacionalno zmožnost države in pogosto zahtevajo reševanje zavarovalnega pristopa v okvirih tako imenovanih »mednarodnih jedrskih poolov«.

V zadnjem obdobju raste v svetu zlasti pomen zavarovanj za strokovno odgovornost, kar je tesno povezano z ozko strokovno specializacijo, ki je nujna za obvladovanje sodobnih tehnologij in za uporabo v praksi ter na drugi strani za zmanjševanje možnosti nadzora nad tako specializiranimi dejavnostmi, ki pa lahko usodno vplivajo na življenje, zdravje ali lastnino ljudi.

¹⁵ Dyer, N. (1988): prav tam, str. 150-154.

Družbena ureditev države, sistemska ureditev posameznih področij dela in življenja ter izvajanje tekoče nacionalne politike so zelo pomembni za razvoj zavarovalništva. Opozorjeno je že bilo na skrben nadzor države, ki naj ga ta izvaja nad zavarovalno dejavnostjo. Za razmere v slovenskem zavarovalništvu v zadnjih treh letih, to je vse od sprejetja zveznega zavarovalnega zakona leta 1990, so značilne velike spremembe.

Mednarodno priznanje Slovenije, sprejetje nove državne ustave, sprejem osrednjih sistemskih zakonov in nova normativna urejenost posameznih področij, pomembnih za proizvodnjo in trženje zavarovalnih storitev (pokojninsko in invalidsko zavarovanje, zdravstveno zavarovanje, stanovanjska zakonodaja, sistemska ureditev lastninjenja, ureditev gospodarskih družb itd.), vse to je torej v izredno kratkem in dinamičnem času spremenilo pogoje poslovanja slovenskih zavarovalnic.

Zakonodaja ima v večini držav v zavarovalništvu predvsem tale cilja:

- nadzor nad varnostjo in likvidnostjo zavarovalnic;
- zaščito domačih zavarovalnic pred nenadzorovano mednarodno konkurenco glede na pomen panoge za nacionalno gospodarstvo.

V zadnjem obdobju v razvitih državah pospešujejo interesno organiziranje vpliva zavarovancev na izvajanje postopka likvidacije škod. Da bi zavarovalnice tudi same pokazale pripravljenost za »ekvivalentno menjavo«, namenjajo vse večjo pozornost širjenju in opredelitvi pravic zavarovancev pri nadzoru nad izvajanjem postopka likvidacije.

Temeljne cilje zakonodajalca v zavarovalništvu kaže podrobneje razčleniti.

Pri zaščiti domačih zavarovalnic pred tujo konkurenco v razvitih državah vedno bolj prevladujeta nadnacionalna narava ekonomije in globalizacija finančnega trga. Kot je bilo že rečeno, znotraj Evropske gospodarske skupnosti praktično ni več nacionalnih meja za trženje zavarovanj in za naložbe zavarovalnic. Ti nadnacionalni tokovi v zavarovalništvu seveda niso značilni le za gospodarske in politične povezave, marveč veljajo vedno bolj tudi na globalni ravni.

Zaščita slovenskega zavarovalništva je za zdaj nujnost, nikakor pa ne sme postati potuha zavarovalnicam ali celo nov vir »sive« akumulacije kapitala, pri čemer naj bi o uporabi kapitala odločale politične interesne skupine.

V obeh primerih bi ponovili napako iz preteklosti, posledica pa bi bila lahko samo to, da slovensko zavarovalništvo nikdar ne bi doseglo vsebinskega smotra in poslanstva dejavnosti, ki ga ta ima v sodobnem svetu.

Uvodoma je bilo ugotovljeno, da Slovenija za zdaj še nima lastnega zakona, ki bi urejal zavarovalništvo, njeni državni organi pa za zdaj tudi nimajo operativne sposobnosti za izvajanje aktuarskega nadzora. Zato je v slovenski zavarovalni praksi navzoča nevarnost za razširitev nenadzorovane, dumpinške ponudbe, za neustrezno izravnavanje nevarnosti in za druge nelojalne oblike trženja. Sprejem novega sistemskega zakona o zavarovalnicah je zato nujnost!

Ustrezen nadzor in stalna pozornost države na tem področju sta namreč pogoj za profesionalizacijo slovenskega zavarovalništva in za vzpostavitev lojalne tržne konkurence!

Družba, v kateri ljudje živijo, oblikuje njihova temeljna prepričanja, vrednote in vedenjske vzorce. S procesom socializacije v družbenem okolju ljudje pridobivajo določen pogled na svet, ki opredeljuje odnos do njih samih, do drugih ljudi (narodov), do okolja, do narave in do sveta.

Družbenokulturno okolje, tako ugotavljajo nekateri raziskovalci,¹⁶ kaže dolgoročne trende k samoizpolnitvi, individualizaciji, k neposrednemu zadovoljstvu, lagodnemu življenju, k neformalnemu komuniciranju in k neposrednim odnosom med ljudmi ter na eni strani vse bolj h globalnemu poenotenju vedenja, na drugi strani pa k iskanju in obnavljanju etničnih in nacionalnih prvin.

Vse te vrednostne oznake in vzorci vedenja vplivajo na občutenje nevarnosti na odločitve o ravni tveganja ter na ta način pogojujejo potrebe in zahteve po varnosti in zaščiti.

Čeprav zavarovalno dejavnost označujejo tradicija v poslovanju ter premišljenost in previdnost pri poslovnih odločitvah (gre za pravo nasprotje v primerjavi s podjetji tveganega kapitala) na eni strani ter zvestoba zavarovancev določeni zavarovalni hiši, se tudi na tem področju kažejo premiki, ki so posledica spreminjanja vrednot, stališč in vedenja. Pojav nestalnosti in individualizacije ter potreb ali zahtev po zavarovalnih storitvah, ki morajo biti enake po primernosti in kakovosti kjer koli v Evropi ali v svetu, že vpliva tudi na »vedenjski vzorec« slovenskih zavarovalnic.

Za razvoj slovenskega zavarovalništva pa so še posebej pomembni sedanji družbeni premiki v novi državi.

V družbi pravkar poteka proces prevrednotenja vrednot. V ospredje stopa dobiček kot cilj tržnega gospodarstva. Temu morajo slediti spremembe vrednot, stališč, navad in vedenja. Zato se vedno bolj poudarja pomen lastnosti, kot so: poslovnost, znanje, ustvarjalnost, vztrajnost za doseganje ciljev in druge, ki določajo dobrega gospodarja in podjetnika. Prav tako kot prihaja do prevrednotenja na eni strani ponudbe, prihaja do očitne evropeizacije okusov in zahtev po evropskih standardih izdelkov in storitev tudi na strani povpraševanja. Stapljanja kulturnih vrednot in vzorcev vedenja z razvitimi evropskimi državami ne bodo za dolgo zavrle niti sedanje gospodarske težave, ki so pravzaprav poleg družbenoekonomskega sistema predvsem posledica določenih vrednot in kulturnih navad, ki so se oblikovale v teh zadnjih desetletjih našega razvoja.

Pri preobrazbi gospodarstva se bo počasi, a vztrajno presegala deklarativna faza po zahtevanih vrednotah in načinih vedenja v tržnem gospodarstvu. Te pozitivne vrednote, ki bodo pomembno prispevale k poslovnosti menedžmenta, motiviranost ljudi, da s kakovostnim delom zadržijo delovna mesta ali pa si pridobijo nova, k širitvi in spodbujanju potreb in želja po izdelkih in storitvah, ki jih bodo izražali kupci, bodo nastajale dolgoročno, vendar trajno in bodo pozitivno vplivale na poslovnost in razvoj nasploh. Tak vrednostni temelj pa je pogoj za razvoj zavarovalne dejavnosti.

Namen tega strokovnega prispevka je bil razčleniti pomen notranjih in zunanjih dejavnikov okolja zavarovalnic za vsebinsko preobrazbo (ne formalno) iz vzajemnih zavarovalnih skupnosti v storitvena podjetja, ki morajo za svoje lastnike ustvarjati dobiček, z uresničevanjem poslanstva pa zagotavljati varnost zavarovancem.

¹⁶ Diacon, S. R., Carter R. L. (1992): Success in Insurance. Clays Ltd., London, str. 262-263.

V pričakovanju novega sistemskega zakona o zavarovalnicah in zakona o lastninjenju zavarovalnic si bo moral menedžment zavarovalnic na novo osmisлити tudi družbenoekonomski položaj panoge in začeti snovati razvojne strategije. Upoštevanje notranjih in zunanjih dejavnikov okolja je temelj za strateško razmišljanje menedžmenta zavarovalnic in za njihovo tržno naravnost.

Evropska identiteta v skupnem avdiovizualnem prostoru

V ustreznih dokumentih Evropske skupnosti (ES)/Evropske unije (EU) kot glavni kulturni cilj nastopa vzpostavljanje in vzdrževanje t. i. evropske identitete. V tem kontekstu nastopa tudi oblikovanje skupnega avdiovizualnega prostora. Ta ideja je bila po eni strani zastavljena kot obrambna kulturna dejavnost proti grožnji »amerikanizacije«, po drugi pa sredstvo za krepitev notranje povezanosti ter uveljavljanje EU in njene identitete na mednarodnem prizorišču. Prav informacije oz. mediji kot sredstvo za razširjanje informacij naj bi bili ključno sredstvo za doseganje (politične in kulturne) enotnosti znotraj Unije, ki naj bi jo utelešala evropska identiteta kot univerzalno občutenje pripadnosti med njenimi državljani.¹

Takšno razumevanje vloge medijev in te oblike skupinske (nacionalne) identitete kaže na to, da EU prevzema model, ki prevladuje v nacionalnih državah. Iz istega vira, torej posebnega odnosa med nacionalno identiteto, mediji (televizijskim sistemom) in državo, izhaja tudi prvi sklop ovir za vzpostavljanje evropske identitete s pomočjo medijev oz. s pomočjo premišljene medijske (avdiovizualne) politike.

Nacionalna identiteta, televizijski sistem in država

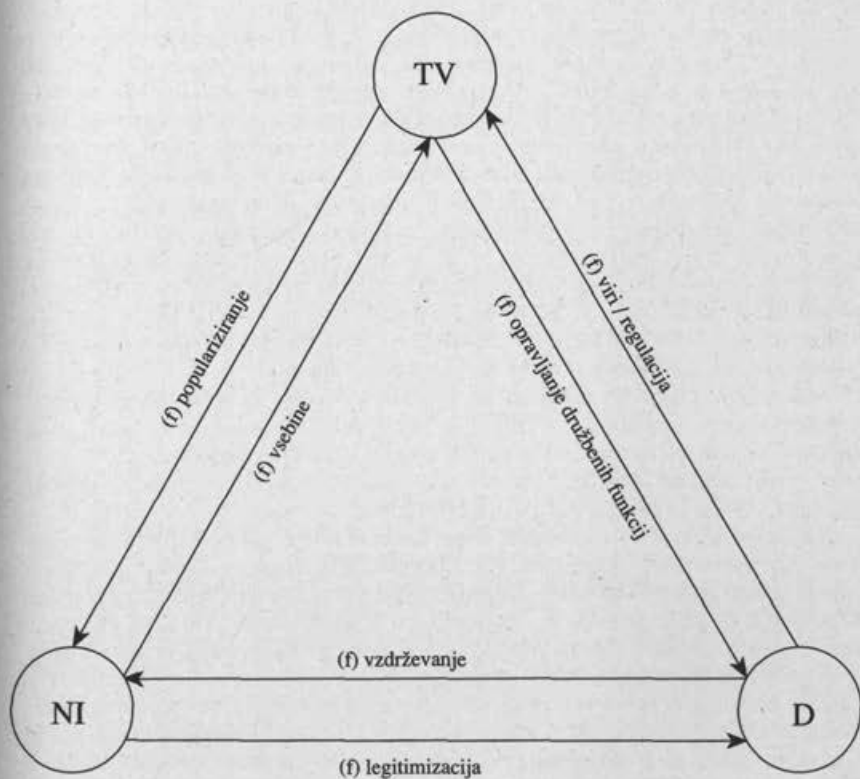
V klasičnem sistemu javne (nacionalne, državne) televizije državna administracija vzpostavlja nadzor nad televizijskim medijem in produkcijo njegovih vsebin ter zagotavlja tudi potrebne vire, da bi ta sistem v zameno opravljal določene družbene funkcije. Med njimi sta legitimizacijska in povezovalna funkcija gotovo najpomembnejši. Nacionalna identiteta v tem procesu izmenjave med televizijskim sistemom in državno administracijo je hkrati sredstvo in končni cilj. Po eni strani lahko le televizijske vsebine, ki na njej temeljijo, opravljajo legitimizacijsko in povezovalno funkcijo. Televizijski medij pa po drugi strani nacionalno identiteto vzpostavlja šele za legitimizacijo države in s tem združitvijo nacionalne skupnosti. Nacionalna identiteta je torej hkrati pravi (simbolni) vir za oblikovanje vsebin, ki naj bi opravljale družbene funkcije televizijskega sistema, in proizvod delovanja tega medija, ki jo vzpostavlja in popularizira.

Kljub zatonu klasičnega sistema javne televizije in eroziji državne (infor-

* Kristina Plavšak, diplomirana novinarka na FDV, Ljubljana.

¹ V poročilu o radijskem in televizijskem oddajanju v ES, ki ga je pripravil Odbor za mladino, kulturo, izobraževanje, informacijo in šport pri Evropskem parlamentu pod vodstvom Wilhelma Hahna, so pomen čezmejnega širjenja informacij utemeljili s temile besedami: »Informacija je odločujoč, morda odločilen dejavnik v evropski združitvi. ... Evropska združitev bo dosežena edino v primeru, če bodo Evropejci to hoteli. In samo če bo obstajala nekakšna evropska identiteta, bodo Evropejci to zares hoteli. Evropska identiteta pa se bo razvila, le če bodo Evropejci zadostno informirani« (European Communities, European Parliament, Working Documents 1981-1982, Doc. 1-1013/81.23.2. 1982 (PE 73.271/final): cit. po Zelena listina, 1984: 2).

shema 1: Funkcionalna povezanost med nacionalno identiteto, televizijskim sistemom (sistemom javne, nacionalne televizije) in državo

NI nacionalna identiteta
 D država
 TV televizijski sistem (sistem javne televizije)

→ odnos do ...
 (f) funkcija v odnosu do ...

macijske) suverenosti je podobno razumevanje vloge televizijskega sistema prisotno tudi v današnjem času.

V razmerah, v katerih dejansko suverenost držav omejujejo globalizacijski (transnacionalizacijski) procesi, zlasti na gospodarskem, tehnološkem, pa tudi na političnem področju, so se oblikovali nekakšni globalni ali nadnacionalni komunikacijski prostori. Upravljajo jih predvsem meddržavne korporacije (TNK) na področju medijev (Schlesinger, 1991b: 299). Na medijskem (kulturnem) področju prevladuje tržna logika TNK, kar vodi v komercializacijo te sfere, konvergenco nacionalnih kultur in v oblikovanje neke vrste globalne (korporacijske) kulture (z ameriško naravo) (Schiller, 1989: 30–46).

Na tem področju potekajo tudi nasprotni procesi, ki poudarjajo pomen nacionalne identitete (kulture) in televizijskega sistema kot njenega utelešenja. Kot ugotavlja Splichal (1992: 147) »kljub internacionalizaciji komunikacijske sfere, pa tudi prav zaradi nje, država še vedno predstavlja temelj komunikacijske sfere in oblikovanja nacionalne identitete«. Kot reakcija proti ogrožanju avtonomije in integritete nacionalne identitete, ki izvira iz globalizacije kulturne produkcije in potrošnje, še zlasti medijskih proizvodov (komercializacije), nastopa *nacionalno usmerjena in nadzorovana medijska (kulturna) politika*, ki teži k nacionalni suverenosti (Splichal, 1992: 147). Država se v okoliščinah posebne ogroženosti mobilizira v neke vrste kulturni obrambi, mediji in širša kulturna polja pa postanejo *bojna polja*, prostori, kjer potekajo boji za različne oblike prevlade (Schlesinger, 1991b: 299). Lahko govorimo o sobivanju različnih komunikacijskih prostorov – nacionalnih, globalnih, regionalnih, lokalnih.

V sodobnih razmerah naletimo torej na tem področju na paradoksalni položaj – država postaja vse bolj občutljiva in pri ohranjanju svoje suverenosti manj uspešna, vendar pa vztraja pri obrambi svojega kulturnega medijskega prostora prav zaradi njegove simbolne razsežnosti. Kultura je postala varnostna politika (Waever, 1992: 14). Ta trend potrjujejo končno tudi nasprotovanja držav članic Evropske unije, predvsem manjših (npr. Danske in Belgije), ob predlagani razširitvi pristojnosti institucij EU na kulturno področje ter ob poskusih vzpostavitve enotnega medijskega sistema (pri sprejemanju Direktive o televiziji brez meja). Kljub temu da so se odrekle že precejšnjemu delu suverenih pravic na ekonomskem in delno tudi na političnem področju, nacionalna kultura ostaja najpomembnejši simbol državne suverenosti, televizijski sistem (sistem javne, nacionalne televizije) pa zadnja državna trdnjava, ki skrbi za ohranjanje distinktivnih kulturnih identitet (Wood, 1992: 165). Tu se kaže na eni strani simbolna, na drugi pa praktična razsežnost nacionalne kulturne sfere in znotraj nje sistema javne (nacionalne) televizije. Kulturno (medijsko) področje je dojet kot najgloblje bistvo nacionalnega obstoja in s tem državne suverenosti (tudi če odpadejo atributi ekonomske, politične, vojaške, tehnološke idr. suverenosti). Mediji (televizija) pa naj bi bili najučinkovitejši mehanizem za ohranjanje meja in notranje trdnosti tega področja. Mediji so torej v funkciji ohranjanja nacionalne identitete ena izmed najpomembnejših opredeljujočih, povezujočih in obrambnih sil sodobne države, ki jo preplavljajo tokovi globalizacije.

Če poskusimo te ugotovitve povezati z našo razpravo o vzpostavljanju evropske identitete z avdiovizualnimi mediji, lahko trdimo, da bo ta proces izredno težaven. Nacionalna identiteta je zaradi svojih simbolnih potencialov in svoje funkcije še močno zakoreninjena v sodobnih družbah (državah) in ohranja svoj posebni odnos do televizijskega medija. Kot pravi Smith (1990: 177–180), nacionalne kulture še vedno igrajo pomembno vlogo in jih neka globalna kultura (oblika nadnacionalne identitete, h kateri teži EU) ne bo vsrkala. Nacionalna

identiteta je podobno kot nacionalni imaginarij in kultura vedno zgodovinsko značilna, saj temelji na skupnih spominih in zavesti o kontinuiteti, to ključno ogrodje pa manjka nadnacionalnim identitetam. Nacionalno identiteto so v preteklosti krepili procesi jezikovne mobilizacije, politizacije kulture in vloga inteligence, danes pa zlasti kulturne vojne (Smith, 1990: 183–185).

Evropska identiteta in avdiovizualni mediji

EU poskuša v svoji avdiovizualni politiki presaditi nacionalni model odnosov med nacionalno identiteto, televizijskim sistemom in državo na odnose med evropsko identiteto, avdiovizualnimi mediji (televizijo) in EU. Ta poskus je bil neuspešen zlasti zaradi ohranjanja posebnega (simbolnega) pomena nacionalne identitete (kulture) in s tem vloge nacionalnih televizijskih sistemov, v katerih naj bi potekal njen reprodukcijski proces. K vzpostavitvi hibridnih medsebojnih odnosov in ne prave funkcionalne povezanosti pa so prispevale tudi pomanjkljivosti posameznih gradbenih elementov (evropske identitete, avdiovizualnih medijev, preko katerih naj bi se reproducirala, in EU), ki jih bomo nakazali na tem mestu.

Temeljno vprašanje, ki se postavlja na začetku razprave o evropski identiteti, je, kaj ta pojem sploh je in kaj naj bi pomenil. *Evropska identiteta* je po svoji naravi posebna oblika skupinske identitete (nacionalne, regionalne), torej nastaja v enakem procesu formiranja mejnikov in se vzdržuje s podobnimi mehanizmi. Nacionalne (državne) okvire lahko prerašča v dvojnem smislu: predpostavlja se namreč formiranje občutka pripadnosti evropski politični skupnosti, skupnemu političnemu projektu (*politična identiteta*), obenem pa je zaželen tudi skupna zavest o evropskosti, o skupni kulturi prebivalcev Evrope, občutek vsakega posameznika, da pripada širši kulturni, organski skupnosti, ki mu daje njegovo osebno identiteto in življenjski pomen (*kulturna identiteta*) (Waeber, 1992: 1, 2). Schlesinger (1993: 14) razliko med politično kulturno (etično) identiteto, ki naj bi jih vključevala evropska identiteta po vzoru nacionalne, ponazarja z razliko med prepoznavanjem sebe kot pripadnika (še neobstoječe) evropske nacije (kot državljana) in prepoznavanjem sebe kot Evropejca. Kot bomo pokazali v nadaljevanju, je vprašljiva zlasti druga sestavina.

Projekt »evropska identiteta« namreč zahteva, da v okviru EU vzpostavimo stanje *simbolične vključenosti in s tem zavezanosti*. Pri tem je problematično zlasti opredeljevanje evropskega prostora (vzpostavljanje mej Evrope)² in mejnikov, skupnih elementov, ki Evropejce ločijo od drugih. Prvo vprašanje je bilo delno rešeno s kodifikacijo državljanstva Skupnosti (»Community national«) v Pogodbi o Evropski uniji. S tem so razglasili, da evropski skupnosti formalno pripadajo državljani držav članic EU in da ti državljani Unije uživajo določene pravice in dolžnosti.³ Meje Evrope so glede na takšno opredelitev zelo nejasne, saj tečejo po mejah najbolj »obrobni« držav članic in hkrati znotraj državnih meja.

Reševanje drugega vprašanja, tj. definiranje parametrov »namišljene skup-

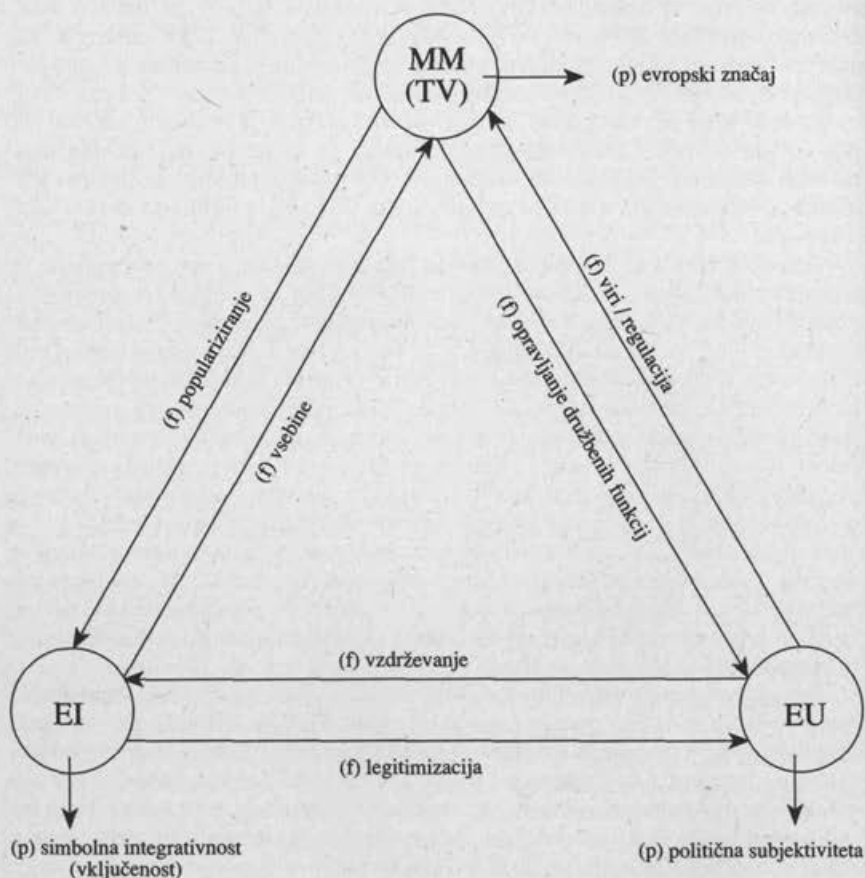
² To vprašanje je postalo pereče zlasti konec 80. let, z združitvijo Nemčije, padcem komunističnih režimov v Vzhodni in Srednji Evropi ter z razkrojem Sovjetske zveze. Države iz sedanjega socialističnega bloka naenkrat niso bile več sovražne, »out« skupine, temveč so zahtevale svojo vrnitev v skupni evropski dom. Vključevanje teh držav in drugih čakajočih, ki so bile do zdaj obravnavane kot tuje, neevropske (npr. Turčija), bo zahtevalo zelo fleksibilno definicijo evropskega prostora.

³ ... Vsaka oseba, ki ima državljanstvo države članice, bo državljan Unije.

Državljan Unije bodo uživali pravice, ki so jim podeljene s to pogodbo, in se bodo podrejali dolžnostim, ki so jim na ta način naložene (Pogodba o Evropski uniji: 8. člen).

S tem so izključeni in deprivilegirani prebivalci držav članic, ki niso njihovi državljani (imigranti), s tem pa jim je podeljen status tujcev in, posredno, sovražnega elementa (več o tem Welsh, 1993: 12–15 in Schlesinger, 1991a: 188–190).

Shema 2: Poskus vzpostavitve funkcionalne povezanosti med evropsko identiteto, avdiovizualnimi mediji in EU (pomanjkljivosti)

EI evropska identiteta
 EU Evropska unija
 MM(TV) množični mediji (televizijski sistem)

(p) pomanjkljivosti
 → odnos do ...
 (f) hipotetična funkcija v odnosu do ...

nosti, pa je zahtevnejša naloga. Za ustanovitev skupinske identitete je potrebno simbolično vezivno tkivo – zgodovinski miti in simboli, skupni spomini in tradicije, obredje, ki ima določen emotivni pomen, sproža občutke pripadnosti in skupne zavesti. V tem pogledu imajo nacionalne identitete očitne prednosti, EU pa se je znašla v paradoksalni situaciji: evropsko identiteto mora namreč konstruirati iz materiala, na katerem temeljijo nacionalne identitete, strukture, ki naj bi jih prerasla in izrinila. Poleg tega pa, kot smo že opozorili, prav težnja, da bi se zmanjšal pomen nacionalnih kultur in identitet ter da bi se te zlele v skupno kulturno tvorbo, sproža obrambne mehanizme na nacionalni ravni. Ta evropski projekt je tako obenem nacionalni preporod in aspiracija, da bi se ustvarila nekakšna globalna kultura (Smith, 1992: 67).

Kaj je torej evropska kultura, iz katere naj bi izhajala tudi evropska identiteta: vsota različnih identitet in skupnosti ali nekaj, kar obstaja nad temi populacijami in kulturami? Ali lahko govorimo o specifičnih »evropskih izkušnjah«? Smith (1992: 68) navaja nekaj področij, kjer bi jih lahko našli: jezikovno (pripadnost indoevropski jezikovni skupini), kulturno-zemljepisno in teritorialno-simbolično (Evropski dom od Urala do Atlantika), versko (skupna krščanska religija) in občutenje tujca (definiranje »oni« skupine – Neevropcejev). Opozarja pa tudi, da znotraj vsakega od teh področij nastopajo razcepi in problemi (jezikovne in kulturne razlike, različni pravni, ekonomski in politični sistemi, različne religije idr.). Evropejci se v nekaterih elementih med seboj bolj razlikujejo kot v odnosu do Neevropcejev, obenem pa si delno delijo tradicije (npr. rimsko pravo, politična demokracija, parlamentarne ustanove, židovsko-krščanska etika) in kulturno dediščino (npr. renesansa in humanizem, racionalizem in empiricism ter romantika in klasicizem). To konstruira t. i. *družino kultur*, ne pa enotnost v različnostih, ki velja za uradno evropsko kulturno formulo (Smith, 1992: 70). Ne gre torej za ustvarjanje enotnosti v in z raznovrstnostjo, temveč za delno prekrivanje kulturnih vzorcev, ki presegajo nacionalne in državne meje. Nacionalne kulture ohranjajo svojo distinktivnost in učinkovitost, družina skupnih evropskih sestavin pa sestavlja bazo za sodelovanje med državami in narodi ter s tem za oblikovanje politične skupnosti, kot naj bi bila EU (Smith, 1990: 187). Evropska kultura torej ni ne vsota vseh kultur evropskih držav ne neki samostojni, nadnacionalni organizem. Je ohlapen splet elementov (motivov), ki družijo prebivalce določenega prostora (celine), širši okvir, znotraj katerega se organizirajo posamezne kulture in značilne lojalnosti.

Če se povrnemo na točko, kjer smo ločili politično in kulturno identiteto, lahko trdimo, da se bo prva konstituirala na evropski ravni z uresničenjem Pogodbe o Evropski uniji, tj. z republikansko konstrukcijo državnega subjekta (državljanstvo, zunanja in varnostna politika, notranja politika idr.), druga pa bo primerno ostala nacionalna (Weaver, 1992: 23). S tem možnost, da bi evropska kulturna identiteta obstajala, ni popolnoma izključena. Ob različnih nacionalnih in vse močnejših regionalnih, lokalnih etničnih identitetah lahko sobiva, vendar zaradi slabosti, na katere smo opozorili, teh identitet nikoli ne bo prerasla. Zavedati se moramo namreč tudi ključne razlike med političnimi in gospodarskimi sferami kot namerno konstruiranimi in institucionaliziranimi enotami ter med kulturnimi sferami, ki so proizvod daljšega zgodovinskega razvoja in nastajajo relativno spontano, nenačrtovano in neanticipirano (Smith, 1990: 187, 188).

Prav zaradi teh značilnosti se EU zapleta v nove paradokse. Posnema model nacionalne države (morda bi to lahko delno trdili za celotni ustroj prihodnje EU), kjer sta kultura in politična organizacija v odnosu medsebojne odvisnosti

– vzdrževanja in legitimizacije. Glede na to da ima EU težave s svojo *politično subjektiviteto*, torej da ni popolnoma jasno, kako naj bi se nadaljnja integracija razvila (Pogodba o Evropski uniji daje le osnovne smernice), kulturno (medijsko) področje pa dejansko ostaja v pristojnosti držav članic, je ta odvisnost le enostranska. Države članice namreč še vedno opravljajo funkcijo vzdrževanja in zagotavljajo ustrezne mehanizme za reproduciranje svojih nacionalnih kultur (identitet), zato ta sestavina ni ogrožena. Nasprotno pa evropska integracija, ki potrebuje *legitimizacijo*, nima enakovrednega kulturnega amalgama kot države članice. Tega so se zavedali že ustanovitveni očetje Evropske skupnosti in drugi pomembni evropski funkcionarji. Robert Schumann (1951; nav. po Weaver, 1992: 10) je tako na primer dejal, da mora biti Evropa najprej kulturna skupnost, preden postane vojaško zavezništvo ali gospodarska skupnost. Znana pa je tudi izjava Jeana Monneta: »Če bi začeli z Evropsko skupnostjo vse znova, bi morali začeti s kulturo« (nav. po Schlesinger, 1991a: 141).

Po eni strani se evropska (politična) identiteta konstruira šele znotraj določenega (nacionalnega) institucionalnega okvira, ta pa po drugi strani potrebuje kulturno (simbolno) podlago, ki je še vedno v lasti držav članic.

Tako evropska identiteta temelji zlasti na nekakšnih državotvornih simbolih, kot so npr. zastava, potni list, himna ali ustanove EU, zlasti parlament, nikakor pa ne more izhajati iz skupnega jezika ali kulture.

Vloga množičnih medijev, predvsem televizijskega sistema, je v naši shemi sicer ključna, vendar v precejšnji meri nejasna. Da bi posamezni televizijski sistem znotraj avdiovizualnega sektorja opravljal kulturne naloge, ki mu jih podeljuje EU, tj. oblikovanje in vzdrževanje evropske identitete, bi moral imeti tipično *evropsko naravo*. Ta naj bi se izražala v lastništvu, nadzoru, strukturi zaposlenih, kraju oddajanja in transmisijem dosegu, zlasti v zastopanosti ustvarjalcev in vsebinah. Tako je European Television Task Force v svojem poročilu (1988: 114–117) predlagala, da bi ustanovili *evropski sistem javne televizije* oz. več takih sistemov, ki bi oddajali v različnih jezikih. Tak sistem naj bi bil neodvisen od vpliva nacionalnih vlad, evropskih ustanov od ali kakršne koli druge oblike političnega in institucionalnega nadzora, z izjemo Evropskega revizorskega sodišča (European Court of Auditors); podrejen le ustreznim evropskim statutom, ne pa nacionalni medijski zakonodaji; ter večnacionalen v naravi, usmeritvi in osebnju. Finančna sredstva bi črpal iz različnih virov: evropske in nacionalne takse na kabselske povezave in satelitsko opremo, neposredne subvencije evropskih ustanov, prispevki nacionalnih medijskih organizacij, oglaševanje in sponzorstvo, naročnina, evropska loterija, izdajanje revij s televizijskimi programi («crossmedia advertising»). Evropska televizija bi morala v svojem programu upoštevati merila kakovosti (European Television Task Force, 1988: 42–46), zlasti merilo raznovrstnosti, in uravnoteženosti: zagotavljati enakovredno zastopanost različnih narodov, regij, manjšin, jezikovnih skupin in sploh vseh evropskih kultur; zagotavljati uravnoteženost znotraj programa (informativni, izobraževalni in zabavni program); skrbeti za različne identitete, okuse in interese občinstev; raznovrstna pa naj bi bila tudi produkcija in izvor programov (poseben pomen je na tem mestu dodeljen neodvisni produkciji). Načrtovalci evropskega televizijskega sistema so dali tudi zanimivo idejo, kako naj ta sistem doseže dovolj veliko občinstvo – poveže naj se z nacionalnimi televizijskimi sistemi, ki so v finančni stiski. Ti naj proti skromnemu doplačilu predvajajo evropske programe (European Television Task Force, 1988: 116).

Opisani predlog je sicer videti kot najboljša rešitev, vendar pa se je v realnosti

pokazalo, da je ideja o evropskem televizijskem programu utopična. Naša ugotovitev velja tako za univerzalne (primer Europa TV) kot tudi specializirane, zlasti informativne programe (Sky Channel). V začetku je bila ustanovitev evropskega kanala sicer eden od poglavitnih ciljev politike ES na področju avdiovizualnih medijev (glej Poročilo, 1983), vendar je večina poskusov, da se ta cilj tudi udejani, propadla.⁴ Vzroke za to vidimo v značilnostih občinstva ter spremljajočih gospodarskih dejavnikih. Gledalci dajejo prednost nacionalni televiziji in programom v svojem jeziku, nato pa najraje izbirajo posebne programe in komercializirane vsebine splošne narave, ki so v glavnem predvajane v angleškem jeziku (Collins, 1989: 366). Med evropskimi televizijskimi postajami so se tako izkazale kot uspešnejše tiste, ki so usmerjene na regionalni (jezikovni in kulturni) trg (npr. RTL Plus, Sat-1, Filmnet, Lifestyle), ki pa v glavnem predvajajo ameriške filme ali prevzemajo komercializirane formate. Te postaje torej upoštevajo obe navedeni težnji gledalcev.

Lahko trdimo, da je jezikovna in kulturna raznovrstnost Evrope ena izmed primarnih ovir za oblikovanje enotnega trga za evropski televizijski sistem. Zaradi te značilnosti in seveda zaradi konkurence nacionalnih televizijskih sistemov, komercialnih postaj v angleškem jeziku in podobnih regionalnih postaj (v jezikih središča regije, tj. v skupnem jeziku), tak sistem ne more doseči zadostnega števila gledalcev, ne pritegniti dovolj oglaševalcev ali drugih virov sredstev. S tem pa ne more ustvariti dovolj sredstev za lastno preživetje (produkcijo, distribucijo idr.). Razumljiva je tudi rezerviranost držav, ki naj bi pomagale vzpostaviti tak sistem. Te se namreč iz že navedenih razlogov raje oklepajo nacionalnega televizijskega sistema.

Zastavlja se tudi vprašanje, kaj naj bi mediji z evropsko naravo predvajali oz. kakšne vsebine naj bi zrcalile evropsko kulturo in identiteto.⁵ Ugotovili smo namreč, da ti dve kategoriji ne obstajata kot koherentna, distinktivna organizma. Če izhajamo iz opredelitve, da se evropska kultura (identiteta) formira na podlagi različnih kultur evropskih narodov, potem se odpirajo novi problemi: kako bi znotraj programa evropske televizije uravnotežili prispevke vseh kultur in kako bi zagotovili zastopanost majhnih narodov in jezikovnih (kulturnih) manjšin?

Končno je napačna tudi predpostavka, ki se pojavlja v nekaterih dokumentih ES (Zelena listina, 1984: 2), da bi distribucija enakega proizvoda (morebitnega evropskega programa) vodila k identični interpretaciji s strani gledalcev. S tem bi

⁴ Prvič so poskušali vzpostaviti panevropski televizijski servis in s tem vseevropsko občinstvo s Sky Channel, ki je začel oddajati iz Londona aprila 1982. in z Eurikon eksperimentom, ki je potekal jeseni istega leta. Sky Channel je prvotno naslavljal evropsko občinstvo in predvajal večino programov, ki so izhajali iz držav Skupnosti. Ko pa so njegove izgube naraščale (L 5.69 milijona v letu 1985, L 10.2–14.6 milijona v letu 1987), se je preusmeril na britanski prostor (Collins, 1989: 365–367). Eksperimenti nekaterih članic EBU v okviru Eurikon so dosegli višek pri oddajanju t. i. Europa TV, ki je delovala v obdobju 1985–1988. Njena programska shema naj bi bila evropska, komplementarna, neodvisna in izvirna; vključevala je širok spekter kakovostnih programov iz različnih držav, ki so izražali evropsko kulturo in jo bogatili, v informativnem programu so bile zastopane vesti, pomembne za celotno evropsko občinstvo, umeščene v širši evropski kontekst, jezikovni problem pa je bil rešen s pomočjo večjega števila zvočnih kanalov in podnapisov na teletekstu. Kljub inovativnemu in premišljenemu programu je Europa TV propadla iz gospodarskih in političnih razlogov (European Television Task Force, 1988: 98, 99).

⁵ Absurdno je, da ohlapna definicija evropske produkcije oz. evropskega dela glede na izvor nastanka in državljanstvo ustvarjalcev (Direktiva o televiziji brez meja, 1989: 6. člen) ustreza prav novim komercialnim medijskim subjektom v Evropi. Tako je namreč vključen širok spekter medijskih vsebin, med drugim tudi komercialnih, zanemarljiva pa se morebitna simbolna sestavina. Takšna definicija najbrž izhaja iz nejasne opredelitve evropske kulture in identitete – tako kot ni jasno, kaj sestavlja evropsko kulturo, ne more biti jasno niti, kakšne so vsebine, ki naj bi jo predstavljale.

namreč zanikali pomen konteksta sprejemanja (kulturne in jezikovne matrice)* in predpostavljali, da določena nadsionalna identiteta že obstaja, ne pa da jo avdiovizualni mediji šele konstruirajo (Schlesinger, 1993: 12, 13).

Projekt evropskega televizijskega sistema je zaradi teh pomanjkljivosti propadel. Na evropskem medijskem področju pa na eni strani tekmujejo programi, v katerih prevladujejo *ameriško-angleške (komercializirane) vsebine*, na drugi pa *nacionalni televizijski sistemi (sistemi javne televizije)* (Negrine & Papatanasopoulos, 1991: 27). Ne eni in ne drugi ne sestavljajo ustreznega mehanizma za konstruiranje in reproduciranje kakršne koli evropske identitete. Prvi se z izbiro vsebin, ki sledijo pridobitniški logiki, oddaljujejo od definicije evropske narave, drugi pa so, kot smo že opozorili, pomembno kulturno in družbeno determinirani ter delujejo v skladu z državnimi (nacionalnimi) interesi.

Glede na to da EU nima svojega (institucionalnega) televizijskega sistema, mora za uresničenje svojih ciljev uporabljati pač ti dve obstoječi možnosti, ki sta, kot smo pokazali v poglavju o Direktivi o televiziji brez meja in implementaciji, le delno pod njenim nadzorom. S tem sta funkciji, ki naj bi ju množični mediji opravljali v odnosu do EU in evropske identitete, precej okrnjeni.

Če povzamemo: Zlasti dejavnika, kot sta narava obstoječih avdiovizualnih medijev in neopredeljenost evropske identitete, omejujeta uresničevanje kulturne funkcije avdiovizualne politike EU. Avdiovizualni mediji so lahko sredstvo določene oblike politične propagande, ki zagotavlja ustrezno podporo EU, ali kvečjemu kot dejavnik, ki zbližuje kulture in narode Evrope, ne konstruira in ne reproducira pa vseobsežne evropske kulture in identitete.

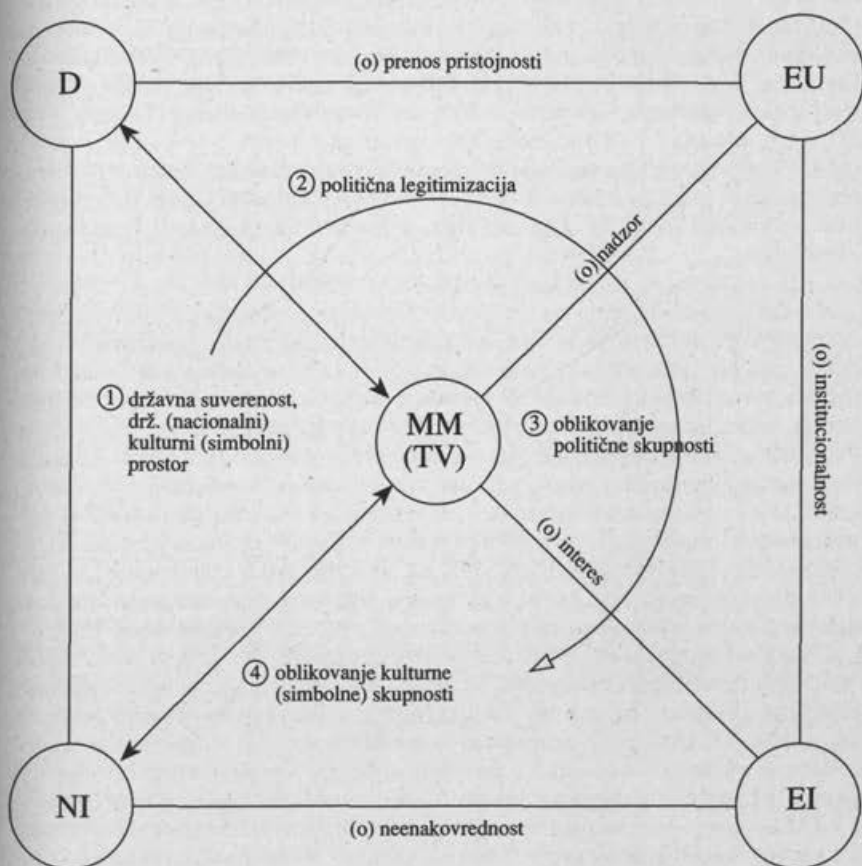
Možnosti za skupni evropski avdiovizualni prostor

Naše ugotovitve iz prejšnjih dveh poglavij smo poskušali strniti v shemo 3, ki kaže odnose med kategorijami države, EU, množičnih medijev (televizijskih sistemov), nacionalne in evropske identitete. Polja, ki jih sestavlja vsak splet trikotarskih odnosov, so faze razvoja ES/EU, ki naj bi jih ta dosegla s pomočjo avdiovizualnih medijev, tj. s pomočjo konsistentne avdiovizualne politike. Na uresničevanje teh faz vplivajo posamezni diadni odnosi in motnje v njem.

Prvo polje, tj. *polje državne suverenosti* oz. državnega (nacionalnega) kulturnega (simbolnega) prostora na tem mestu obravnavamo kot relativno neproblematično in stabilno, čeprav to ne drži (o problemu omejene suverenosti smo namreč govorili že na drugem mestu). Prav zaradi močne povezave med državami in množičnimi mediji (zlasti sistemom javne televizije) prihaja v polju *politične legitimacije* do motenj med odnosi države članice do EU, ki se izražajo v odnosu EU do množičnih medijev. Primer Danske kaže, da države na kulturnem oz. medijskem področju niso pripravljene prenesti svojih suverenih pravic na EU in s tem podeliti njenim organom ustrezne (in potrebne) izvršilne in nadzorne funkcije (pristojnosti). Kljub temu lahko trdimo, da je bila EU pri *oblikovanju politične skupnosti* relativno uspešna. Do določene mere je namreč institucionalizirala evropsko (politično) identiteto, ki pa ji manjka njena prava simbolna sestavina. V obstoječih razmerah sobivanja nacionalnih komercialnih in nacionalnih javnih

* Katz in Liebes sta v svoji primerjalni kulturni raziskavi z naslovom *Decoding Dallas?* (1984; nar. po Roach, 1990: 293) dokazala, da televizijski gledalci pomen medijske vsebine dekorirajo glede na njihovo družbeno in kulturno pripadnost in da so tako enake vsebine v različnih okoljih interpretirane na različne načine.

Shema 3 – Faze razvoja ES/EU s pomočjo avdiovizualnih medijev in njihove ovire

NI nacionalna identiteta
 EI evropska identiteta
 MM(TV) množični mediji (televizijski sistem)
 D država
 EU Evropska unija

↔ specifična (rigidna, neproblematična) povezanost
 ④ razvojna faza
 (o) ovire v odnosu
 → smer razvoja

medijev se evropska identiteta ne more uveljaviti v polnem pomenu, torej tudi v svoji kulturni (simbolni) razsežnosti, ker mediji zaradi svoje narave za njeno konstrukcijo in reprodukcijo preprosto niso zainteresirani. Zato je pri vzpostavljanju zadnjega polja, tj. *oblikovanja kulturne (simbolne) skupnosti* s pomočjo avdiovizualnih medijev (televizijskih sistemov), EU šele na začetku svoje poti. Evropska identiteta je v odnosu do nacionalne v podrejenem položaju in se bo zgradila šele v nekem dolgotrajnejšem, kompleksnejšem procesu. S kulturo (identiteto) smo sklenili krog, ki prikazuje razvojne faze EU (od državne suverenosti do nadnacionalne kulturne skupnosti) (prim. Galtung, 1989: 22–29). Vprašanje je, kako bi se povezovalni proces iztekel, če bi se EU razvijala v obratni smeri, torej tako kot sta predlagala Schumann in Monnet. Teoretično gledano bi bila EU, ki bi nastala iz evropske kulturne (simbolne) skupnosti, trdnjša. Seveda pa tega ne moremo zagotovo trditi, saj bi morali upoštevati dolgotrajnost in nepredvidljivost tega procesa, ki ga pogojujejo številni, že nakazani dejavniki (zlasti zakoreninjenost nacionalnih kultur in identitet, vloga držav in druge družbene, zgodovinske okoliščine).

Pokazali smo, da ideja oz. projekt oblikovanja evropskega avdiovizualnega prostora kot najmanjšega skupnega kulturnega imenovalca v programskih vsebinah, ki jih proizvajajo Evropejci in so namenjene evropskim gledalcem (Schlesinger, 1993: 8), temelji na napačnih predpostavkah in je zaradi številnih ovir le težko uresničljiva. Tak prostor sicer obstaja, vendar ni enoten in ga le v omejenem smislu opredeljuje njegova *evropskost*. V naši razpravi smo pokazali, da so glavni akterji v tem prostoru po eni strani države, ki z avdiovizualnimi mediji branijo svojo kulturno identiteto in s tem podpirajo kulturno (in drugačno) raznovrstnost evropskega avdiovizualnega prostora. Kot drugi močni protagonist, ki premaguje celo države, nastopajo TNK na področju avdiovizualnih medijev. Te v svoji profitni logiki sicer težijo k enotnemu trgu, vendar zaradi narave svojega delovanja (komercializacije, ‚amerikanizacije‘) izničujejo njegovo evropskost.

Po našem mnenju so edine realne možnosti, s pomočjo katerih bi lahko vzpostavili in okrepiли občutek skupnosti, satelitsko prenašanje nacionalnih programov, povečana izmenjava programov med evropskimi državami in ustrezna podpora evropski televizijski produkciji, zlasti koprodukcijam med državami članicami. Jezikovne in kulturne ovire, ki čim bolj otežujejo uspešno uresničevanje teh ukrepov, bi države odpravile s povezovanjem v ‚naravne‘ regije znotraj Unije.

EU se mora v svojem odgovoru prilagajati zahtevam in interesom držav članic ter raznovrstnosti znotraj svojih meja na najboljši možni način uravnotežiti. Pri oblikovanju in uresničevanju svojih ciljev, kot sta evropski medijski (televizijski) sistem in evropska identiteta (kultura), mora upoštevati, da ti kategoriji ne obstajata neodvisno od posameznih držav in narodov, njihovih kultur in medijskih (televizijskih) sistemov. Tudi ne moreta zaživet, če bosta arbitrarno postavljeni nad njimi. EU naj nastopa kot zveza enakovrednih držav in narodov, regij, raznovrstnih kultur in identitet, medijskih (televizijskih) sistemov. Določeni korpus nadnacionalnih pravil ter zakonodajni in izvršilni organi z zadostnimi pooblastili naj hkrati zagotavljajo obstoj in razvoj skupnosti ter avtonomijo njenih posameznih gradbenih delov. Kako bo ta vizija uresničena, v sedANJI fazi razvoja EU ostaja odprto vprašanje.

Pogodba o Evropski uniji – Treaty on European Union (.The Maastricht Treaty'): podpisana 1992 v Maastrichtu, začela veljati 1. novembra 1993. Luxembourg: Office for Official Publications, 1992

Poročilo (Komisije Evropskemu parlamentu) – Realities and Tendencies in European television: Perspectives and Options. Report from the Commission to the European Parliament. COM (83) 229. 25. 5. 1983.

Zelena listina – Television Without Frontiers. Green Paper on the Establishment of the Common Market for Broadcasting Especially by Satellite and Cable (Communication from the Commission to the Council, 14. 6. 1984). COM (84) 300. OJ C 303. 25. 11. 1985

Direktiva o televiziji brez meja (.Television Without Frontiers Directive') – Council Directive of 3 October 1989 on the coordination of certain provisions laid down by law, regulation or administrative action in Member States concerning the pursuit of television broadcasting activities, 89/552. Official Journal (OJ) L 298/23. 17. 10. 1989

LITERATURA

COLLINS, Richard (1989): The language of advantage: satellite television in Western Europe. *Media, Culture and Society* 11 (3). str. 351-371

EUROPEAN Television Task Force (1988): Europe 2000: What kind of television. Manchester: The European Institute for the media

GALTUNG, Johan (1989): Europe in making. New York, London: Crane Russak

NEGRINE, R. in S. PAPATHANASSOPOULOS (1991): The Internationalization of Television. *European Journal of Communication* 6 (1). str. 9-32.

ROACH, Coleen (1990): The movement for a New Work Information and Communication Order: a second wave?. *Media, Culture and Society* 12 (3). str. 283-307.

SCHILLER, Herbert I. (1989): Culture, Inc. The Corporate Takeover of Public Expression. New York, Oxford: Oxford University Press

SCHLESINGER, Philip (1991a): Media, State and Nation. London: Sage

SCHLESINGER, Philip (1991b): Media, the political order and national identity. *Media, Culture and Society* 13 (3). str. 297-308

SCHLESINGER, Philip (1993): Wishful Thinking: Cultural Politics, Media, and Collective Identities in Europe. *Journal of Communication* 43 (2), Spring. str. 6-17

SMITH, Anthony D. (1990): Towards a Global Culture? V Featherstone, Mike: Global Culture: Nationalism, Globalization and Modernity. *Theory, Culture and Society* 7 (2-3). London: Sage, str. 171-191

SMITH, Anthony D. (1992): National identity and the idea of European unity. *International Affairs* 68 (1). str. 55-76

SPLICHAL, Slavko (1992): Izgubljene utopije? Ljubljana: Znanstveno in publicistično središče

WEAVER, Ole in Morten Kølstrup (1992): Europe and its nations: political and cultural identities. Referat na panevropski konferenci (ECPR Standing Group on International Relations), Heidelberg, september 1992

WELSH, Jennifer M. (1993): A Peoples' Europe? European Citizenship nad European Identity. EU1 Working Paper in European Cultural Studies No. 93/2. Firenze: European University Institute

WOOD, Nancy (1992): Editorial. *Media, Culture and Society* 14 (2). str. 163-168

OTMAR HÖLL/THOMAS WENINGER*

Položaj politične znanosti v Avstriji

Zgodovina nekega zapoznelega razvoja

Politična znanost kot družboslovna disciplina je bila v Avstriji vzpostavljena šele pred približno petindvajsetimi leti. Avstrijsko društvo za politično znanost (Österreichische Gesellschaft für Politikwissenschaft (ÖGPW) je bilo ustanovljeno leta 1970. Danes ima približno 390 članov, žensk je približno 30%, približno 50 članov je univerzitetnih učiteljev in učiteljic, preostalo pa so študenti oz. študentke in drugi člani (politiki in političarke, uradniki, uradnice in drugi). S tem so z nekaj izjemami vsi politologi, ki so dejavni na avstrijskih univerzah, organizirani v svojem strokovnem društvu.

Razlogi za v primerjavi z Evropo pozno uvedbo politične znanosti v avstrijsko znanstveno skupnost oziroma na avstrijske univerze so med drugimi tile:

- Nacionalna ekonomija in sociologija kot univerzitetni disciplini imata v Avstriji že od začetka 20. stoletja – tudi v mednarodni primerjavi – visok ugled (prim. dunajsko »teorijo mejne koristnosti«, ki jo je izoblikoval Carl Menger; Joseph Schumpeter, Friedrich Hayek in drugi); podobno velja tudi za sociologijo – naj navedemo posebej avstrijsko Gospodarsko psihološko raziskovalno središče, ki so ga ustanovili Paul Lazarsfeld, Hans Zeisl in Marie Jahoda – to velja še posebno za tisti del, ki je bil izgnan iz Avstrije v tridesetih letih, kot so Paul Lazarsfeld, Karl W. Deutsch in Ernest Voegelin; izguba teh intelektualnih zmogljivosti je zapustila sledove vse do danes v družbeni znanosti v Avstriji.

- Pravne znanosti so uživale že v dvajsetih in tridesetih letih visoko mednarodno priznanje (prim. posebno šolo »čistega prava« Hansa Kelsena). Pri tem naj poudarimo, da v Avstriji predvsem v državni birokraciji in v javnem/političnem življenju že desetletja prevladujejo pravni kot t.i. »generalisti par excellence«, in čeprav so bile leve politične ideje in tradicije (posebno avstromarksizma) v Avstriji na prelomu stoletja dokaj razvite, so te ideje med avstrofašističnim režimom (1935–1938) in med gospostvom nacionalnega socializma (1938–1945) vztrajno diskreditirali. Javnih analiz teh totalitarnih režimov po drugi svetovni vojni skoraj ni bilo oziroma so se pojavile prepozno, namesto tega pa so njihova stališča bila med drugo republiko delno ponovno obnovljena in ostajajo del izročila vse do današnjega dne. V tem smislu ni torej presenetljivo, da so zastopniki pravne znanosti videli v vzpostavitvi discipline politične znanosti konkurenco na javnem področju – izraz, ki ponazarja posebej poklicno posredovani strah pred odpravo monopola pravnikov – in nezanesljiv in kritičen družbenopolitični element (prim. Karlhofer/Pelinka 1991).

* Dr. Otmar Höll, predsednik Avstrijskega društva za politično znanost (ÖGPW) in profesor na Univerzni na Dunaju. Dr. Thomas Weninger, generalni sekretar društva.

● Po letu 1945 je bilo znanstveno življenje dalj časa paralizirano, vrsto pomembnih znanstvenikov in znanstvenic je pregnal, pomoril ali s kolaboracijo diskreditiral avstrofašistični in nacistični režim. Prizadevanja, da bi pregnance spet privabili v Avstrijo, so bila, če so sploh obstajala, le polovična in so imela neznamenit uspeh.

● Pravna znanost in ekonomija sta bili v drugi republiki na univerzah že relativno dobro uveljavljeni. V primerjavi z Nemčijo pa v Avstriji zmagoviti zavezniki niso vztrajali pri reformi izobraževanja, ki bi jo nosila politična znanost in katere jedro bi bila demokratična prevzgoja prebivalstva. Legitimacijska funkcija družbenih znanosti je bila v Avstriji v primerjavi z Zvezno republiko Nemčijo – če sploh – potem samo obrobne pomena.

● Za vrsto let najmočnejšo parlamentarno stranko po drugi svetovni vojni, namreč za ÖVP (Avstrijska ljudska stranka), ki je bila vdana krščanskosocialnim konservativnim vrednotam, politološki študij nikakor ni predstavljal kake univerzitetno politične potrebe, ki bi imela kakršno koli prednost. Tudi dejstvo, da je Avstrija tradicionalno doživela le kratko fazo liberalizma in političnega pluralizma, je imelo v zvezi s tem bistveno vlogo. Prevladujoče ozračje je bilo pogosto antiintelektualno in znanosti sovražno, establišment, ki je usmerjal znanstveno politiko, je nasprotoval v kritične spremembe usmerjeni družbeni znanosti. Rudolf Kozlik, ki je bil kasneje namestnik direktorja Inštituta za visoke študije, je znanstveni sistem tega časa ustrezno označil kot »izbor zanesljivih« (cit. v: Kramer/Quendler 1993: 7). Politična kultura Avstrije se je začela razvijati šele v poznih sedemdesetih letih z izhodiščnega stanja, v katerem je prevladovalo »lagersko mišljenje« (»Lagerdenken«) (prim. Wandruszka 1977), oziroma iz »strukturalnega ostebriščenja« (prim. Steininger 1975) v smeri »normalizacije« in »evropeizacije v smislu Zahodne Evrope« (prim. Pelinka 1990). Čeprav je treba dodati, da je vse do danes pomankljiva opremljenost družbenih znanosti ena izmed bistvenih značilnosti avstrijske situacije.

Kot prva politološka inštitucija je bil na takratnem novoustanovljenem Inštitutu za visoke študije (IHS) ustanovljen poleg Oddelka za ekonomijo oz. sociologijo tudi Oddelek za »politično znanost«. Ni naključje, da je bil ta inštitut, ki je bil podiplomska izobraževalna in raziskovalna ustanova, ustanovljen s finančno podporo ameriške Fordove fundacije na pobudo dveh v tridesetih letih iz Avstrije izgnanih družboslovcev, ki sta dosegla v ZDA svetovno slavo (Paul Lazarsfeld in Oskar Morgenstern). Inštitut je imel tudi funkcijo, da olajša novi generaciji socialdemokratskih znanstvenikov vstop na avstrijsko znanstveno prizorišče. V šestdesetih letih je namreč avstrijske univerze skoraj izključno zasedlo katoliško kartelno združenje (Cartellverband), ki je tudi predstavljalo eno izmed bistvenih baz, iz katere se je rekrutirala vladajoča stranka ÖVP. Če gledamo retrospektivno, lahko ugotovimo, da je bil ta inštitut uspešen poskus, da se v dokaj tradicionalno avstrijsko znanstveno kulturo vgradijo moderne oblike družbenih znanosti (Gerlich 1993: 10). Ker je bil daleč od okostenele ravni univerze, je bil IHS zbirališče »kritične znanstveno visoko kvalificirane inteligence« (Ewald Nowotny, cit. v Kramer/Quendler 1993: 8). Stroške za vzdrževanje IHS je postopoma prevzemala avstrijska država. Znanstveniki (znanstvenice), ki so končali v šestdesetih letih dveletni podiplomski študij politične znanosti, so bili prva generacija avstrijskih politologov. Izmed profesorjev in seniorjev med starejšimi univerzitetnimi predavatelji, ki so na koncu osemdesetih let poučevali na univerzah na Dunaju in Salzburgu, je šest od štirinajstih predavateljev (predavateljic) pripadalo nekdanjim diplomantom (»Alumnais«). Politologi/nje nekdanjega Inštituta za visoke študije

so bili tudi bistveni soudeleženci pri ustanovitvi Avstrijskega društva za politično znanost.

V poznih šestdesetih letih so se začeli poskusni programi iz politične znanosti na univerzah v Salzburgu (1965) in na Dunaju (1968) (prim. Wicha 1972). Eden izmed senatskih inštitutov v Salzburgu je zagovarjal interdisciplinarni program, ki je vključeval pravno znanost, teologijo in filozofijo, medtem ko je bilo na Dunaju predvsem poudarjeno filozofsko ozadje politične znanosti. Šele v letu 1971 so se lahko študenti vpisovali na politično znanost kot redni študij (Bundesgesetzblatt über geistes-und naturwissenschaftliche Studienrichtungen, BGB 1. 326/1971). V letu 1984 je bil uveden tudi v Innsbrucku celovit študij politične znanosti. Na drugih univerzah, kot sta Gradec in Linz, je bila politična znanost razumljena v manjšem obsegu kot dodatni izbirni predmet za študente/šudentke.

Prodor politične znanosti v obliki etabliranja politološkega študija na univerzi na Dunaju v začetku sedemdesetih let je bil neločljivo povezan z volilno zmago Socialistične stranke (SPÖ – danes Socialdemokratska stranka). V konservativnih krogih je bilo takrat zaznati močno nasprotovanje uvedbi politične znanosti. Politične znanosti se je držala avra levih revolucionarnih idej, torej destabilizirajočega elementa, ki bi utegnil destabilizirati ne samo avstrijske univerze, ampak tudi celotno družbo. Uspeh SPÖ v letu 1970 oz. 1971 je bil ne nazadnje mogoč tudi zaradi tega, ker je v volilnem boju posebej poudarjala »evropsko zrelost« in »organizacijo«, vključno z reformo univerze. Ta »modernizacijska ofenziva« naj bi vodila tudi k odpiranju univerz, ki naj bi uvedle tudi discipline, ki so posebno socialno pomembne (prim. Fröschl 1974). V samih družbenopolitično naprednih silah v strankah in med »domnevnimi« politologi/politologinjami je bila na široko razširjena predstava, da bi lahko rezultati politološkega raziskovanja oziroma politoloških teorij delovali v določeni meri pospeševalno, če ne celo spremenjevalno, na družbenopolitične procese. Visoka pričakovanja, ki so bila tako s konservativne kot z napredne strani namenjena takratni politični znanosti v Avstriji, lahko danes presojamo kot pretirana. Politična znanost se je v več kot dvajsetih letih razvila v »normalno« znanstveno disciplino. Njenega vpliva na družbeni razvoj, ki ga glede nekaterih vprašanj ne moremo zanikati, ne smemo preceniti. Začetni evforiji je sledila normalizacija na institucionalni univerzitetni ravni. Če gledamo na stvar trezno z zgodovinskega vidika, niso bili opravičeni niti strahovi niti upanja, ki so bila povezana z vzpostavitvijo študija politične znanosti na avstrijskih univerzah proti koncu šestdesetih let (prim. Karlhofer/Pelinka 1991).

Politični znanosti v Avstriji pa tudi ni uspelo, da bi dosegla takšen družbeni ugled kot v ZDA in v Skandinaviji. Pri tem pa sta igrala ne nepomembno vlogo prevelika bližina med politiko in znanostjo in kljub vsem uspehom na bistvenih področjih še naprej trajajoči »monopol pravnikov« v birokraciji in politiki. K temu je še treba dodati, da je pravnim znanostim v zadnjih letih očitno uspelo, posebno ob prizadevanjih za pristop Avstrije k Evropski uniji, spet pridobili »stara« področja dejavnosti oziroma se obogatiti z »novimi«. Ravno za evropsko združevanje v obliki Evropske unije je značilna čedalje večja »juridizacija« posameznih področij politik. Svoj institucionalni izraz je našel ta razvoj v Avstriji po eni strani v institucionalni stagnaciji politične znanosti same oz. na drugi v vzpostavitvi institutov za evropsko pravo – na primer na Gospodarski univerzi na Dunaju – poleg tega je bil na primer ustanovljen tudi Inštitut Ludviga Boltzmanna za mednarodne človekove pravice (prim. Kramer/Quendler 1993).

Univerze v Avstriji so organizirane na zvezni ravni. Pristojnost pripada v prvi vrsti Ministrstvu za znanost in raziskovalno delo, do leta 1970 so bili izdatki za univerze del proračuna Ministrstva za izobraževanje. Že 1975 pa se je po določitih Zakona o organizaciji univerze (UOG), ki je prinesel »demokratizacijo« univertitetnih struktur, faza reform spet ustavila (prim. Kneucker 1980, Welan 1980). Šele med 1983 in koncem 1986 je politična znanost spet dobila bistveno podporo po vsej Avstriji. Univerza v Innsbrucku je dobila polni politološki študij, ustanovljeni sta bili na novo druga stolica kot tudi izredna profesura, nadaljnji izredni profesuri sta bili vpeljani na univerzah na Dunaju in v Salzburgu. Od etabliranja tretjega popolnega študija na univerzi v Innsbrucku se je razvoj »začasno« ustavil. Novi celoviti politološki programi so danes prav tako malo verjetni kot nove stolice.

V 80. letih je bil na vseh univerzah kurikulumu iz leta 1971 dodan še magistrski in doktorski študij. Kurikulum, ki je bil zasnovan na zakonu iz leta 1971, sledi mednarodnim standardom, hkrati pa tudi kaže na nekatere avstrijske posebnosti. Študij je razdeljen na štiri temeljne razdelke, namreč na politično teorijo in zgodovino idej, mednarodno politiko, primerjalne politične sisteme in avstrijski politični sistem. Kot vsi družboslovni študijski programi je politološki kurikulum razdeljen na dva dela: prvi, ki traja najmanj štiri semestre, se konča s prvo diplomom, drugi del, ki prav tako traja najmanj štiri semestre, se konča z drugo oziroma magistrsko diplomom. K avstrijskim posebnostim spada, da se politološki študij obvezno povezuje z nekim drugim predmetom. Tako morajo študenti/študentke v prvem letu vpisati 16 kurzov (= 32 tedenskih ur) v politični znanosti, hkrati pa morajo tudi 32 ur vpisati iz drugih predmetov, kot so npr. zgodovina, jeziki, filozofija ali publicistika. Izbira med glavnimi in stranskimi predmeti postane pomembna šele v drugem delu študija. Študij se konča z istim diplomskim delom iz enega izmed štirih področij in iz komisijškega izpita z magisterijem. Nadaljevanje študija do doktorata traja najmanj štiri semestre, pri čemer sta predpisana kot obvezna tako disertacija kot razširjeni zaključni izpit (rigoroz).

Politična znanost na univerzi na Dunaju

Na Dunaju imamo enkratno situacijo, da sta bila tu ustanovljena dva neodvisna politološka inštituta, prvi v okviru Fakultete za temeljno in integracijsko znanost (Grund- und Integrativwissenschaftliche Fakultät), drugi pa v okviru Fakultete za družbene vede (Sozialwissenschaftlichen Fakultät). Sodelovanje med inštitutoma sicer poteka, načrtovana združitev pa je pred kratkim odpadla. Na Dunaju delujejo zdaj na obeh inštitutih skupaj dve stolici (to je dve redni profesuri, od katerih ena ni zasedena), štiri izredne profesure in dve profesuri za profesorja – gosta kot tudi sedem (projektnih) asistentov/asistentk, ki so zaposleni vedno s polovičnim delovnim časom. Učni zbor dopolnjuje okrog 60 predavateljev/predavateljic z obeh dunajskih inštitutov. Število študentov je približno 4000, kar obsega tako študente in študentke za glavno in stransko izbiro, od katerih študira politične znanosti kot glavni predmet približno 2200 študentov; na leto producira univerza na Dunaju približno 70 absolventov/absolventk na področju politične znanosti.

Politična znanost na univerzi v Salzburgu

Inštitut za družbene vede na salzburški univerzi je zasnovan kot senatni inštitut, to pomeni, da ni pridružen nobeni fakulteti, ampak je neposredno podrejen akademskemu senatu univerze. Kljub temu je razdeljen na dva dela, pri čemer eden spada na Fakulteto za duhovne vede in drugi na Pravno fakulteto. Prvo področje je predvsem odgovorno za politično teorijo in mednarodno politiko, drugo pa za komparativistiko in za izobraževanje na področju političnega sistema Avstrije. Tu imamo dve redni in dve izredni profesorski mesti kot tudi pet (oz. šest) asistentov/asistentk. Šesti asistent je znanstvena pomožna moč. Inštitut trenutno obiskuje več kot 900 študentov/šudentk.

Politična znanost na univerzi v Innsbrucku

Na innsbruški univerzi je politična znanost organizirana kot oddelek na Fakulteti za družbene in ekonomske vede. Politično znanost lahko izbirajo kot izbirni predmet ekonomisti in študenti/šudentke podjetniških znanosti. Inštitut razpolaga z dvema rednima in dvema izrednima profesurama kot tudi s 6 asistent-skimi mesti. Eno nadaljnje mesto je namenjeno učitelju za posebne namene. Na tem inštitutu trenutno študira približno 600 študentov.

Politična znanost na drugih univerzah

Univerzi v Gradcu in Linzu nimata popolnega politološkega kurikuluma, zato na teh univerzah ne obstaja politična znanost kot neodvisni inštitut. V okviru javnega prava imamo na obeh specialiste, ki predavajo iz političnih ved za študente prava oziroma za študente ekonomije. Na drugih univerzah (Celovcu, na Gospodarski univerzi na Dunaju in Tehniški univerzi na Dunaju) kakor tudi na drugih avstrijskih univerzah do zdaj ni bilo politične znanosti.

Zunajuniverzitetne politološke ustanove

V Avstriji se politološka znanost goji na področju raziskovanja in izobraževanja tudi na drugih inštitucijah zunaj univerz, posebno na Inštitutu za visoke študije (Institut für Höhere Studien (IHS), na Avstrijskem inštitutu za mednarodno politiko v Laxenburgu (Österreichische Institut für Internationale Politik in Laxenburg (OIIP), na Avstrijskem študijskem centru za mir in za razreševanje konfliktov v mestu Schlaining (Studienzentrum für Frieden und Konfliktlösung in Stadt Schlaining (OSFK). V povezavi z Unescom je bila 1988 ustanovljena European Peace University (Evropska univerza za mir), ki je pomladi 1990 prvokrat izpeljala program za študente iz različnih držav. Razen tega imamo še zasebne oz. državne ustanove, ki se v glavnem ukvarjajo s posredovanjem politične izobrazbe.

Inštitut za visoke študije (Institut für Höhere Studien – IHS), ki je imel, kot je že bilo omenjeno, zelo pomembno vlogo pri vzpostavitvi politične znanosti v Avstriji, še vedno opravlja podiplomsko pedagoško in raziskovalno funkcijo. V začetku 90. let je bil oddelek za politične vede združen z oddelkom za sociologijo v edinstven velik družboslovni oddelek poleg dominantnega ekonoms-

kega oddelka. Ta družboslovni oddelek, ki ga trenutno vodi Peter Gerlich, ki ima hkrati profesuro na Inštitutu za politično znanost na družboslovni fakulteti univerze na Dunaju. Povprečno približno 4 znanstveni asistenti/asistentke in 2–3 raziskovalni asistenti/asistentke skrbijo za pouk in za raziskovalne programe na področju politične znanosti. Pedagoški program pa dopolnjuje vrsta gostujočih profesorjev (predvsem iz ZDA in Nemčije). Seminarji gostujočih profesorjev/profesorice so dostopni glede na omejeno število udeležencev/udeleženek tudi za zunanje slušatelje/slušateljice. IHS je oblikoval poleg politologov/politologinj prve »univerzitetne« generacije, ki so večinoma končali pravni študij, tudi znanstvenike/znanstvenice, ki so bili rekrutirani iz OIIP kot znanstveno osebje.

Avstrijski inštitut za mednarodno politiko (Österreichische Institut für Internationale Politik – OIIP), ki je bil ustanovljen 1979 kot zasebno združenje, toda financiran iz Ministrstva za znanost, se ukvarja z raziskovanjem mednarodne in zunanje politike, sicer v skromnem obsegu pa tudi goji politično svetovanje. Upravni odbor inštituta od njegove ustanovitve sestavljajo zvezni kancler (predsednik), zunanji minister, ki je namestnik predsedujočega, tako kot vrsta drugih visokih politikov/političark. Trenutno razpolaga inštitut s sedmimi znanstvenimi mesti (vključno oz. direktorjem) s petimi politologi, z enim mestom za mednarodno pravo in ekonomijo. OIIP je v skromni meri dejaven tudi na visokošolski ravni za politično izobraževanje. Skoraj vsi zaposleni imajo izkušnje s poukom na univerzah, dva pa sta habilitirana. Avstrijski študijski center za mir in razreševanje konfliktov (Österreichisches Studienzentrum für Frieden und Konfliktlösung – OSKF) je bil ustanovljen leta 1993 in je interdisciplinarni inštitut, ki ima težišče na mednarodnem sodelovanju in vzgoji za mir. Znanstveni štab študijskega centra kot tudi European Peace University sestavljajo vodja, 4 znanstveni sodelavci in dva pogodbeni asistenta. OSKF organizira vsako leto poletno akademijo; v zadnjih letih je bil študijski program dopolnjen s programi za usposabljanje študentov iz tretjega sveta kot tudi s poukom za nevojaški Peace Keeping in Peace Making.

Končno je v zvezi s tem treba navesti, da imajo tudi avstrijske parlamentarne stranke od 70. let strankarske akademije: Rennerjev inštitut (SPÖ), Politična akademija (ÖVP), Svobodnjaško središče za izobraževanje (FPÖ) in Delavnico za izobraževanje (Zeleni). Ti inštituti pa se ne ukvarjajo z raziskovalno dejavnostjo, njihovi politični izobraževalni programi se pojmujejo zelo praktično, v političnem in ne v znanstvenem smislu.

Avstrijsko društvo za politično znanost

Avstrijsko društvo za politično znanost (Österreichische Gesellschaft für Politikwissenschaft – ÖGPW) je bilo, kot rečeno, ustanovljeno leta 1970. Njegova glavna funkcija je zastopanje interesov politične znanosti. Člani upravnega odbora, ki se volijo vsako leto, poskušajo posebej izboljšati komunikacije znotraj avstrijske politološke skupnosti in uveljavljati interese discipline na problemskem področju in vzpostavljati mednarodne stike. Ker je bila povezava avstrijske politologije z nemškim društvom (Deutsche Vereinigung für Politikwissenschaft – DVPW) od 60. let naprej zelo tesna, se to pozna tudi v strukturi ÖGPW, pa tudi v znanstveni usmeritvi njenih članov. Kot ugotavlja Hans-Heinz Fabris (1978), se lahko iz del avstrijskih politologov, če gledamo nanje s stališča sklicevanja na literaturo, ugotovi določena odvisnost avstrijskih politologov/politologinj od njihovih nemških kolegov/kolegic.

ÖGPW obsega ne samo politologe/politologinje, ampak tudi zastopnike/zastopnice sosednjih disciplin, kot npr. s področja javnega prava, sodobne zgodovine in sociologije, poleg tega pripada društvu tudi vrsta politikov/političark kot tudi vodilni uradniki/uradnice. Delež študentov/šudentk v ÖGPW je znaten in se še povečuje.

Upravni odbor ÖGPW sestavlja praviloma 12 članov in je primer za tipično avstrijsko geografsko in institucionalno reprezentativnost. Praviloma se skuša doseči, da se v upravnem odboru zagotovi ravnotežje med univerzitetnimi mesti, pa tudi med pomembnimi inštituti. Ravnotežje se nanaša tudi na razmerje med spoloma, ki ga pa žal zaradi manjšega deleža žensk v ÖGPW ni moč vedno zadovoljivo doseči. Od leta 1972 izdaja ÖGPW revijo *Zeitschrift für Politikwissenschaft* (ÖZP – Revija za politično znanost), ki izhaja štirikrat na leto in je osrednja revija avstrijske politične znanosti. Posamezne številke obravnavajo neko osrednjo politološko glavno temo. Poleg ÖZP izdaja upravni odbor za boljšo obveščenost članov bilten, ki izhaja prav tako štirikrat letno. ÖGPW je dolgoletni član International Political Science Association (IPSA), obstajajo pa tudi dolgoletni odnosi z European Consortium for Political Research (ECPR7 in drugimi mednarodnimi politološkimi združenji. Trenutni upravni odbor, ki bo v sedanji sestavi do konca leta 1994, si je postavil kot osrednjo nalogo internacionalizacijo ÖGPW, posebej sodelovanje s Srednjo Evropo. Tako nam je uspelo, da smo novembra tega leta skupaj z ECPR organizirali na Dunaju triinpolnednevno konferenco. Za letno konferenco društva v letu 1994 je načrtovana tema od 17. do 19. novembra Položaj transformacijskih procesov v Vzhodni Evropi na Karlovi univerzi v Pragi. Prav tako bo v letu 1994 na Dunaju zasedanje kolegov/kolegic iz sosednjih držav Vzhodne in Srednje Evrope, ki naj že obstoječe stike še poglobijo. Nadaljnja zasedanja te vrste so predvidena v naslednjih letih v Budimpešti in v Ljubljani, ki jih bodo organizirala in finančno omogočila vsakokratna domača politološka združenja.

Prvotno je bilo društvo zasnovano kot »kartel«, katerega glavni cilj je bil, da zastopa interese politične znanosti v Avstriji. Po približno desetih letih pa se je ustvarila določena notranja konkurenca (glede na mesto univerze, inštitutov itd.), tako da je danes ÖGPW odprta pluralistična skupina z različnimi interesi. Disciplina je postala vzporedno z institucionalizacijo na univerzah »normalno«, stabilno, čeprav ne nepogojno dinamično interesno zastopstvo. »Herojsko« razdobje društva, ki smo ga imeli še v 70. letih, je odstopilo mesto tradicionalnejšemu etabliranju danega akademskega področja. Število članov, ki jih je bilo 1980 175 in ki je znašalo 1987 326, je trenutno približno 390.

Poleg ÖZP se v Avstriji objavlja še druga politološko usmerjena periodika, od katere so najpomembnejši *Österreichische Jahrbuch für Politik*, *Journal für Sozialforschung*, *SWS-Rundschau*, *Österreichische Jahrbuch für Internationale Politik*, pred enim letom pa se je pojavila revija, ki izhaja v ZDA z naslovom *Contemporary Austrian Studies*. V celoti je glede števila publikacij treba upoštevati, da Avstrija predstavlja v mednarodni primerjavi relativno majhen trg, kar pa vsekakor odtehta kakovost periodike.

Povzetek

Politična znanost v Avstriji je mlada, v avstrijskem univerzitetnem življenju zelo pozno institucionalizirana in etablirana znanstvena disciplina. Na raziskovalni

in izobraževalni proces so zelo močno vplivali ameriški in nemški politologi/politologinje kakor tudi njihove teorije in raziskovalne teme. Posebno očiten je bil vpliv nemških znanstvenikov (Lehmbruch, Nassmacher, Narr, Naschhold, Ziebur) v 60. in 70. letih. Na drugi strani je tipično, da so bili stiki z znanstveniki drugih držav do zdaj dokaj redki. Avstrijski inštitut za mednarodno politiko je prav gotovo v tem pogledu določena izjema. Avstrijska politična znanost je tako v mednarodni primerjavi – pa tudi v primerjavi z drugimi področji družbenih znanosti v Avstriji – dokaj nerazvita, število raziskovalnih del je še vedno relativno majhno in še vedno dokaj osredotočeno na dunajsko območje. Prednostna znanstvena navezanost na ameriške in nemške znanstvene ustanove v določeni meri še vedno obstaja. Velik del profesorjev in drugih znanstvenikov je preživel nekaj časa na univerzah v ZDA ali na nemških univerzah. Tudi udeležba na konferencah se osredotoča na ti dve državi. Nasproti temu stojijo spremembe, ki so se zgodile v Srednji Evropi in tudi onkraj nje v zadnjih letih, ki so tako globoke in pomembne tudi za avstrijske politologe in avstrijsko politiko, da to zahteva verjetno preusmeritev avstrijske politične znanosti.

Prevedel: A. B.

LITERATURA:

- DACHS, Herbert u.a. (ur.) (1991): *Handbuch des Politischen System Österreichs*. Wien
- FABRIS, Hans-Heinz (1978): *Abhängigkeiten der Kleinstaaten-Politologie*, v: ÖZP 3, str. 370–375
- FALKNER, Gerda/LINSER, Kristin. (1989): *Endstation arbeitsmarkt. Studien- und Karriereverlauf der Wiener Diplompolitologinnen*, v: ÖZP 4, str. 406–421
- FRÖSCHL, Erich (1974): *Tendenzen der Forschungspolitik in Österreich seit 1945*, v: ÖZP 4, str. 441–460
- GERLICH, Peter (1993): *Four Functions of Comparison*. Leiden (mimeo)
- GERLICH, Peter, TALOS, Emmerich, Ucakar Karl (1979): *Political Science in Austria*. Wien (mimeo)
- KARLHOFER, Ferdinand, PELINKA, Anton (1991): *Austrian Political Science: The state of the Art*, v: *European Journal of Political Research*, 20/1991, str. 399–411
- KNEUCKER, Raoul F., (1980): *Das Universitätsorganisationsgesetz 1975*, v: ÖZP 3, str. 261–276
- KRAMER, Helmut, Quendler Franz (1993): *Politikwissenschaftliche Forschung und aussenpolitische Praxis in Österreich*. Wien: Forschungsbereich
- QUENDLER, Franz (1993): *Bridging the Gap, The Austrian Case* (mimeo).
- SKUHRA, Anselm (1988): *Research on International Relations in Austria*. Williamsburg (mimeo)
- STEININGER, Rudolf (1975): *Polarisierung und Integration. Eine vergleichende Untersuchung der strukturellen Versäulung der Gesellschaft in den Niederlanden und in Österreich*, in *Politik und Wahler*, eds. René König, Erwin K. Scheuch and Rudolf Wildenmann, vol. 14, Maisenheim am Glan: A: Hain.
- WANDRUSZKA, Adam (1977): *Österreichs politische Struktur, in Geschichte der Republik Österreich*. Vienna: *Geschichte und Politik*, str. 289–485.
- WELAN, Manfred (1992): *Die Österreichische Politikwissenschaft von Innen und Aussen, wie ich sie sehe*, v: ÖZP 2, str. 445–452
- WELAN, Manfred (1980): *5 Jahre UOG*, v: ÖZP 3, str. 373–376
- WICHA, Barbara (1972): *Politikwissenschaft in Österreich*, v: ÖZP 1, str. 89–96

ANTON GRIZOLD

KVSE kot regionalno varnostno sredstvo

Konec hladne vojne v Evropi ni prinesel »zaslužnega« miru in varnosti, ampak je sprožil mnoge nove napetosti, nestabilnosti in konflikte. Mednarodne ustanove, oblikovane že v obdobju blokovske polarizacije, so bile povsem nepripravljene za spopadanje in reševanje teh novih izzivov kot virov ogrožanja miru in varnosti v Evropi. To velja v enaki meri tudi za Konferenco o varnosti in sodelovanju v Evropi (KVSE), ki je po koncu hladne vojne vstopila v novo obdobje svojega obstoja in delovanja. Novo evropsko varnostno okolje zahteva tudi od KVSE vsestransko prilagoditev, predvsem pa preoblikovanje obstoječih metod in načinov za zagotavljanje mednarodne varnosti v tem delu sveta. Toda kako hitro in v kakšni smeri naj se preoblikuje ustanova, katere obstoj in delovanje sta bila utemeljena predvsem na zamisli o popuščanju napetosti med Vzhodom in Zahodom? Kaj je treba spremeniti v obstoječi strukturi in delovanju KVSE, da bi slednja lahko uspešno opravljala vlogo varnostnega instrumenta v Evropi? Na ta in podobna vprašanja v zvezi s KVSE in zagotavljanje varnosti v Evropi smo poskušali odgovoriti na mednarodnem seminarju v Bruslju, ki ga je od 2. do 4. julija letos organiziral tamkajšnji Kraljevi inštitut za mednarodne odnose. Slednjemu je uspelo zbrati zavidljivo število visokih predstavnikov nekaterih evropskih držav (Albanije, Avstrije, Belgije, Bolgarije, Hrvaške, Danske, Estonije, Velike Britanije, Madžarske, Kazahstana, Litve, Latvije, Luksemburga, Nizozemske, Romunije, Rusije, Slovaške, Slovenije, Švedske, Ukrajine), zveze NATO (Gebhart von Moltke), Sveta Evrope ter strokovnjakov iz naštetih držav s področij varnosti in mednarodnih odnosov.

Dvodnevna plenarna razprava na tem mednarodnem seminarju je bila v celoti usmerjena k problemu obstoja in delovanja KVSE kot sredstva za zagotavljanje mednarodne trdnosti in varnosti v luči postblokoveškega urejanja (vzpostavljanja in ohranjanja) novega evropskega reda. V tem pogledu sta bila obravnavana obstoj in delovanje KVSE z različnih vidikov, in sicer:

- krize identitete KVSE.
- njenih sedanjih temeljnih funkcij (zgodnje opozarjanje, preprečevanje konfliktov med državami ter reševanje kriz).
- procesa odločanja in instituta konsenza.
- mandata KVSE kot regionalne organizacije OZN.
- razmerje KVSE in drugih varnostnih ustanov v Evropi (NATO, ZEU).
- učinkovitosti dosedanjega delovanja KVSE pri reševanju konkretnih kriz (npr. v Moldaviji, Gruziji, Tadžikistanu, Gorskem Karabahu idr.).
- nadaljnega preoblikovanja KVSE in njenega morebitnega nadaljnega institucionaliziranja.

V tem prikazu ni mogoče zajeti vseh različnih pogledov in poudarkov, ki so jih v pestri razpravi izrekli »teoretiki« kot tudi »praktiki«, zato bom povzel zgolj poglavitve misli, ki so po mojem mnenju skupni imenovalec celotnega mednarodnega seminarja o KVSE.

V Evropi se po koncu hladne vojne dokončno uveljavlja zavest o celoviti naravi sodobne varnosti, ki vključuje gospodarske, politične, socialnovojaške, ekološke prvine, pomembno mesto v tej zasnovi pa zavzema tudi področje ohranjanja in razvoja človekovih pravic, demokracije in vladavine prava. Takšna zasnova sodobne varnosti, ki sega na vsa področja sodobnega človekovega življenja in dela, je izhodišče za delovanje KVSE v novih razmerah. Po mnenju generalnega sekretarja KVSE dr. Wilhelma Hoyneka je odgovor v zvezi s KVSE kot varnostnim instrumentom z analitičnega vidika povsem enostaven in jasan, in sicer: temeljna naloga

držav članic KVSE je opredeliti tako različne vire vojaškega ogrožanja na eni strani kot tudi mehanizme za zagotavljanje različnih vidikov njihove varnosti, ki so na splošno vojaške in nevojaške narave, na drugi strani. V tem okviru je (ne)učinkovitost KVSE kot varnostnega instrumenta v Evropi v celoti odvisna le od politične volje vseh njenih članic, da se omenjeno uresniči. Glede na to da je KVSE pogajalski organ, ki ne razpolaga s sredstvi prisile, je po mnenju nekaterih treba čim prej izvesti ustrezno delitev dela (na konceptualni in praktični ravni) na področju varnostnih funkcij v Evropi med KVSE in drugimi varnostnimi organizacijami (NATO in ZEU). Najsplošnejši okvir za to je ideja, naj »nova« KVSE v celoti prevzame vlogo reševanja konfliktov v Evropi z uporabo zasnovane reševanja sporov z mirnimi sredstvi. NATO naj bi še naprej zagotavljal kolektivno obrambo, Zahodnoevropska unija pa kolektivno varnost v Evropi. Po tem pojmovanju naj bi KVSE svoje varnostne funkcije osredotočila predvsem na dejavnosti zgodnjega opozarjanja (early warning) ter preprečevanja konfliktov (conflicts prevention), kljub temu da ima v skladu z nekaterimi dokumenti (npr. z dokumentom *The Challenges to Change*, oblikovan na sestanku v Helsinkih 9. in 10. julija 1992) KVSE pomembno vlogo tudi pri vodenju (reševanju) kriznih situacij (crisis management). Prav vloga KVSE pri reševanju kriz zahteva jasno razvojno vizijo glede povezovanja ne le z Natom in ZEU, ampak tudi z OZN. Pomemben korak glede sodelovanja KVSE in OZN je bil storjen s prejemom okvirnega sporazuma med obema ustanovama (1993), po katerem se KVSE lahko oblikuje kot regionalna (evropska) varnostna ustanova v skladu z VIII. poglavjem Ustanovne listine OZN. Praktično sodelovanje med KVSE in OZN že poteka v različnih oblikah, npr. medsebojno sodelovanje in dogovarjanje obeh ustanov pri reševanju konkretnih kriznih razmer (Gorski Karabah), stalna misija predsedujočega KVSE v New Yorku in njegovi stalni stiki z generalnim sekretarjem OZN in Varnostnim svetom idr.

Tovrstno sodelovanje med KVSE in OZN naj bi se še krepilo. V tem smislu gre razumeti tudi skupni nemško-nizozemski predlog o tem, naj bi imela KVSE možnost reševati nastali spor med evropskimi državami najprej sama, po potrebi pa bi ga skupno predlo-

žila Varnostnemu svetu OZN. Razumljivo pa je tudi sodelovanje med KVSE in OZN pri reševanju kriznih razmer v Evropi lahko le najširši okvir za oblikovanje potrebne celovite in jasne vizije zagotavljanja miru, varnosti in stabilnosti v Evropi, v katero bodo poleg obeh omenjenih vključene tudi druge pomembne ustanove – Evropska unija, Svet Evrope, NATO, Zahodnoevropska unija. Ta razvojna strategija bo morala biti izraz usklajene politične volje vseh članic KVSE za reševanje sporov z mirnimi sredstvi.

Večina razpravljavcev na tem seminarju se je strinjala s splošno ugotovitvijo, da je KVSE kljub mnogim slabostim in težavam (npr. ujetost med NATO in ZEU, kriza identitete, ki se izraža predvsem z odsotnostjo ustrezne politične moči ter nezadostnega sodelovanja in usklajevanja med obstoječimi organi KVSE) v današnji Evropi zelo pomemben in potreben varnostni instrument, ki lahko prepreči nove delitve med evropskimi državami.

Evropa danes razpolaga s sistemom kolektivne obrambe, težiti pa bi morala k oblikovanju sistema kolektivne varnosti. V zvezi s tem je bilo v razpravi na tem seminarju izraženo vsaj dvoje mnenj, in sicer, prvo, KVSE naj se čim prej preoblikuje v nekakšno evropsko organizacijo Združenih narodov z lastno generalno skupščino in Varnostnim svetom, katerega stalne članice bi bile Rusija, ZDA in Evropska unija, in drugo KVSE naj se razvije v smeri regionalne organizacije za zagotavljanje miru, varnosti in trdnosti na temelju dogovarjanja in tekmovanja z obstoječo OZN po načelih kompetentnosti in uspešnosti pri opravljanju konkretnih nalog z omenjenega področja.

Obe možnosti nadaljnega razvoja KVSE predpostavljata njeno ustrezno organiziranje (in racionalno institucionaliziranje) ter oblikovanje jasnih pravil za delovanje pri zagotavljanju evropske varnosti, ki bodo sprejemljiva za vse njene članice. Oblikovanje skupne politične volje KVSE za preoblikovanje slednje v tak varnostni instrument, ki bo lahko uspešno opravljal varnostne naloge od zgodnjega opozarjanja do reševanja kriz (in v tem okviru operacij vzpostavljanja in ohranjanja miru – peace making in peace kiping operation) pa je očitno že druga zgodba, ki bi lahko bila uspešna le, če se bodo vse članice KVSE (52) za to jasno in nedvoumno izrekle.

Zdi pa se, da je za tako celovito vlogo

KVSE pri zagotavljanju varnosti v Evropi danes še najbolj zainteresirana Rusija, manj pa druge predvsem srednje- in vzhodnoevropske države (ki vidijo v NATU pomembnejšo varnostno organizacijo) ter seveda zahodne razvite države, ki že imajo vzpostavljen sistem kolektivne obrambe, katerega steber je NATO.

Glede na vrsto (novih) resnih izzivov za sedanjost in prihodnost varnost v Evropi lahko le upamo, da bodo države članice KVSE do naslednje konference v Budimpešti (Budapest Review Conference, predvidoma še letos) vendarle vsaj toliko poenotile svoja stališča do KVSE kot varnostnega instrumenta, da se bo lahko še bolj poglobila zavest o celostni naravi evropske (in svetovne) varnosti, ki poraja medsebojno odvisnost in potrebo po solidarnosti med državami ter uresničevanje načela o nedeljivosti sodobne nacionalne, regionalne in svetovne varnosti.

DARKO LUBI

O razmerju med civilnim in vojaškim

(Mednarodna konferenca z naslovom Civilno-vojaška razmerja v demokraciji, Ljubljana-Bled, 10. in 11. marec 1994)

Konec vojne običajno povzroči globoke družbene spremembe v širšem ali ožjem prostorskem okviru. Čeprav je šlo pri hladni vojni kot specifičnem pojavu v mednarodnih odnosih v drugi polovici 20. stoletja samo za metaforično sintagmo, pa je tudi konec te »vojne« sprožil temeljito preoblikovanje, ki je zajelo vsa vitalna področja družbenega življenja tako na mednarodni ravni kot v posameznih globalnih družbah.

Navedeno spoznanje, ki je danes že splošno sprejeto, je bilo ena izmed glavnih spodbud za sklic mednarodne konference z naslovom Civilno-vojaška razmerja v demokraciji, ki je 10. in 11. marca letos potekala v Ljubljani in na Bledu. Ta dogo-

dek je gotovo zgovoren primer povezovanja znanosti in politike, teorije in prakse, saj sta bili gostitelji konference slovenski univerzi, vsebinska zasnova, organizacijska priprava in izvedba so bile delo Obramboslovnega raziskovalnega centra Fakultete za družbene vede Univerze v Ljubljani, politično težo temu zborovanju pa so s svojim sodelovanjem zagotovili predsednik Republike Slovenije, državni zbor Republike Slovenije ter ministrstva – za zunanje zadeve, za obrambo, za znanost in tehnologijo in za notranje zadeve. Državni zbor je bil tudi pokrovitelj konference.

Kot izhaja že iz naslova, je bila konferenca posvečena obravnavi kompleksnega problema uravnavanja razmerij med t. i. civilnim in vojaškim delom družbe, ki je še posebej aktualno v novonastalih evropskih demokracijah, čeprav ga tudi demokratično utrjene države nimajo za večno urejenega. Glavni namen konference je bil analizirati, kako globoke družbene spremembe, do katerih je po hladni vojni prišlo v Evropi in svetu ter v posameznih državah, zlasti Srednje in Vzhodne Evrope, vplivajo na spreminjanje civilno-vojaških razmerij. V okviru široke palete problemov s področja civilno-vojaških razmerij je bila posebna pozornost namenjena vprašanju, kako zagotoviti učinkovit civilni nadzor nad oboroženimi silami, temeljnimi načeli obrambne politike in transparentnostjo obrambnega proračuna.

Ob upoštevanju predstavljenega namena je konferenca obravnavala štiri glavne teme:

1. analizo civilno-vojaških razmerij po koncu hladne vojne v mladih demokratičnih državah, zlasti Srednje Evrope;
- 2.) izkušnje držav članic NATA in ZEU ter evropskih nevtrálnih držav pri zagotavljanju institucionalnih in neinstitucionalnih oblik demokratičnega nadzora nad oboroženimi silami;
3. izzive za razvoj in krepitev demokratičnih norm in institucij na področju obrambe in varnosti;
4. partnerstvo za mir in njegov pričakovani prispevek na področju civilno-vojaških razmerij.

Odgovore in izkušnje na navedena vprašanja so na konferenci prispevali ugledni znanstveniki, med njimi tudi direktorji priznanih tujih raziskovalnih inštitutov, in visoki politični uradniki iz treh mednarodnih varnostnopolitičnih ustanov (NATO, KVSE

in ZEU) in razen iz Slovenije še iz 13 evropskih držav in ZDA. Skupno se je konference udeležilo 48 tujih in 15 domačih strokovnjakov za opisani segment varnostno-obrambene in politične problematike.

Glede na zasnovano konferenco kot politično-znanstvenega zborovanja je bil njen potek razdeljen na dva vsebinsko dokaj zaočrožena, vendar tesno povezana dela. Prvi del, ki je ob prisotnosti in tvorni udeležbi visokih predstavnikov slovenske države, med drugimi tudi predsednika republike in predsednika državnega zbora Republike Slovenije, ter uslužbencev državne uprave in drugih zainteresiranih posameznikov potekal v prostorih slovenskega parlamenta, je bil bolj politično-strokovno naravnani. Tako smo lahko slišali poglede na vprašanje demokratičnega urejanja civilno-vojaških razmerij in tudi na širše varnostnopolitične razmere, tako kot jih vidijo in presojujejo v slovenskem zakonodajnem telesu, v slovenskem obrambnem in zunanjem ministristvu ter v dveh zahodnih političnovarnostnih združenjih – Zahodnoevropski uniji (ZEU) in Severnoatlantski pogodbeni organizaciji (NATO). Če je govore petih govorcev, ki so predstavljali med seboj precej različne ustanove, težko strniti v eno samo sklepno ugotovitev, pa je vendarle mogoče reči, da je bila vsem skupna tale vodilna misel: demokracija, vključno z demokratično urejenimi civilno-vojaškimi razmerji kot njeno ključno sestavino, je pomemben element zagotavljanja varnosti družbe in obratno, stabilne varnostne razmere v družbi so eden izmed temeljnih pogojev za stabilno demokracijo v duhu gesla M. Woernerja, generalnega sekretarja NATA, da je »varnost za demokracijo kisik«. Vendar varnost in demokracija nista sami sebi namen, ampak sta le del varnostne paradigme, ki se nadaljuje z ohranjanjem miru kot temeljnim pogojem za družbeni napredek in razvoj.

Po uvodnih govorih domačih in tujih političnih predstavnikov se je konferenca nadaljevala z eksplikacijo dveh težiščnih referatov, ki sta bila uvod v znanstveno-strokovni del konference. Prvi referat, posvečen primerjalni analizi civilno-vojaških razmerij v novonastalih demokracijah Srednje in Vzhodne Evrope, je predstavil dr. Anton Bebler, naš mednarodno uveljavljeni strokovnjak za vojaškosociološka in vojaškopolitološka vprašanja, ki slušbuje kot slo-

venski diplomat v Ženevi. Drugi referent – dr. Dietrich Genschel, general nemške vojske, nosilec doktorata političnih znanosti in do nedavne upokojitve visoki uslužbenec NATA – pa je predstavil referat z zgovornim naslovom Oborožene sile v demokratični družbi – služabnik ljudstva.

Znanstveno-strokovni del konference se je nadaljeval in končal v impresivnem okolju Grand hotela Toplice na Bledu. Delo je potekalo v dveh delovnih skupinah, pri čemer je kratkim predstavitvam referatov sledila živahna razprava. Skupno je bilo predstavljenih 12 referatov, v katerih so avtorji podali bodisi so obravnavali nekatera širša vprašanja iz uvodoma navedenih težiščnih štirih tem konference (npr. internacionalizacija varnostne politike, vpliv spreminjanja vrednot v zahodnih demokracijah na razmerje med družbo in vojsko, nauki za civilno-vojaška razmerja iz zalivske vojne, vpliv Partnerstva za mir na razvoj civilno-vojaških razmerij).

Temeljne ugotovitve s konference, za katere upamo, da bodo skupaj z vsemi referati in govori v obliki posebne publikacije dostopne tudi širšemu krogu bralcev doma in v tujini, lahko na kratko strnemo takole:

1. V demokratično urejeni družbi se sila ne uporablja za nadzor nad ljudmi, ampak ljudje prek svojih predstavnikov nadzorujejo uporabo sile.

2. Da bi bila uspešna, mora varnostna politika temeljiti tako na vojaški kot politični stabilnosti družbe, h krepitvi obeh vidikov stabilnosti pa prispeva demokratični nadzor nad oboroženimi silami.

3. Med nedavno družbeno revolucijo v državah Srednje in Vzhodne Evrope se oborožene sile nikjer niso neposredno vmešale v politično dogajanje, čeprav so v večini primerov obstajale klasične družbene razmere, primerne za interno vojaško posredovanje. Kot razlog za to je bil naveden koncept vrednostne kongruence med političnim in vojaškim vodstvom v smislu spoznanja o nujnosti političnih sprememb. Navedena skladnost pa ni značilna za države v razvoju, zaradi česar so te (med drugimi razlogi) prizorišče številnih vojaških prevratov.

4. Zaradi notranjih revolucionarnih sprememb ali pospešitve evolutivnega procesa in pod vplivom impulzov iz mednarodnega okolja se je po letu 1989 varnostno-obrambna politika srednje- in vzhodnoevropskih

držav korenito spremenila, kar se izraža predvsem v: večji transparentnosti obrambne politike, okrepljeni nadzorni vlogi zakonodajne oblasti in javnega mnenja, civilianizaciji obrambnega ministrstva, spremenjenem profilu in vlogi oboroženih sil, njihovi relativni politični nevtalnosti in dovzetnosti za ideološko-nazorski pluralizem (npr. spoštovanje verskih čustev pripadnikov oboroženih sil in sprejetje institucije ugovora vesti). Toda dosedanje izkušnje kažejo, da med tremi najpomembnejšimi premiki na področju civilno-vojaških razmerij, tj. civilianizaciji obrambnega ministrstva ter relativni politični nevtalnosti in okrepljeni profesionaliziranosti vojske – ne gre za odnos med-sebojne krepitve.

5. K razvoju civilno-vojaških razmerij v omenjenih državah v demokratični smeri naj bi prispevalo tudi uresničevanje nedavno sproženega projekta Partnerstvo za mir. Med cilji tega projekta so namreč navedeni tudi olajšanje transparentnosti obrambnega načrtovanja in obrambnih izdatkov, zagotovitev demokratičnega nadzora nad oboroženimi silami in s tem okrepitev splošnega procesa demokratizacije in stabilizacije notranjepolitičnih razmer v državah, ki so ali bodo postale partnerice NATA pri zagotavljanju oziroma ohranjanju miru.

6. Zelo pomembna sestavina zagotavljanja demokratične narave civilno-vojaških razmerij v družbi je tudi obstoj dovolj močne strokovne javnosti (znanstvene skupnosti), sestavljene iz civilnih varnostno-obrambnih izvedencev, ki mora biti eden izmed subjektov političnega nadzora nad vojsko. V demokratično utrjenih državah je to že utečena praksa, novonastale demokracije pa glede tega večinoma še orjejo ledino. Zahvaljujoč že domala 20-letnemu poteku študija obramboslovja na ljubljanski univerzi, lahko s tem v zvezi kot izjemo s ponosom navedemo našo državo.

Med sklepno plenarno razpravo, s katero je konferenca končala svoje delo, so razpravljavci glavno pozornost posvetili problematiki Partnerstva za mir. Več razpravljavcev je osvetlilo politični, vojaški in gospodarski vidik tega projekta, pri čemer so zlasti udeleženci z Zahoda opozorili na pasti, ki izhajajo iz pretirano poenostavljenega gledanja (kot posledice evforičnega atlantizma) na priključevanje projektu partnerstva in kasnejšemu vključevanju v NATO. Upoko-

jeni general švicarske vojske je celo roteče pozival, naj Slovenija ne posluša samo nasvetov Zahoda, ampak naj poišče svojo pot, zlasti pa naj v razprave o varnostni politiki vključi vse prizadete posameznike in ustanove.

In kje smo na poti k vzpostavitvi demokratičnih civilno-vojaških razmerij v naši državi? Nedvomno lahko tudi za Slovenijo trdimo, da se že ponaša s temeljnimi, predhodno navedenimi atributi demokratično urejenih civilno-vojaških razmerij v družbi. Če se ozremo na razmerje med civilnim in vojaškim na naših tleh pred samo desetimi leti, ko je prevladovalo načelo nedotakljivosti vojske in vsega vojaškega, potem je že samo dejstvo, da se je konferenca na to temo sploh lahko zgodila, dokaj močan kazalnik dosežene stopnje demokratiziranosti slovenske družbe, kamor kot pomembna sestavina sodi tudi demokratična narava razmerja med civilnim delom državnega aparata in civilno družbo na eni in vojaško-obrambnim establišmentom na drugi strani. Toda zavedati se moramo, da smo tudi na tem področju šele na začetku. Ob upoštevanju ugotovitev, ki smo jih lahko slišali na konferenci tudi od udeležencev iz nekaterih držav z dolgo demokratično tradicijo, češ da nadzor nad vojsko, varnostno-obrambno politiko, obrambnimi izdatki ipd. nikoli ni tako dober, da ne bi bilo treba razmišljati o njegovem izboljšanju, nas tudi v Sloveniji čaka še veliko dela. Da ga bomo uspešno opravili, pa bomo potrebovali še veliko znanja, politične modrosti in strpnosti.

V tem zapisu predstavljena mednarodna konferenca je bila eno najpomembnejših politično-znanstvenih zborovanj v Republiki Sloveniji do zdaj, kar so s svojim intenzivnim spremljanjem dela konference zgovorno potrdila tudi osrednja slovenska občila.

Na konferenci predstavljena spoznanja in ugotovitve bodo naši državi lahko v veliko pomoč pri nadaljnjem razvoju njenega nacionalnarnostnega sistema in krepitev njene varnostno-obrambne kulture, vsekakor pa tudi pri vključevanju v nastajajočo novo evropsko varnostno arhitekturo.

In ne nazadnje, ta konferenca je nov pomemben prispevek na poti mednarodnega uveljavljanja slovenske obramboslovne vede.

Ljubljana, marec 1994

SLAVKO SPLICHAL

Media Beyond Socialism

Theory and Practice in East-Central Europe
– (Westview Press, Boulder, San Francisco,
Oxford, 1994, str. 177)

Sodobna sredstva množičnega komuniciranja so postala sploh eno od osrednjih vprašanj delovanja demokratičnih, političnih in celotnih družbenih procesov v sodobnih državah. O tej problematiki razpravljajo mnogi avtorji. Ruski pisatelj Solženicin je v nekem predavanju (1978) na harvardski univerzi izjavil, da v tisku (medijih) »obstaja privilegij, ki odraža vse hitenje, pre nagljenost in površnost, kar ni nič drugega kot mentalna bolezen 20. stoletja«. Gre za izjemno resno težnjo (nevarnost), ki ima lahko hude posledice. Med njimi ta nobelovec še posebej poudarja tisto, po kateri je »tisk že presegel moč izvršne, zakonodajne in sodne oblasti«. Tisk oziroma mediji so tako postali najvišji sodniki. Kateri volivci so jim dali tako vzvišen položaj?

Sodobni ruski književnik je pravzaprav variiral misli klasika Oscarja Wilda iz njegovega traktata *Socializem in človeška duša* iz leta 1891, njegove sijajne in lucidne refleksije o tisku in novinarjih, svobodi in njeni zlorabi v tej dejavnosti: Nekdo je – ali ni bil to Burke? – imenoval novinarstvo za četrti stan. Ta je požrl ostale tri. Svetovni gospodarji so tiho, duhovni gospodarji nimajo česa povedati. Spodnji dom pa kljub temu govori. Smo pod oblastjo novinarstva. Po drugi strani pa se tisk oz. mediji obravnavajo kot edino učinkovito sredstvo obrambe (svobode) posameznika pred vse večjo močjo države, predvsem njene izvršne oblasti. Že od Mirabeauja svobodni tisk služi za uresničevanje drugih svoboščin. Tako eni kot drugi pa se strinjajo, da sta pomen in vpliv tiska oz. medijev ogromna. »Usoden je

bil dan«, je zapisal O. Wilde, »ko je javnost odkrila, da je pero močnejše orožje kot koka na cesti in da je lahko prav tako nevarno kot kos opeke.« To se še posebej nanaša na ekscesno novinarstvo, tj. pojave personalizacije, poseganja v zasebno življenje javnih osebnosti kot tudi v »državne skrivnosti«. Pa vendar, kdo ima v življenju neke družbe in države tolikšno moč, da lahko izbira, katere nevarnosti so večje in važnejše.

Nedvomno je tudi zato Splichalova knjiga Mediji onkraj socializma, ki je izšla v angleškem jeziku pri znameniti založbi Westview Press kot prvi vseobsežni poskus analiziranja poti in načinov spreminjanja vloge množičnih medijev po revoluciji 1989. leta v Vzhodni in Srednji Evropi, vredna in poučna študija ter koristno branje za vse, ki jih zanimajo postkomunistične družbe. Kot mnogi drugi tudi Slavko Splichal v svoji knjigi izhaja iz tega, da demokracija pod načelom *sub lege libertas* soočata tiste, ki jim je do svobode. Če ti zaradi zlorabe oblasti ali svobode izginejo, tudi demokracije ni več. Zato je izziv svobodnega tiska oziroma medijev v obstoječih okoliščinah po padcu berlinskega zidu in zavrnitvi »paradigme komunizma« tako pomemben, hkrati pa v tranzicijskem procesu k demokraciji soočen s številnimi neznankami, ki jih avtor sistematično razkriva. V knjigi tako obravnava spreminjene odnose med mediji, državo, gospodarstvom in civilno družbo v sedanjem obdobju prehoda iz socializma k vzpostavitvi liberalne, zahodne demokracije v Vzhodni in Srednji Evropi. Hkrati z analizo pomena množičnih komunikacij in še posebej medijev v procesu demokratizacije se avtor dotika mnogih vprašanj, kot so problemi civilne družbe, oblasti (moči) in maksimiranja dobička na področju komunikacij, vloga medijev v »žametni revoluciji« ter okoliščine novega »informacijskega razdobja«.

Tesno povezan s konceptom civilne družbe je koncept »javne sfere«, področja, arene, kjer se posamezniki kot privatni individui povežejo v javnost, ki razpravlja o zadevah javnega (splošnega) interesa. Javna sfera

ra je tu izpeljana kot arena, ki obstaja med civilno družbo in državo in kjer prihaja do njunega medsebojnega vplivanja. Čeprav tako civilna družba kot javna sfera lahko obstajata neodvisno, pa nobena ne more učinkovito delovati brez druge. Brez javne sfere, v kateri potekajo razprave o različnih socialnih interesih, se povezujejo z državo in zagotavljajo njeno odgovornost, civilna družba ne bi imela institucionaliziranega političnega glasu in bi ostala nebogljen. Brez koherentne civilne družbe bi nad javno sfero prevladovala neorganizirana množična družba, v kateri posamezniki niso neposredno povezani drug z drugim v okviru in prek družbenih skupin, pač pa so dojemljivi za mobilizacijo s strani političnih elit oz. protielit. Javna sfera deluje učinkoviteje, če so posamezniki povezani na organiziran način v okviru civilne družbe. Razvoj civilne družbe in javne sfere v nekdanjih socialističnih državah se je odvijal skozi konflikte in kooperativne odnose med državo in družbo in je bil pod močnim vplivom oblikovanja različnih koalicij med skupinami v civilni družbi in političnim establišmentom in mediji. Razumljivo je torej avtorjevo prizadevanje po čim bolj sistematičnem raziskovanju odnosov med civilno družbo, informacijsko revolucijo in komunikacijskimi pravicami in svoboščinami.

Po temeljiti teoretični obdelavi naštetih problemov Splichal nadaljuje z navajanjem empiričnih podatkov, ki mu služijo za dokumentiranje sprememb v vzhodnoevropskem tisku oziroma medijih, in sicer z vidika lastništva, političnega nadzora, vloge medijev in novinarske prakse kot tudi s stališča paradoksov, ki izhajajo iz ekonomske in politične obnove nekdanjih socialističnih držav. Še posebej natančno proučuje trditve, da so mediji bistveno spremenili način svojega prejšnjega delovanja v Vzhodni Evropi in pobija stališče, da je bil avtoritarni nadzor nad mediji pokopan v prehodu k demokraciji. Avtor tako ugotavlja, da mediji sicer oponašajo zahodne modele, vendar pa so vključeni v okvire paternalizma, komercializma in nacionalizma. Možni nadaljnji razvoj v postsocialističnih državah ocenjuje z vidika skupin, ki naj bi sodelovale v demokraciji medijev. V zaključnih razmišljanjih avtorja zanima, ali bodo te družbe dejansko postale demokratične, in če bodo, kakšna bo narava te demokracije. Pri tem pa so

systemi množičnih medijev zares ogromnega pomena. Splichal seveda ni futurolog (ali trendolog), zato ga ne zanima napovedovanje prihodnosti, pač pa predvsem interpretacija sedanosti z vidika možnih implikacij za prihodnost.

Mediji so imeli (in še imajo) pomembno vlogo v tem zgodovinskem boju za demokracijo in pluralizem. Demokratične revolucije v Vzhodni in Srednji Evropi so močno odvisne od globalizacije komunikacijske sfere. Mediji so bili dejavniki revolucionarnih političnih sprememb, hkrati pa so revolucionarne spremembe v družbi zahtevale preobrazbo partijsko oz. državno usmerjenih medijev. Kakor koli že, vsa osrednja vprašanja prehoda teh družb se nanašajo (tudi) na medije: vloga države in civilne družbe, vprašanje demokratičnega pluralizma, problem denacionalizacije in lastninjenja produkcijskih sredstev, problem suverenosti in seveda liberalizacije medijev samih. Razumljivo je, da so se v večini primerov vzhodnoevropske družbe mirno preokrojile na podlagi političnih in ekonomskih sprememb. V nasprotju z razvitimi superindustrijskimi družbami pa te spremembe niso bile posledica tehnološkega razvoja. Medtem ko je informacijska in telekomunikacijska tehnologija zaznamovala revolucionarne spremembe v Zahodni Evropi, severni Ameriki, na Japonskem in v nekaterih novoindustrializiranih državah, pa je Vzhodna Evropa ostala pretežno obrobno področje v tehnološkem smislu. Zato je tudi izjemno težko, da bi tem »novim demokracijam« uspelo ujeti oz. dohiti t. i. prvi svet. Te vzhodnoevropske družbe so periferne tudi iz drugih zornih kotov.

Če se namesto *libertatnosti* režima uveljavlja zgolj njegova *liberalizacija*, je najbolj verjeten rezultat režim državne prevlade (bodisi v hegemonski bodisi v oblastno-zatiralški obliki). Komercializacija, paternalizem in nacionalizem, ki težijo k prevladi v postsocialističnih medijih kot rezultat deregulacijskih in reregulacijskih pritiskov od zgoraj navzdol, so tudi močne zavore procesov demokratizacije. Avtorjev skepticizem glede obstoječe institucionalne logike in praktičnih ureditev je povezan predvsem z odsotnostjo celovite in resnično demokratične filozofije ter koherentne politike razvoja medijev, ki bi zajela tako različne medije kot različne funkcije, s katerimi lahko služijo tako posameznikom kot družbi. Če so

mediji v Zahodni Evropi močno podvrženi ekonomskim in tehnološkim izzivom, so v Vzhodni Evropi ujeti v partijsko-politične okvire in na široko uporabljani (zlorabljeni?) za politične koristi, toda v obeh delih Evrope je podobno zapostavljen družbeni in kulturni pomen medijev. Vendar pa opisane pomanjkljivosti (vrzeli ne pomenijo, da avtor ne pušča prostora za optimizem, upoštevaje čas in ustrezne okoliščine lahko razvoj novih sistemov medijev prinese nove priložnosti za demokratizacijo medijev in ustrezne izkušnje za vse države, ki bodo še stopile na pot demokracije.

Ceprav je težko zajeti vse pomembnejše probleme, ki se pojavljajo v povezavi med procesi demokratizacije in reformo medijev v Vzhodni Evropi ali v razpravah o tem, pa knjiga mednarodno uveljavljenega profesorja komunikologije in sociologije informacij Slavka Splichala Mediji onkraj socializma ponuja širok pregled nekaterih najpomembnejših in pogosto protislovnih problemov in sproža nekaj temeljnih vprašanj za nadaljnjo razpravo. Knjiga ponuja izvrsten teoretični vpogled in empirično utemeljeno raziskovanje sedanjih sprememb in prispeva k razumevanju medijskih protislovij, ki izhajajo iz novejšega političnega in ekonomskega razvoja. Knjiga je razdeljena na pet poglavij, ki obravnavajo: 1. civilno družbo, informacijsko revolucijo in komunikacije; 2. medije in demokratizacijo v Vzhodni in Srednji Evropi; 3. ekonomsko obnovo in demokratizacijo oz. privatizacijo kot »magični ključ«; 4. mobilizacijo države in nadzor nad medijskimi organizacijami; ter 5. postsocializem in mediji med paternalizmom in pluralizmom. Knjigo bodo brali vsi, ki jih zanima razvoj demokracije in svobode ter niso zaslepljeni z manipulacijo medijev. Še posebna oblika te knjige sta njena primerjalna metodologija in dejstvo, da avtor ni enostransko usmerjen v glorifikacijo katerega koli modela demokratizacije.

Marian Brezovšek

PAVEL GANTAR

Sociološka kritika teorij planiranja

(Znanstvena knjižica, FDV, Ljubljana 1993)

Delo Sociološka kritika teorij planiranja je nastalo v času, ko so se zrušili (centralno) planski sistemi vzhodnoevropskih držav. Ob tem pa se nam zastavlja vprašanje, ali je planiranje sploh še možno in smiselno. Na to in še druga vprašanja v zvezi s tem ponuja številne odgovore omenjena knjiga. Na tem mestu se bova omejila na kratek prikaz knjige, medtem ko bosta strokovna ocena in razprava o njej gotovo še sledili.

V uvodu si avtor, ki se je zadnja leta intenzivno ukvarjal s sociologijo (urbanističnega) planiranja, zastavi vprašanje: »V kakšnih družbenih in političnih okoliščinah se planiranje dogaja, na podlagi kakšnih metod in teorij planerji načrtujejo in delujejo (Gantar 1993, 7)? To vprašanje je bilo postavljeno zaradi nezadovoljstva, ki ga je sprožilo vprašanje, kako to, da je (urbanistično) planiranje pogosto neuspešno in da se prizadevanja, da bi uresničili cilje, ki smo si jih zastavili s planiranjem, sprevržejo v nekaj povsem drugega, pogosto celo nezaželenega.

V prvem delu: Planiranje kot predmet sociološkega proučevanja izoblikuje sociološke nastavke za kasnejšo analizo teorij planiranja. Najprej opredeli pomembnost proučevanja problematike sociologije planiranja. Oriše pa tudi različne pristope oziroma konceptualne problematike planiranja. Pri tem se zadrži pri najslošnejši opredelitvi planiranja. Opredeli jo kot problem posredovanja med znanjem (vedenjem) in družbenim (intervenističnim) delovanjem ter ga uokviri v razmerju med teorijo in prakso. V nadaljevanju poudari dve glavni vprašanji:

a) Kakšen je status sociološkega znanja (oziroma sploh znanja o družbi in družbenih procesih) in kako ga lahko uporabimo za potrebe planiranja?

b) Kakšna je narava družbenega delovanja (intervencionizma), še posebej glede na »logiko« samega delovanja in posledice, ki jih prinaša?

Rezultati raziskovanja teh vprašanj so predstavljeni kot:

1. Nastanek sociologije kot posebne družbene znanosti, ki sovпада z njeno plansko oziroma usmerjevalno naravnostjo. Po vzoru naravoslovnih (pozitivističnih) znanosti se poskuša opredeliti kot globalna družbenosmerjevalna znanost.

2. Sociološke obravnave problematike družbenega usmerjanja oz. planiranja se bistveno razlikujejo po tem, kako konceptualizirajo problematiko družbenega delovanja kot svoj predmet raziskovanja. Ali obstajajo med naravoslovnimi in družboslovnimi znanostmi kakšne posebnosti, ki bi zahtevale tudi posebne pristope? Avtor nam postreže s pomembnim spoznanjem o samorefektivnosti družbenega delovanja, ki vsekozi spreminja razmere, v katerih to delovanje poteka.

Pristope bi lahko razdelili v dve skupini:

1. Tiste, ki temeljijo bolj na (neo)pozitivističnih spoznavnoteoretskih predpostavkah, poudarjajo objektivnejše značilnosti družbenih sistemov. Planiranje je dojeta kot dejavnost, ki človekovo delovanje prilagaja zahtevam in potrebam, ki jih narekujejo »razvojna logika« družbenih sistemov.

2. Drugi pa, ki temeljijo na hermenevitičnih razlagah, poudarjajo subjektivne delovanske vidike. Planiranje je dejavnost, ki je usmerjena k uresničitvi določenih ciljev, ki jih zgolj s spontanim delovanjem ni mogoče doseči.

3. Avtor razkriva logiko družbenega delovanja in problem, kako pojasniti agregiranje množstva individualnih delovanj na kolektivni ravni. Rezultat tega je dokaz obstoja ireduktabilnih razlik med cilji in načrtom delovanja na eni strani in dejanskimi rezultati na drugi strani. (Pojav samodinamike napovedi in nenamernih posledic družbenega delovanja).

4. Kot politologoma pa se nama zdi edina pomanjkljivost prvega dela ta, da na tem mestu niso obravnavani tudi institucionalni in organizacijski vidiki problematike planiranja. Res pa je, da sociologi poskušajo preseči zgolj institucionalno opisovanje in odpreti širše razsežnosti problematike planiranja. Gre namreč za vprašanje, kako je v posameznih teorijah planiranja povezano znanje z viri (kadrovskimi in finančnimi) in politično močjo za uresničevanje planov (Gantar 1993, 84). Za kakšne tipe organiza-

cij gre in kako je ta dejavnost vmeščena v institucionalni družbeni sistem? To bi obravnavani temi dalo vsekakor bolj zao-kroženo podobo.

V drugem delu: Planiranje in kriza je planiranje obravnavano v družbenozgodovinskem kontekstu industrijskih družb. Ob tem je prikazano, kako in zakaj se je pojavila ideja (celovitega) družbenega usmerjanja. Nato ugotavlja, da če jim je z uporabo mehanizmov planiranja uspelo obvladati nekatere razvojne probleme (predvsem v krizah), pa je planiranje samo porajalo nove probleme, še posebej v tistih družbenih sistemih, ki temeljijo na mehanizmih centralnoplanskega urejanja. Sklepna ugotovitev tega drugega dela se lahko glasi: razmerje med planiranjem in krizo je ambivalentno: planiranje je sredstvo in način preseganja kriznih procesov in obenem neizbežen vir novih kriz (Gantar 1993, 10).

V tretjem delu: Primerjalna analiza sodobnih teorij planiranja je prikazano bolj diferencirano obravnavanje planiranja, ki obsega tale področja:

- a) proučevanje teorij planiranja,
- b) empirično sociološko in politološko raziskovanje dejavnosti planiranja,
- c) razprava o t.i. proceduralnih vidikih planiranja.

Zatem sledita teoretska opredelitev pojma planiranja kot posebne oblike družbene regulacije oz. intervencije ter opredelitev razmerja med njimi. Pri tem loči med teorijami planiranja, ki se nanašajo na postopek planiranja, in teorijami v planiranju, ki jih označi kot tiste, ki se uporabljajo kot vsebinska podlaga pri planskih posegih. Nadalje je govor o racionalnosti pri planiranju in ugotavlja, da se vsako planiranje utemeljuje na racionalnosti. Poleg tega tudi prikaže glavne koncepte racionalnosti in jih obrazloži s primeri.

V zadnjem delu tretjega poglavja pa poda primerjalno analizo teorij planiranja (teorije racionalnega planiranja, planiranje v majhnih korakih, večnivojsko planiranje, radikalno planiranje in planiranje kot komunikativno delovanje) (Gantar, 1993, 232).

Ugotovitve tega poglavja so po Gantarju: »Prizadevanja po izgradnji teorij planiranja lahko označimo kot človekov razumljiv poizkus, da bi reduciral negotovost prihodnosti. Določene teorije gradijo na človekovem razumu, druge na njegovi nepopolno-

sti, spet tretje gradijo na človekovi sposobnosti soočiti se še s tako velikimi spremembami« (Gantar 1993, 277).

Nobenega posebnega dvoma ni, da se pisec te knjige pridružuje tistim, ki zastopajo stališče skromnosti pri presoji zmožnosti razuma za načrtovanje in usmerjanje.

Sklepne misli pa strne v naslednjih ugotovitvah (Gantar 1993, 280):

1. Spreminja se narava razprave o planiranju. Ideološke kontroverze, ki so dolgo obremenjevale to razpravo, se umikajo in prepuščajo mesto spoznavnoteoretskim vidikom, oviram in možnostim družbenega planiranja.

2. Etični vidiki planiranja pridobivajo pomen.

3. V razne oblike planiranja vse bolj vstopa ekološka paradigma, ki temelji na spoznanju o končnosti virov, s katerimi razpolagamo, in ireverzibilnosti človekovih posegov v ureditev razmerja z naravo.

4. Prizadevanja za oblikovanje splošne družbene teorije bodo še naprej pomembno vplivala na sociološko raziskovanje planiranja in na oblikovanje ter kritiko teorij planiranja, še posebej pa na oblikovanje metateorije planiranja oziroma družbenega (samo) reguliranja.

Ob koncu predstavitve bi rada opozorila, zakaj je razprava o teorijah planiranja (planiranje razumljeno v širšem pomenu kot problem človekovega zavestno usmerjenega razvoja. Pri tem je sociologija planiranja razumljena kot družboslovna analiza položaja planiranja v družbi, njegov razvoj in funkcije.) potrebna in smiselna.

Misliva, da je predvsem zato, ker so razprave o planiranju »da ali ne« oz. planiranje ali trg z zlomom enega od konkurenčnih si gospodarskopolitičnih sistemov izgubile svoj smisel. Vse bolj se zastavljajo vprašanja, kje in na katerih področjih družbenega življenja je mogoče in sploh treba usmerjati razvojne procese ter s kakšnimi metodami in tehnikami je to mogoče storiti, ne da bi dilemo svoboda ali omejevanje preveč potisnili v eno stran.

Predstavitve pa bi rada sklenila še z dvema ugotovitvama: znanje o sociologiji planiranja je zelo heterogeno oz. interdisciplinarno, kajti vključuje vse od sociologije, ekonomije, političnih znanosti, geografije do matematike. Avtor obsežno znanje s teh področij plodno uporabi v svoji sociološki

(in ne zgolj ideološki) kritiki teorij planiranja.

Aleksander Resman

Marjan Zadel

JACQUES LESOURNE

Obrazovanje & društvo

(Izazovi 2000. godine, Educa, Zagreb, 1993, str. 346)

Naraščanje pomanjkljivosti vzgojno-izobraževalnega sistema je skupna značilnost vseh industrijskih družb, in ne samo njih. Nujno se postavlja vprašanje o možnih vzrokih teh pomanjkljivosti ter o sredstvih in načinih njihovega preseganja.

To je v knjigi *Izobraževanje & družba* poskušal narediti Lesourne, sedanji direktor *Le Monda* in direktor projekta *Interfuturs* v okviru OECD-ja, ekonomist in futurolog z mednarodnim ugledom ter avtor številnih knjig. Lotil se je naloge, ki mu jo je zaupalo ministrstvo za šolstvo v Franciji: da izdela študijo o sedanjih odnosih med izobraževanjem in družbo in njihovo prihodnostjo. Knjiga je nastala v sodelovanju s profesorjem Michelom Godetom in ob pomoči mnogih strokovnjakov z različnih področij dejavnosti. V njej je analizirana zgodovina francoskega šolskega sistema v primerjavi z mnogimi drugimi, poskuša pa odgovoriti na tale pomembna vprašanja:

Kakšne cilje naj bi postavil šoli in prihodnji izobrazbi? Kakšne oblike izbire uporabiti v izobraževanju? Za kakšno vsebino pouka naj se opredelimo? Kakšne učitelje izbrati in kako jih zaposlovati? Kako financirati vzgojno-izobraževalni sistem? Avtor na to vprašanje ne daje končnih odgovorov, ampak jih umešča v novo svetovno okolje – gospodarsko, znanstveno-tehnološko, kulturno-duhovno, v celovito družbeno okolje, kot se bo izoblikovalo v naslednjih petnajstih letih.

Knjigo sestavljajo uvod, štiri poglavja in

epilog. V prvem poglavju (Vzgojno-izobraževalni sistem: včeraj, danes, drugod) avtor med drugim poudarja tudi štiri temeljne značilnosti vzgojno-izobraževalnega sistema, ki močno pogojujejo način, kako sistem ustreza družbenim zahtevam, kako uvaja ali zavrača novosti in spremembe, kako sprejema naloge iz središča ali odgovarja nanje. Te značilnosti so: sestavljenost sistema, birokratska in hierarhična organiziranost, vsestranska povezanost z zunanjim svetom in številne strategije udeležencev.

Avtor analizira in vrednoti francoski vzgojno-izobraževalni sistem ter ga primerja z mnogimi drugimi vzgojno-izobraževalnimi sistemi. Pri tem se sprašuje tudi: »(…) kako lahko izkušnje iz tujine prispevajo k tej razčlenitvi vzgojno-izobraževalnega sistema v Franciji« (19). Strnjena obravnava tujih izkušenj se glasi:

»- v vseh razvitih državah je prihodnost vzgojno-izobraževalnega sistema v središču pozornosti in skrbi družbe;

- povsod je količinska ekspanzija, značilna za šestdeseta leta, izzvala pogosto skupna kakovostna razmišljanja. Katere teme so najpogostejše? Šolski neuspeh, demokrati-zacija, izvrstnost pouka, zaposlovanje in izobrazba učiteljev, odnos med splošnim in tehničnim izobraževanjem, pristop k visokemu šolstvu. Vse te teme so znane francoskim ušesom« (20).

Izkušnje iz razvoja in delovanja vzgojno-izobraževalnega sistema drugih držav avtor presoja objektivno kritično. Npr., ko govori o možnostih uporabe pozitivnih izkušenj vzgojno-izobraževalnih sistemov Japonske, ZDA, Nemčije in Švedske, pravi, da je treba o vseh teh primerih razmisliti, čeprav nobenega od njih ni mogoče neposredno uporabiti (19-20, 91-101).

Avtor v drugem poglavju (Izzivi prihodnosti) s pomočjo trga dela obravnava odnose, ki se vzpostavljajo med vzgojno-izobraževalnim sistem in družbeno-poklicnimi strukturami. Potem navaja in kratko razčleni znake, ki kažejo na postopno pojavljanje družbe, drugačne od industrijske družbe. Ti znaki so:

1. *Tehnične novosti*, ki danes vse bolj nakazujejo številne spremembe.

2. Druga velika težnja je *vzpon internacionalizacije z nepredvidljivimi dogajanj*. Internacionalizacija ima več razsežnosti: eksplozija svetovnega prebivalstva, porast

demografskih neravnotežij, verjetno povečanje mednarodnih migracij, nastajanje svetovne kulture, svetovnega gospodarstva.

3. Tehnični napredek, mednarodna konkurenca, sprememba notranjih povpraševanj bodo povzročili *preobrazbo proizvodnih struktur francoskega gospodarstva*.¹

4. Neodvisno od gospodarskih vidikov se spremembe, ki se dogajajo, nanašajo na celotno družbo. Nekatere od njih bodo problematizirale vzgojno-izobraževalni sistem ali pa lahko odločilno vplivale na njegovo prihodnost. To se nanaša:

- *na razvoj družine*, ker kriza avtoritete prizadeva tudi učitelje in starše;

- *na možnost radikalnega razslojevanja družbe*,

- *na možnost ponovnih in močnih priseljenskih gibanj*, pri čemer bi moral šolski sistem ubežati večjim soočanjem med kulturami;

- *na medijsko eksplozijo*, ki preobraža okolje vzgojno-izobraževalnega sistema in prisiljuje šolo, da pripravi učence *na novo informacijsko dobo*.

5. *Odnos šole do etike in kulture*. Avtor opozarja, da danes vloga kulture ni več povezovalna.

Analiza izzivov prihodnosti odkriva, da se mogoče rojeva nova družba. »Družba, prežeta z informacijami, natopljena z znanostjo in tehniko, odprta do sveta (…), skratka družba, ki bi jo lahko prav tako imenovali družba edukacije ali izobrazbe« (208).

Vse to zahteva odgovor od vzgojno-izobraževalnega sistema. »Odgovor, ki ga ni mogoče zožiti na število let šolanja ali na stopnje izpitov« (209). Ob upoštevanju zgodovinskih dejstev in izzivov prihodnosti se nujno vsiljuje potreba po nastanku in razvoju novega vzgojno-izobraževalnega sistema, ki ga bo treba postopoma izumljati in oblikovati.

V tretjem poglavju (Vzgojno-izobraževalni sistem in njegova prihodnost) avtor obravnava probleme in možnosti razvoja vzgojno-izobraževalnega sistema, ko razmi-

¹ Podjetja, mogoče pa tudi administracija, bodo iskala osebe, za katere so značilni sprejemanje odgovornosti, sposobnost za skupno delo, samostojnost, prilagodljivost ter znanje in sposobnosti, kot jih imajo pravi profesionalci. »Posamezniki pa ne bi smeli pozabiti, da njihova strokovnost lahko vsak trenutek zastane zaradi gospodarskih in tehnoloških sprememb in da je njihova dejanska zaščita šele sposobnost prilaganja (24).

šlja o tehle temah: predšolska vzgoja in osnovno izobraževanje, od kolidža do zrelostnega izpita, visoko šolstvo, permanentno izobraževanje, učitelji, administracija v izobraževalnih ustanovah, informacijska tehnologija in izobraževanje.

V knjigi je posebna pozornost posvečena učiteljem. Iz tega poglavja poudarjamo nekatere nujne potrebe in pomen vloge učiteljev pri razvoju vzgojno-izobraževalnega sistema. Nujno je, da učitelji:

- na vseh ravneh šolanja samostojno sprejemajo ideje in načrte o preobrazbi vzgojno-izobraževalnega sistema in da postanejo njeni pobudniki in uresničevalci;

- niso samo prenašalci znanja, ampak tudi prenašalci vrednot.

Ob tem poudarja še potrebo po osmišljanju položaja učiteljev, in to z zaporednimi premiki in ob podpori samih učiteljev, ter izboljšanju in spodbujanju njihovega zaposlovanja.

V četrtem poglavju (Prioritete in strategija sprememb) se avtor zavzema za postopno rast in razvoj vzgojno-izobraževalnega sistema brez velikih centraliziranih reform, največ zato, ker je vse večje neskladje med odločevalci v osrednji upravi in tem, kar se dogaja v praksi.

Nekatere temeljne usmeritve v razvoj sistema so:

- družbene zahteve niso omejene (samo, F. N.) na prenos znanja;

- predvsem je treba izboljšati raven osnovnega šolstva kot podlage, na kateri je utemeljena celotna prosvetna zgradba, potem pa se angažirati pri razvoju srednjega in visokega šolstva.

Upravičeno in dragoceno je razmišljanje, da sprememba v šolstvu predpostavlja hkrati spremembo okolja, in to najmanj v 5 točkah:

- razen okoliščine, kot je kot znak v začetku kariere, se mora vloga diplom zmanjšati, da bi se pravilno vrednotila pravo znanje in poučenost, kar posebej velja za javne službe;

- šola mora sprejeti tekmovanje tako v svojih okvirih kot zunaj njih;

- zunanji sodelavci se morajo navaditi na vlogo sodelavcev šole pri izdelavi in izvedbi določenih načrtov ter oblikovati med seboj vzgojno verigo;

- izmenjave oseb z zunanjimi ustanovami morajo biti čim številnejše, kar bi učiteljem olajšalo odpiranje v svet, zlasti gospodarski.

Po drugi strani je treba strokovnjakom iz podjetij ali uprave omogočiti, da sodelujejo pri pouku, najprej pri visokošolskem pouku, kjer se mora zunanje sodelovanje še posebej razvijati. Brez tega sodelovanja si je težko zamisliti delo na mnogih specializiranih področjih:

- povezave s starši je treba okrepiti - in s posamezniki ter združenji. Mišljenje učenecv in študentov je treba objektivno vrednotiti in ga ne posredovati po posrednikih, ki pripadajo hierarhiji.

Avtor se upravičeno in argumentirano zavzema tudi za reševanje problema odnosa med družbo in mladimi, ki se s svojim družbenim položajem in vlogo v družbi potrjujejo kot kontroverzen in marginalen družbeni sloj.

Avtor izrecno poudarja, da se bodo vprašanja, ki jih postavlja prihodnost vzgoje in izobraževanja, oblikovala kot posledica preseka in prežemanja dveh dinamik:

- »- dinamike vzgojno-izobraževalnega sistema, ki je ogromen, zapleten, birokratski, težko upravljiv s centraliziranimi inovacijskimi oblikami; in

- dinamike družbenega okolja, odprte do sveta, v hitri mutaciji, vse raznovrstnejše, s številnimi inovacijskimi središči« (104).

Z drugimi besedami jutrišnja informacijska družba ima druge predpostavke razvoja vzgojno-izobraževalnega sistema, kot jih je zahtevala večerajšnja industrijska družba.

Lesournova knjiga je nedvomno pomemben prispevek tako k tovrstni analizi in razmišljanju kot tudi k splošnemu ogledu problemov odnosa med družbo in vzgojno-izobraževalnim sistemom. Čeprav je predvsem posvečena analizi zgodovine francoskega vzgojno-izobraževalnega sistema, pa s svojo splošnostjo presega njegove meje. Priporočamo jo vsem, ki se ukvarjajo s problemi vzgoje in izobraževanja.

Vse družbe, zlasti pa razvite industrijske družbe, z vsakim dnem vse bolj postajajo informacijske ali izobraževalne družbe. Z drugimi besedami, takšne globalne družbe z vsakim dnem postajajo vse bolj *subjekt vzgoje in izobraževanja/socializacije*, toda tudi spodbuda za nujne spremembe v vzgojno-izobraževalnem sistemu. Zato mora biti strategija razvoja vzgojno-izobraževalnega sistema vsake družbe sestavni del njegove globalne strategije razvoja.

Fahrudin Novalić

Povratak svetog

Gradina, Niš 1994, str. 240

Tako kot manifestna religioznost so bile tudi religioške študije v nekdanji Jugoslaviji najredkejše na tradicionalno pravoslavnih območjih (učbenik V. Pavičovića je omembe vredna izjema). Danes pa za Srbijo lahko ugotovimo veliko zanimanje intelektualcev za religijo. Velik del tega zanimanja je apologetsko obarvan.

Kot osrednja osebnost znanstvenega ukvarjanja z religijo »tu in danes« pa se pojavlja Dragoljub Djordjević, univerzitetni profesor iz Niša. Letos je kot urednik izdal zbornik o desekularizaciji in kontrasekularizaciji, v katerem so predstavljeni prispevki po eni strani nekaterih izmed vodečih tujih sociologov religije (R. Robertson, B. Wilson, D. Martin, H. Cox, Ph. Hammond, R. Wuthnow, L. Scheiner, Th. Luckmann, R. Wallis in drugi), zanimivejši za slovenskega bralca pa so prispevki, katerih avtorji so iz Srbije same (ob uredniku še) D. Kalezić, J. Živković, M. Zdravković, Z. Milošević, M. Pejčić, M. Jevtić, V. Popović. Znanstveno najpomembnejši odgovori so tisti, ki se nanašajo na vprašanja desekularizacije in kontrasekularizacije v Srbiji. To je navezano na vprašanje konteksta, na to, zakaj se je kazala pomembno višja stopnja sekularizacije in ateizacije po II. svetovni vojni med Srbi (in zlasti Črnogorci) kot pa pri pripadnikih drugih nacionalnosti – tradicionalno navezanih na druge veroizpovedi – v nekdanji Jugoslaviji. Odgovor na ta vprašanja posredno najdemo pri Djordjeviću in B. Djuroviću, ko govorita o šibkih točkah srbskega pravoslavja na splošno: (1) nevarnosti, ki izhajajo iz navezanosti na državo (v realsocializmu ta navezava ni mogla biti za religioznost in cerkev plodna, temveč je bila za cerkev kontraproduktivna, saj je šlo za ateistično-ideološko državo), (2) nevarnost, da se religiozna zavest podredi nacionalnemu (kar se je v realsocializmu nedvomno zgodilo), (3)

nevarnost, da se liturgija loči od pridige (oz. da religija postane ritualistična), in (4) nevarnost od umika iz tuzemskega življenja v ekstraterestrialno (slednje se je tudi verjetno zgodilo in pripeljalo do tega, da verniki – še manj pa kleriki – niso bili družbeno angažirani). Ob tem omenjata tudi trpljenje Srbov in uničenje sakralnih objektov med II. svetovno vojno, boljševiški režim po njej in pa pomankljivosti znotraj srbske cerkve same. Sicer pa v citatu omenjata tudi trditve, da se je »najmočnejši ateistični pritisk (režima) nanašal na pravoslavje« (221). Slednje se je uresničevalo po ideološki in šolski poti. Ta teza bi težko zdržala kritiko primerjalne analize, sicer pa je takšno analizo težko izpeljati.

Indikativno je, kaj avtorja štejeta za značilnosti srbskega pravoslavja znotraj vzhodnega pravoslavja na splošno. Te so: patriarhalni moralni kodeks, kult svetnikov z družinsko slavo, viteški duh in pa strpnost.

Ob teh delno provokativnih hipotezah je treba omeniti, da ob ugotavljanju desekularizacije avtorja trdita, da bo ta proces za Srbe »kozmična napaka«, če ne bo humanistično in modernistično naravnano.

Zanimivo je, da se v Srbiji tudi v sedanjih okoliščinah objavljajo zborniki s področja sociologije religije, da upoštevajo svetovno priznane prispevke, sama diagnoza stanja pa je še na začetni stopnji. Gre predvsem za vpliv konservativnega krščanstva na potek družbenih dogodkov kot izraziti antimodernizem, kakršnega najdemo zlasti pri vodečem pravoslavnem teologu J. Popoviću, ki je danes najvplivnejši (zlasti zavračanje razsvetljenstva), kjer znotraj krščanstva morda tudi ni bistvenih razlik, in za tisto, kar avtorja imenujeta »viteški duh«, kar pa je verjetno kulturno-specifično.

Toda dr. Djordjević nadaljuje: kot se je pri naslovu zbornika zgledoval pri D. Bellu, je po ameriškem zgledu organiziral tudi (multidisciplinarno) združenje za znanstveno raziskovanje religije (JUNIOR), ki bo imelo posvet s temo, ki zadeva samo središče problema: religija, vojna in mir.

Sergej Flere

nove knjige

OSREDNJA DRUŽBOSLOVNA KNJIŽNICA JOŽETA GORIČARJA

(Maj–junij 1994)

ZNANOST, KULTURA, DOKUMENTACIJA,
KNJIŽNICARSTVO, ČASNIKI, NOVINARSTVO

UNIMARC/NORMATIVNI podatki: univerzalni format
za normativne podatke / [prevedli Tvrto M. Šercar,
Ksenija Slabe, Senta Šetinc. – Maribor: IZUM, 1994
II 17333 a-c, d

UNIVERZALNA decimalna klasifikacija. Tablice. – Ljubljana: Centralna tehniška knjižnica, 1991
IV 2969 a-c

I FILOZOFIJA, PSIHOLOGIJA

BEST, Steven: Postmodern theory: critical interrogations
/ Steven Best and Douglas Kellner. – Basingstoke
: Macmillan, 1991. – (Communications and culture)
II 17340

GLASSER, William: Kontrolna teorija. Kako vzpostaviti
učinkovito kontrolo nad svojim življenjem / William
Glasser. – Ljubljana: Taxus, 1994
III 3750

JOANNES, Paulus II, papež: Pismo družinam / Janez
Pavel II. – Ljubljana: Družina, 1994. – (Cerkveni
dokumenti)
17292 – 54

LEMKOW, Anna F.: The wholeness principle: dynamics
of unity within science, religion and society / Anna F.
Lemkow. – Wheaton: London: Theosophical Publishing
House, 1990
II 17336

MALE violence / edited by John Archer. – London; New
York: Routledge, 1994
II 17350

MILL, John Stuart: O svobodi / John Stuart Mill. – Ljubljana:
Študentska organizacija Univerze, 1994. – (Knjižna
zbirka Krt)
U S 16384 – 88 a

MUSEK, Janek: Psihološki portret Slovencev / Janek
Musek. – Ljubljana: Znanstveno in publicistično središče,
1994. – (Zbirka Forum)
17666 – 4/94

PLATO, Harmid / Platon. – Maribor: Obzorja, 1994.
– (Znamenja)
I 2523 – 121

VERNANT, Jean-Pierre: Mortals and immortals: collected
essays / Jean-Pierre Vernant. – Princeton: Princeton
University Press, 1991
III 3745

2 VERSTVO, TEOLOGIJA

A FUTURE for religion?: new paradigms for social analysis
/ editor William H. Swatos. – Newbury Park; Lon-

don: New Delhi: Sage, 1993. – (Sage focus edition)
II 14655–151

LAZARUS-Yafeh, Hava: Intertwined worlds: medieval
Islam and Bible criticism / Hava Lazarus-Yafeh.
– Princeton: Princeton University Press, 1992
17327

303 METODOLOGIJA DRUŽBENIH VED

HENERSON, Marlene E.: How to measure attitudes
/ Marlene E. Henerson. Lynn Lyons Morris, Carol
Taylor Fitz-Gibbon. – Newbury Park; London: New
Delhi: Sage, 1987. – (Program evaluation Kit)
III 3572 – 6 a

SOCIAL researching: politics, problems, and practice
/ edited by Clin Bell and Helen Roberts. – London
[etc.]: Routledge & Kegan Paul, 1994
II 17324

304+308 SOCIALNA VPRAŠANJA, SOCIALNA POLITIKA IN REFORME, SOCIOGRAFIJA

BURGHES, Louie: One-parent families: policy options
for the 1990s / Louie Burghes. – York: Joseph Rowntree
Foundation, 1993
IV 2966

COOTE, Anna: The family way: a new approach to policy-
making / Anna Coote, Harriet Harman, Patricia
Hewitt. – London: Institute for public policy research,
1990. – (Social policy paper)
17830 – 1

JOINT approaches to social policy: rationality and practice
/ Linda Challis ... [et al.]. – Cambridge [etc]: Cambridge
University Press, 1988
II 17318

311/314 STATISTIKA, DEMOGRAFIJA

ROLL, Jo: Lone parent families in the European Community:
the 1992 report to the European Commission
/ Jo Roll. – London: European family and social policy
unit, 1992
IV 2965 a

316 SOCIOLOGIJA, POSEBNE SOCIOLOGIJE, PREDMET, SMERI.

BURKE, Peter: History and social theory / Peter Burke.
– Cambridge; Oxford: Polity Press, 1992
II 17348

- KEY concepts in communication and cultural studies** / Tim O'Sullivan, J. [et al.]. – London; New York : Routledge, 1994. – (Studies in culture and communication)
 Č 17863
- RITZER, George:** Sociological theory / George Ritzer. – New York [etc.]: McGraw-Hill, 1992. – (Sociology series)
 II 17337
- 316.3/6 DRUŽBA. DRUŽBENA STRUKTURA. PROCESI. VEDENJE. SOCIALNA PSIHOLOGIJA**
- BAUDRILLARD** live : selected interviews / edited by Mike Gane. – London; New York: Routledge, 1993
 II 17339
- CHILDREN, parents and politics** / edited by Geoffre Scarre. – Cambridge [etc.]: Cambridge University Press, 1989
 II 17322
- MLINAR, Zdravko:** Individuacija in globalizacija v prostoru / Zdravko Mlinar. – Ljubljana : Slovenska akademija znanosti in umetnosti, 1994. – (Dela)
 U II 17280 – 35 a, d, b, c
- MOBILIZING the community : local politics in the era of the global city** / edited by Robert Fisher, Joseph Kling. – Newbury Park; London; New Delhi : Sage, 1993. – (Urban affairs annual review)
 II 17332
- NEW approaches to homelessness** / Patricia Kennett (ed). – Bristol : School for Advanced Urban Studies, 1993. – (Working paper)
 17861 – 104
- NORGAARD, Richard B.:** Development betrayed : the end of progress and a coevolutionary revisioning of the future / Richard B. Norgaard. – London; New York : Routledge, 1994
 II 17353
- ROSS, Christopher:** The urban system and networks of corporate control / Christopher Ross. – Greenwich; London : Jai Press, 1992. – (Contemporary studies in sociology)
 II 17345
- RUS, Veljko:** Socialna država in družba blaginje / Veljko Rus. – Ljubljana : Domus, 1990
 II 17586 a-c, d
- TILLET, Gregory J.:** Resolving conflict : a practical approach / Gregory Tillett. – Sydney : Sydney University Press, 1991
 II 17344
- WILLKE, Helmut:** Sistemska teorija razvitih družb : dinamika in tveganost moderne družbene samoorganizacije / Helmut Willke. – Ljubljana : Fakulteta za družbene vede, 1993. – (Znanstvena knjižnica)
 U 17613 – 6 a, b
- BURGOON, Michael:** Human communication / Michael Burgoon, Frank G. Hunsaker, Edwin J. Dawson. – Thousand Oaks; London; New Delhi : Sage, 1994
 II 17377
- COMMUNICATION and citizenship : journalism and the public sphere** / edited by Peter Dahlgren and Colin Sparks. – London; New York : Routledge, 1991
 II 17374
- MASS communication and public health : complexities and conflicts** / editors Charles Atkin Lawrence Wallack. – Newbury Park; London; New Delhi : Sage, 1990. – (Sage focus editions)
 II 14655 – 121
- 32 POLITIČNE VEDE. POL. ORGANIZACIJE. NOTRANJA POLITIKA. STRANKE IN GIBANJA**
- ETNIČKO čiščenje : povijesni dokumenti o jednoj srpskoj ideologiji** / priredili Mirko Grmek, Marc Gjindra i Neven Šimac. – Zagreb : Globus, 1993. – (Posebna izdanja)
 II 17367
- HARVIE, Christopher:** The rise of regional Europe / Christopher Harvie. – London; New York : Routledge, 1994. – (Historical connections)
 II 17355
- LIJPHART, Arend:** Electoral systems and party systems : a study of twenty-seven democracies 1945-1990 / Arend Lijphart in collaboration with Don Aitkin... [et al.]. – Oxford : Oxford University Press, 1994. – (Comparative European politics)
 II 17370
- LINDER, Wolf:** Swiss democracy : possible solutions to conflict in multicultural societies / Wolf Linder. – New York; London : St. Martin's Press, 1994
 II 17334
- LUKŠIČ, Igor:** Liberalizem versus korporativizem / Igor Lukšič. – Ljubljana : Znanstveno in publicistično središče, 1994. – (Zbirka Sophia)
 U 17870 – 1/94 a-c, d
- MEEHAN, Eugene J.:** The dynamics of modern government / Eugene J. Meehan, John P. Roche, Murray S., Stedman. – New York [etc.]: McGraw-Hill, 1966
 II 17338
- OFFE, Claus:** Der Tunnel am Ende des Lichts : Erkundungen der politischen Transformation in Neuen Osten / Claus Offe. – Frankfurt; New York : Campus, 1994
 17862
- ORGANIZATIONS for policy analysis : helping government think** / edited by Carol H. Weiss. – Newbury Park; London; New Delhi : Sage, 1992
 II 16829 a
- POLITOLOŠKI dnevi (1994 : Dolenjske Toplice):** Stranke in strankarstvo : zbornik referatov / Politološki dnevi, Dolenjske Toplice, 27. in 28. maj 1994. – Ljubljana : Slovensko politološko društvo, 1994
 U 17865 a-c, d
- WEIMER, David L.:** Policy analysis: concepts and practice / David L. Weimer, Aidan R. Vining. – Englewood Cliffs : Prentice Hall, 1992
 II 1743
- 316.7 KULTURNI KONTEKST DRUŽBENEGA ŽIVLJENJA. SOCIOLOGIJA KOMUNIKACIJ**
- BURGOON, Michael:** Human communication / Michael

ALIBER, Robert Z.: *The multinational paradigm* / Robert Z. Aliber. – Cambridge, MA ; London : MIT Press, 1993
17867

BROWN, Charles Victor: *Public sector economics* / C. V. Brown, P. M. Jackson. – Oxford : Cambridge : Basil Blackwell, 1991
II 17317

FERFILA, Bogomil: *Teme iz vladne ekonomike in vladnih politik* / Bogomil Ferfila. – Ljubljana : enotnost, 1994
U 17868 a, b

ISACHSEN, Arne Jon: *Understanding the market economy* / Arne Jon Isachsen, Carl B. Hamilton, and Thorvaldur Gylfason. – New York [etc.] : Oxford University Press, 1993
II 17360

KOVAČ, Bogomir: *Kako lastniti slovensko podjetje* / Bogomir Kovač. – Ljubljana : Gospodarski vestnik, 1993
17859

ROBERTSON, James: *Future wealth : a new economics for the 21st Century* / James Robertson. – London ; New York : Cassell, 1990. – (Countdown 2000)
II 17331

331 DELO. ZAPOŠLOVANJE. SINDIKATI

BEAN, R.: *Comparative industrial relations: an introduction to cross-national perspectives* / R. Bean. London ; New York : Routledge, 1991
U II 17330

CLEGG, Hugh Armstrong: *Trade unionism under collective bargaining : a theory based on comparisons of six countries* / Hugh Armstrong Clegg. – Oxford : Basil Blackwell, 1978. – (Warwick studies in industrial relations)
U II 17327

JACKSON, Michael P.: *An introduction to industrial relations* / Michael P. Jackson. – London ; New York : Routledge, 1991
U II 17329

LEIRA, Arnlaug: *Welfare states and working mothers : the Scandinavian experience* / Arnlaug leira. – Cambridge : Cambridge University Press, 1992
II 17320

THOMPSON, Paul: *The nature of work : an introduction to debates on the labour process* / Paul Thompson. – Houndmills [etc.] : Macmillan, 1989
U II 17328

UNEMPLOYMENT in Europe / edited by Jonathan Michie, John Grieve Smith. – London [etc.] : Academic Press, 1994
II 17369

339 MEDNARODNI GOSPODARSKI ODNOSI

DEREGULATION or re-regulation? : regulatory reform

in Europe and the United States / edited by Giandomenico Majone. – London : Pinter, 1992
II 17325

INTERNATIONAL economics and international economic policy : a reader / Philip King [ed.]. – New York [etc.] : McGraw-Hill, 1990
II 17378

PALMER, John: *1992 and beyond* / by John Palmer. – Luxembourg : Office for official publications of the European Communities, 1989. – (Document series)
III 3744

The RISE and fall of mass marketing / edited by Richard S. Tedlow and Geoffrey Jones. – London : New York : Routledge, 1993. – (Comparative and international business series)
II 17364

34/35 PRAVO. ZAKONODAJA. JAVNA UPRAVA. DRŽAVNA UPRAVA

BALDWIN, John: *Judging social security : the adjudication of claims for benefit in Britain* / John Baldwin, Nicholas Wikeley, and Richard Young. – Oxford : Clarendon Press, 1992
II 17316

CARTER, Neil: *How organisations measure success : the use of performance indicators in government* / Neil Carter, Rudolf Klein and Patricia Day. – London ; New York : Routledge, 1993
II 17323

ČAČINOVIČ, Rudi: *Slovensko bivanje sveta : razvoj in praksa diplomacije* / Rudi Čačinovič. – Ljubljana : Enotnost, 1994
U 17860

Healthy cities : research and practice / edited by John K. Davies and Michael P. Kelly. – London ; New York : Routledge, 1993
II 17356

IS the law fair to the disabled?: a European survey / coordinated by Geneviève Pinet. – Copenhagen : World Health organization, Regional Office for Europe. – (WHO regional publications. European series)
II 17326 – 29

POSVET o lokalni samoupravi in lokalnih javnih službah (1994 ; Bled)
Posvet o lokalni samoupravi in lokalnih javnih službah : 21. in 22. aprila 1994 na Bledu : zbornik referatov. – [s. l. : s. n., 1994]
IV 2967

UVELJAVLJANJE političnih, državljskih, ekonomskih in socialnih pravic v pravnem sistemu Republike Slovenije : zbornik referatov domačih strokovnjakov in ekspertov Sveta Evrope na kolokvijju dne 28. in 29. oktobra 1992, ki sta ga organizirala Svet za varstvo človekovih pravic in temeljnih svoboščin Republike Slovenije in Direktorat za človekove pravice Sveta Evrope. Evropska socialna listina s protokolom : neuradno prečiščeno besedilo / [zbrala, uredila Jernej Rovsek in Darja Antonjevič. – Ljubljana : Svet za varstvo človekovih pravic in temeljnih svoboščin, 1994
III 3752

- VODNIK po svojih pravicah : od temeljne človekove in državljanske pravice do pravice potrošnika / [zbrala in uredila] Marija Cigale. – Ljubljana : Mihelač, 1993
17784 a, b
- 36 SOCIALNO DELO. SOCIALNA POMOČ.
- BRITTAN, Samuel: Beyond the welfare state : an examination of basic incomes in a market economy / Samuel Brittan and Steven Webb. – [Aberdeen] : Aberdeen University Press, 1990. – (Hume paper)
II 17266 – 17
- HOJNIK – Zupanc, Ida: Institucionalno bivanje starih ljudi / pripravila Ida Hojnik-Zupanc. – Ljubljana : Gerontološko društvo Slovenije, 1994
U II 17346 a, b
- KEMENY, Jim: Housing and social structure : towards a sociology of residence / Jim Kemeny. – Bristol : School for Advanced Urban Studies, 1992. – (Working paper)
17861 – 102
- KEMENY, Jim: Housing and social theory / Jim Kemeny. – London ; New York, 1992
II 17321
- The LAW of social security / A. I. Ogus ... [et al.]. – London : Butterworths, 1988
III 3746
- 39 ETNOLOGIJA. ETNOGRAFIJA.
ANTROPOLOGIJA. ŽENSKO VPRAŠANJE
- GENDER and party politics / edited by Joni Lovenduski and Pippa Norris. – London : Thousand Oaks ; New Delhi : Sage, 1993
II 17375
- UP against Foucault : explorations of some tensions between Foucault and feminism / edited by Caroline Ramanoglu. – London ; New York : Routledge, 1993
II 17351
- WOMEN and careers : issues and challenges / edited by Wolfe Konek, Sally L. Kitch. – Thousand Oaks ; London ; New Delhi : Sage, 1994
II 17371 a
- 5 NARAVOSLOVNE VEDE. EKOLOGIJA.
MATEMATIKA
- DEVALL, Bill: Simple in means, rich in ends: practicing deep ecology / Bill Devall
II 17347
- O'NEILL, John: Ecology, policy and politics : human well-being and the natural world / John O'Neill. – London ; New York : Routledge, 1993. – (Environmental philosophies)
II 17366
- SMIL, Vaclav: Global ecology : environmental change and social flexibility / Vaclav Smil. – London ; New York : Routledge, 1994
II 17357
- YOUNG, John: Post environmentalism / John Young. – London : Belhaven press, 1992
II 17341
- 6 UPORABNE ZNANOSTI. TEHNIKA.
RAČUNALNIKI. INFORMACIJSKA TEHNOLOGIJA
- DERN, Daniel P.
The internet guide for new users / Daniel P. Dern. – New York [etc.] : McGraw-Hill, cop. 1994
Č III 3751
- ENGINEERING the human-computer interface / edited by Andy Downton. – London [etc.] : McGraw-Hill, 1993. – (Essex series in telecommunication and information systems)
II 17203
- 65 TEORIJA ORGANIZACIJE IN POSLOVANJA.
UPRAVLJANJE
- The ARTICULATE executive : orchestrating effective communication / with a preface by Fernando Bartolomé. – Boston : Harvard Business School Press, 1993. – (The Harvard business review book series)
II 17372
- BATESON, John E. G.: Managing services marketing : text and readings / John E. G. Bateson. – Fort Worth (TX) [etc.] : The Dryden Press : Harcourt Brace Jovanovich College Publishers, 1992
II 17359
- BOWMAN, Cliff: Istvo strateškega managementa / Cliff Bowman. – Ljubljana: Gospodarski vestnik, 1994. – (Zbirka Manager)
17869
- CODDINGTON, Walter: Environmental marketing : positive strategies for reaching the green consumer / Walter Coddington. – New York [etc.] : McGraw-Hill, 1993
II 17358
- DAVIDOW, William H.: The virtual corporation : structuring and revitalizing the corporation for the 21st century / William H. Davidow, Michael S. Malone. – New York : HarperCollins Publishers, HarperBusiness, 1993
17866
- EMBLEY, L. Lawrence: Doing well while doing good : the marketing link between business and nonprofit causes / L. Lawrence Embley. – Englewood Cliffs : Prentice Hall, 1992
II 17363
- GARCIA, Mario R.: Contemporary newspaper design : a structural approach / Mario R. Garcia. – Englewood Cliffs : Prentice Hall, 1987
IV 2968
- HOOLEY, Graham J.: Competitive positioning : the key to market success / Graham J. Hooley and John Saunders. – New York [etc.] : Prentice Hall, 1993
II 17362
- ROWLANDS, Avril: The television PA's handbook / Avril Rowlands. – Oxford [etc.] : Focal Press, 1993
Č II 17376
- TUNSTALL, Jeremy: Television producers / Jeremy Tun-

- stall. – London ; New York : Routledge. 1993.
– (Communication and society)
II 17365
- 659 REKLAMA. INFORMACIJE. ODNOSI
Z JAVNOSTJO. MNOŽIČNO KOMUNICIRANJE.
INFORMATIKA
- BLACK, Sam: The essentials of public relations / Sam
Black. – London : Kogan Page. 1993
II 17361
- BURGER, Robert Harold: Information policy : a frame-
work for evaluation and policy research / by Robert
H. Burger. – Norwood : Ablex. 1993. – (Information
management, policy, and services)
II 17319
- FERGUSON, Donald L.: Journalism today! Donald L.
Ferguson, Jim Patten. – Lincolnwood : National Tex-
book Company. 1993
II 17335
- LIVINGSTONE, Sonia: Talk on television : audience par-
ticipation and public debate / Sonia Livingstone and
Peter Lunt. – London ; New York : Routledge. 1994.
– (Communication and society)
II 17373
- SISSORS, Jack Z.: Advertising media planning / Jack Z.
Sissors, Lincoln Bumba. – Lincolnwood : Business
Books. 1992
III 3748
- 8 JEZIKOSLOVJE. KNJIŽEVNOST
- MULHOLLAND, Joan: The language of negotiation
: a handbook of practical strategies for improving
communication / Joan Mulholland. – London ; New
York : Routledge. 1991
II 17368
- WALTERS, Lilly: Secrets of successful speakers : how you
can motivate, captivate, and persuade / Lilly Walters.
– New York [etc.] : McGraw-Hill. 1993
II 17349
- 9 DOMOZNANSTVO. ZEMLJEPIS. BIOGRAFIJE.
ZGODOVINA
- GEARY, Dick: Hitler and nazism / Dick Geary. – London;
New York: Routledge. 1993. – (Lancaster pamphlets)
II 17342
- PLACE/CULTURE/REPRESENTATION / edited by
James Duncan and David Ley. – New York : Routled-
ge. 1993
II 17354
- RIBIČIČ, Mitja: Iskanja / Mitja Ribičič. – Ljubljana : Dru-
štvo piscev zgodovine NOB Slovenije. 1994. – (Parti-
zanski knjižni klub. Aktualnosti)
17864 – 11
- SHORT, John Rennie: An introduction to political geo-
graphy / John Rennie Short. – London ; New York
: Routledge. 1993
III 3749
- STOESSINGER, John G.: Why nations go to war / John
G. Stoessinger. – New York : St. Martin's Press. 1993
17871
- WOOD, Denis: The power of maps / Denis Wood with
John Fels. – London : Routledge. 1992
II 17352

UDK 33(497.12):001.891

MALI, dr. Franc: Moč ali nemoč raziskovalno-razvojnih potencialov v slovenskem gospodarstvu

Teorija in praksa, Ljubljana 1994, Let. XXXI, št. 7-8, str. 637

Znanstveniki in gospodarstveniki si močno nasprotujejo v ocenah, kaj je vzrok šibkega prenosa znanja iz inštitutov in univerz v industrijo. Če vodilni v gospodarstvu krivdo za takšno stanje pripisujejo neuporabnosti inštitutskih in univerzitetnih raziskovanj, ki da ne odgovarjajo potrebam gospodarstva, niti se za te potrebe v zadostni meri ne zanimajo, saj jim lagodnost omogoča življenje ob državnih »jaslih«, pa predstavniki znanosti poudarjajo pripravljenost za sodelovanje in pomoč naši industriji, če bi ta le izrazila zanimanje za njihova raziskovanja. Takšna kontradiktornost stališč niti ne preseneča, saj so znanstveniki in gospodarstveniki le redko našli skupni jezik tudi v preteklosti. Bolj presenetljiva so stališča vodilnih v gospodarstvu, da stanje v zvezi z raziskovalno-razvojnimi potenciali naše industrije sploh ni tako slabo. Pričujoči prispevek opozarja na dvoumnost takšnih ocen in zavrača vse preveč razširjeno mnenje v slovenski industriji, da financiranje znanstvenega dela na inštitutih in univerzi predstavlja bolj družbeni strošek kot produktivno naložbo. Vloga temeljne znanosti v industrijskih inovacijah razvitih tržnih ekonomij govori o nujnosti drugačnih pogledov na znanost tudi pri nas.

UDC: 33(497.12):001.891

MALI, PhD. Franc: Strength or weakness of summary researchdevelopmental potential in Slovene economy?

Teorija in praksa, Ljubljana 1994, Vol. XXXI, No. 5-6, pg. 637

The scientists and managers in Slovenia are in striking contradiction about the reasons for the weak scientific and technological transfer from the universities and institutes to industry. On one hand the leaders of firms are putting the blame of the weak transfer to the unapplicability of research work of institutes and universities, on the other hand there are members of scientific communities expressing desire to find solutions for the technological and developmental problems of companies if only they be interested in the research results of domestic science. This contradiction of opinion is not at all suprising, because scientists and managers in Slovenia have hardly ever found a common language. The point of view that the situation of research-developmental potential in our industry is not so bad is more surprising. The present article directs attention on the ambiguity of those opinions and rejects the thinking in our industry that our public science is a »closed shop performance« with a »l'art pour l'art« production of results. The role of basic science in industrial innovation in modern market economy speaks for the necessity of changing views on basic science in Slovenia too.

UDK: 32:008

MAKAROVIČ, dr. Jan: Za razločevanje med politiko in kulturo
Teorija in praksa, Ljubljana 1994, Let. XXXI, št. 7-8, str. 641

Od Machiavellija dalje je znano, da gre pri politiki za instrumentalno, ne pa za ekspresivno dejavnost. Machiavelli se ni zavzemal za nemoralno politiko, temveč je nasprotno oddvojil politiko od morale in pokazal, da pri politiki sploh ne gre za vprašanje vrednot, marveč preprosto za vprašanje moči. Za krvosramni zakon med politiko in kulturo pa je nasprotno značilno pretvarjanje oblastnika, da mu gre za nekakšne vrednote, ne pa za oblast; po drugi strani pa tak oblastnik pri uveljavljanju svojih vrednot brž poseže po argumentu moči, če mu zmanjka moči argumentov. Takšna situacija je značilna za predindustrijske družbe, pa tudi za polpretekle komunistične režime. Za naš čas pa je temeljno vprašanje ločitve kulture in politike. Ključno vprašanje demokracije ni vprašanje politične kulture, temveč vprašanje ravnovesja politične moči.

UDC: 32:008

MAKAROVIČ, PhD. Jan: For the Differentiation between Politics and Culture
Teorija in praksa, Ljubljana 1994, Vol. XXXI, No. 7-8, pg. 641

Since Machiavelli it is known that politics is an instrumental and not an expressive activity. Machiavelli didn't stand for an immoral politics; on the contrary, he separated politics from morals and demonstrated that politics doesn't refer to values, but simply to power. It is significant for the incestuous marriage of politics and culture, that the ruler feigns standing for some values, while in fact he is interested only in power; on the other hand, when he propagates his values, he doesn't hesitate to use the argument of power, if he runs short of the power of arguments. Such situation is characteristic for the preindustrial societies and for the semi-past communist regimes as well. For our time, on the contrary, the question of distinction between politics and culture is basic. The crucial question of democracy is surely not the question of political culture, but the question of balance of political power.

UDK: 316.346.2

JOGAN, dr. Maca: Erozija androcentrizma v vsakdanji kulturi
Teorija in praksa, Ljubljana 1994, Let. XXXI, št. 7-8, str. 647

Presojanja kakovosti politične kulture gotovo ne morejo temeljiti na posamezniku nasploh, temveč morajo upoštevati dvospolno sestavo družbe. Znano je namreč, da obstajajo spolno neenake možnosti ustvarjanja in uporabe politične kulture in da tudi konec drugega tisočletja ni vseeno, kakšnega spola je posameznik. Kljub nekaterim vidnim spremembam (zlasti pri pravni ureditvi) je v sodobnosti na Slovenskem še močno navzoča moškosrediščna kultura, ki preko večine mehanizmov družbenega povezovanja in določanja ter nadzorovanja dejavnosti in obnašanj posameznikov omogoča reproduciranje androarhalizma oziroma patriarhalizma. Avtorica razkriva nekatere manj vidne vire androcentrizma v vzgoji in izobraževanju ter predstavlja (na podlagi izsledkov javnomnenjskih raziskav) njegovo delno erozijo ter soobstoj vzorcev androgine kulture v slovenski družbi v začetku 90-ih let.

UDC: 316.346.2

JOGAN, PhD, Maca: EROSION OF ANDROCENTRISM IN EVERYDAY CULTURE
Teorija in praksa, Ljubljana 1994, Vol. XXXI, No. 7-8, pg. 647

Assessment of the quality of political culture certainly cannot be based on the individual in general, but the two-gender structure of society should be taken into account. Actually, it is well known that there exist by-gender unequal possibilities of the forming and using of political culture and even at the end of the 2nd millenium it is not at all the same what sex an individual is.

Notwithstanding some evident changes (especially in legal regulation) in contemporary Slovenia, there is still a very strong presence of male-centric culture, which through most of the mechanisms of social linkage and decision-making, as well as control of individual's activities and behavior, enables the reproduction of androarchalism, respectively, patriarchalism. The authoress uncovers some more obscure sources of androcentrism in education and presents (on the basis of finds from public opinion researches) its partial erosion and the co-existence of samples of androginous culture in Slovene society in the beginning of the 90s.

VERLIČ-DEKLEVA, dr. Barbara: Strokovne in strateške zadrege stanovanjske politike
Teorija in praksa, Ljubljana 1994, Let. XXXI, št. 7-8, str. 672

V nekdanjih socialističnih državah se v stanovanjski politiki srečujemo s podobnimi težavami prehodnega obdobja v procesu radikalnih reform. Na kratko jih označimo kot probleme transformacijske faze. Skupne značilnosti so predvsem denacionalizacijski postopki in lastničenje obsežnega stanovanjskega fonda, ki je imel značaj družbenih, državnih ali para-državnih stanovanj. V transformacijskem obdobju vse vlade povdarjajo vlogo trga in novo funkcijo države v stanovanjskem gospodarstvu, medtem ko so začrtane reforme v tem času zastale in ne zmorejo preseči »prehodnih faz«. Primer »planirane indukcije trga« je namreč zgodovinsko povsem nova izkušnja. Nakazujejo se težnje poustvarjanja para-državnih neprofitnih ustanov v odsotnosti podjetniške konkurence ter zasebnih investitorjev.

Interesi lastnikov večstanovanjskih zgradb in njihove pravice so še vedno preostro omejene; »potisnjeni« v neprofitni sektor, ne morejo realizirati tržne vrednosti svoje lastnine v nobeni obliki, ne pri prodaji, ne pri najemu. To pomeni, da je učinek tržnih sprememb v sektorju ničen, saj so prisotne vse tri vrste vrzeli: razlike v vrednosti zgradbe, njeni uporabni vrednosti in najemni vrednosti stanovanj – torej ceni, namembnosti ter najemnini. To pa ne velja za tiste lastnike ali najemnike, ki oddajajo eno do dve prosti stanovanji v (pod)najem ali pa v poslovne namene.

Posebna pozornost je namenjena pojavu, da v nobeni od nekdanjih socialističnih držav ne poročajo o obstoju zasebnega najemnega fonda, njegovih uporabnikih in njihovih težavah. Če za nekdanji družbeni najemni ter lastniški status velja, da preferenčno ne razlikuje prebivalstva (ne glede na javno mnenjske izjave), pa je sistematična odsotnost regulacije tretjega naravnost paradoksalna, kajti v njem se giblje ne le socialno najbolj problematična skupina uporabnikov, ampak je to tudi najbolj drag in nepriljubljen stanovanjski status.

UDC: 351.778.5

VERLIČ-DEKLEVA, PhD. Barbara: Professional and Strategic Difficulties of the Housing Policy

Most former socialist countries are faced with the problem of transition, which is not very successful within the housing reform. Denationalization of properties and the conversion of tenant's rights into homeowner's are causing conflicts, delaying the reform. Most governments stress the importance of the market and new function of state intervention, but transitional times do not let them perform properly. The case of »planned market induction« into the former system is more similar to a social experiment. Housing entrepreneurship has not shown its potentials. Owners of multi-family housing are still limited to realize the (market) value of their properties, thus rent and value gaps are persisting. They are forced into the non-profit sector, while those renting the newly built or other free market housing remain out of any control. Specific social problems are present for tenants in such a sector. There are no reports about such a »private rental sector« in any of the former socialist countries, even though one can reasonably assume that it persisted all through after the Second World War period. Due to the new housing shortage in Slovenia, such a sector is very likely even growing.

The lack of available data or any intervention of the state in this sector is therefore a paradox. While the delay of the reform puts a need for further control of the housing sector, those, usually quite problematic social groups, remain in »the case of the free housing market« completely uncovered. No wonder, that the status of tenant in the private housing sector remains the most expensive, but also the least preferable.

UDK: 316.63:316.356(4):654.17

PLAVŠAK, Kristina: Evropska identiteta v skupnem avdiovizualnem prostoru
Teorija in praksa, Ljubljana 1994, Let. XXXI, št. 7-8, str. 706

Avtorica obravnava problem evropske identitete, ki jo želijo vzpostaviti v Evropski uniji, med drugim tudi s pomočjo avdiovizualnih medijev oz. ustrezne avdiovizualne politike. Pri uresničevanju tega kulturnega cilja EU prevzema model nacionalnih držav, v katerem so pojmi nacionalne identitete, televizijskega sistema in države povezani zlasti s funkcijami legitimizacije in vzdrževanja. Presaditev tega modela na odnose med evropsko identiteto, avdiovizualnimi mediji (televizijo) in EU je bila neuspešna zlasti zaradi ohranjanja specifičnega (simbolnega) pomena nacionalne identitete (kulture) in s tem vloge nacionalnih televizijskih sistemov. K temu so prispevali tudi tile dejavniki: konstruirana narava evropske identitete, nepopolna politična subjektiviteta EU in narava obstoječih televizijskih sistemov v Evropi. V članku so predstavljene faze, ki naj bi jih EU dosegla s temi mediji oz. takšno politiko (politična legitimizacija EU, EU kot politična skupnost in EU kot kulturna skupnost). Avtorica analizira ovire pri uresničevanju ciljev EU in možnosti za oblikovanje evropske avdivizualne »skupnosti«.

UDC: 316.63:316.356(4):654.17

PLAVŠAK, Kristina: European Identity in the Common Audio-Visual Arena
Teorija in praksa, Ljubljana 1994, Vol. XXXI, No. 7-8, pg. 706

The paper deals with the problem of European identity, to which establishment, by means of audiovisual media, e.c. consistent audiovisual policy, is tended within the EU. When trying to fulfil this aim, the EU copies the model of the national states. The terms of national identity, television system and state are interconnected in this model with functions of legitimisation and maintenance. The national scheme was not successfully transplanted to the relations between European identity, audiovisual media (television) and EU because national identity (culture) and national television systems have preserved their special (symbolical) roles. Factors like: constructed character of European identity, deficiencies of political subjectivity of the EU and nature of the existent television systems in Europe, have additionally contributed to the failure of the described project. The author introduces the evolutionary stages of EU, which should be reached by means of audiovisual media, e.c. specific EU's policy. The obstacles for carrying out the aims of the EU are analysed, as well as perspectives for the common European audiovisual »community«.

Contents

ARTICLES, DISCUSSIONS

- SRĐAN VRCAN: The Orthodox Church in the Clutches of Nationalism 591
FRANCE VREG: European Community (Union) and Slovene Civil-Security Relations 606
H.P. CLAUSEN: Democracy without »Ivory Towers« 614
GIUSEPPE CAFORIO: The Political Influence of the Military in Italy, 1945–1993 620

SCIENCE AND SOCIETY

- STOJAN PEČLIN, PRIMOŽ JUŽNIČ: Young Researchers – Project Analysis 629
MALI FRANČ: Strength or Weakness of Research-Developmental Potential in Slovene economy 637

CULTURE IN POLITICS AND POLITICS IN CULTURE

- JAN MAKAROVIČ: For the Differentiation between Politics and Culture 641
MACA JOGAN: The Erosion of Androcentrism in Everyday Culture 647

FROM RESEARCH

- MARKO JAKLIČ: Inter-Enterprise Relations from the Market-Structure-of-Economy Viewpoint 655
ANDREJ SUŠJAN: Methodological Aspects of Conflicts in Contemporary Economic Theory 662
BARBARA VERLIČ-DEKLEVA: Professional and Strategic Difficulties of the Housing Policy 672
BERNI STRMČNIK: Insurence in Health Care 685
MIRO KONČINA: Environmental Influences on Insurence Strategies 694
KRISTINA PLAVŠAK: European Identity in the Common Audio-Visual Arena 706

OUR TRANSLATION

- OTMAR HÖLL / THOMAS WENINGER: Political Science in Austria 718

SCIENTIFIC AND EXPERT MEETINGS

- ANTON GRIZOLD: KVSE as a Regional Security Instrument 726
DARKO LUBI: On Civil – Military Relations 728

PRESENTATIONS, REVIEWS:

- SLAVKO SPLICHAL: Media Beyond Socialism (Marjan Brezovšek) 731
PAVLE GANTAR: Sociological Critique of Planning Theories (Resman Aleksander, Zadel Marjan) 733
JACQUES LESOURNE: Education & Society (Fahrudin Novalič) 735
DRAGOLJUB DJORDJEVIČ: Return of »the Holy« (Sergej Flere) 738

NEW BOOKS

739

AUTHOR'S SYNOPSES

744

NOVE KNJIGE FAKULTETE ZA DRUŽBENE VEDE

Izvirna dela iz programa 1992:

- dr. Tine Hribar: TEORIJA ZNANOSTI IN ORGANIZACIJA RAZISKOVANJA
- dr. Maca Jogan: DRUŽBENA KONSTRUKCIJA HIERARHIJE MED SPOLOMA
- dr. Slavko Splichal (v sod. z A. Bekešem): ANALIZA BESEDIL
- dr. Ivan Bernik: DOMINACIJA IN KONSENZ V SOCIALISTIČNI DRUŽBI
- dr. Danica Fink Hafner: NOVA DRUŽBENA GIBANJA – subjekti politične inovacije
- dr. Niko Toš: SLOVENSKI IZZIV, dokumenti SJM
- dr. Veljko Rus: MED ANTIKOMUNIZMOM IN POSTSOCIALIZMOM
- dr. Anton Grizold (ured.): RAZPOTJA NACIONALNE VARNOSTI

Izvirna dela iz programa 1993:

- dr. Stane Južnič: IDENTITETA
- dr. Pavle Gantar: SOCIOLOŠKA KRITIKA TEORIJ PLANIRANJA
- dr. Nada Sfiligoj: MARKETINŠKO UPRAVLJANJE
- dr. Niko Toš (ured.): EKOLOŠKE SONDAŽE, dokumenti SJM
- dr. Anuška Ferligoj, Anton Kramberger (ured.): DEVELOPMENTS IN STATISTIC AND METHODOLOGY (Metodološki zvezki 9)
- dr. Bojko Bučar: MEDNARODNI REGIONALIZEM – mednarodno večstransko sodelovanje evropskih regij
- dr. Jan Makarovič: LOGIKA DELA – zgodovina in prihodnost
- dr. Drago Zajc: SLOVENSKI PARLAMENT V PROCESU POLITIČNE MODERNIZACIJE

Okvirni program 1994:

- dr. Drago Kos: RACIONALNOST NEFORMALNIH PROSTOROV
- dr. Mitja Hafner Fink: SOCIOLOŠKA RAZSEŽJA RAZPADA JUGOSLAVIJE
- dr. Marko Lah: RAZVOJ IN KONSEKVENCE TEORIJE EFEKTIVNEGA POVPRASHEVANJA
- dr. Bogomil Ferfila, dr. Paul Philips: ECONOMIC: SLOVENE AND CANADIAN POLITICAL ECONOMY
- dr. Helmut Willke: SISTEMSKA TEORIJA RAZVITIH DRUŽB
- dr. Franc Mali: ZNANSTVENA SKUPNOST KOT SISTEMSKI DEL DRUŽBE
- dr. Niko Toš (ured.): SJM
- dr. Boštjan M. Zupančič: POLJE MODERNE RESNIČNOSTI
- dr. Stane Južnič: ANTROPOLOGIJA
- dr. Marjan Brezovšek: FEDERALIZEM IN DECENTRALIZACIJA
- dr. Ivan Svetlik (ured.): ZAPOSLOVANJE
- Matjaž Šuen: PREISKOVALNO NOVINARSTVO
- dr. Iztok Simoniti: DIPLOMATSKO PRAVO (KONVENCIJE)

SODELAVCEM TEORIJE IN PRAKSE

V želji po grafični enotnosti oblike prispevkov in njeni skladnosti z mednarodnimi revialnimi standardi prosi uredniški odbor Teorije in prakse sodelavce, da upoštevajo naslednja navodila pri strokovnih in znanstvenih prispevkih:

- 1) Prispevke v dveh izvodih pošiljajte na naslov: Uredništvo Teorije in prakse, Kardeljeva ploščad 5, 61000 Ljubljana.
- 2) Znanstveni in tehni strokovni prispevki naj ne presegajo 15–20 strani (s 30 vrsticami na stran z dvojnimi razmakom med vrsticami); pogledi, glose, komentarji in publicistični zapisi naj obsegajo do 10 strani; recenzije po 5 strani.
- 3) Vsak prispevek naj ima na posebnem listu naslovno stran, ki vsebuje ime in priimek avtorja, naslov prispevka, akademski in strokovni naziv ter točen naslov ustanove, kjer avtor dela.
- 4) Znanstveni in strokovni prispevki morajo imeti še angleški naslov; opremljeni naj bodo s povzetkom do 150 besed v slovenščini in po možnosti tudi v angleščini.
- 5) Vrstni red znanstvenih in strokovnih prispevkov naj bo naslednji: naslovna stran (ločeno), tekst, opombe, seznam literature v predpisani obliki.
- 6) Tabele naj bodo natipkane v besedilu prispevka, kamor sodijo. Sheme, diagrami, grafikoni morajo biti izdelani ločeno od besedila in vsak na posebni strani ter oštevilčeni po vrstnem redu pojavljanja v besedilu z označenimi mesti v besedilu, kamor sodijo.
- 7) Seznam literature uredite po abecednem redu priimkov avtorjev (pri anonimnih delih pa velja abecedni red naslova dela). Predvidena oblika seznama:
 - a) Knjiga: priimek in ime avtorja, leto izdaje, naslov, kraj, založba. Primer: Smolnikar Tone (1983): Migracije, Ljubljana, Delavska enotnost.
 - b) Članki v reviji. Primer: Zaletel Franc, (1984): Nova sociološka paradigma. Teorija in praksa, 23(8), str. 70–86.
 - c) Prispevki v zbornikih: Podkrajšek Stane (1988): Neformalne dejavnosti in prostorski razvoj, jV: Kregar Peter et. al., Neformalno delo. Ljubljana, Delavska enotnost. Str. 33–82.
- 8) Vključevanje referenc v tekst; če gre za točno navedbo, ki vključuje tudi stran, uporabite (Torkar, 1981:63), če pa gre za splošno opozorilo na avtorja in delo (Premrl, 1985).
- 9) Uredništvo uporablja za prispevke anonimni recenzentski postopek (brez navajanja avtorja in institucije). Avtor prispevka lahko zahteva od uredništva, da ga seznaní z vsebino splošnih in konkretnih pripomb recenzenta.
- 10) Zaradi tehničnih razlogov prosimo avtorje, da se izogibajo zapletenim matematičnim izrazom ali uporabi simbola v drugih črkopisih (npr. grške črke).
- 11) Prispevkov ne vračamo.

IZ VSEBINE NASLEDNJIH ŠTEVILK

RAZPRAVE, RAZISKAVE

JANEZ ŠMIDOVNIK: Problematika predvidene nove konstrukcije javne uprave v R Sloveniji

ANTON ŽABKAR: Raziskovalno-razvojne usmeritve in stroški NATO – po hladni vojni

PEROVIČ LATINKA: Rusija in Evropa N.J. Danilevskega

MILENA BEVC: Javni in zasebni sektor v financiranju visokošolskega izobraževanja

SRNA MANDIČ: Anketiranje za dvajset let nazaj – kakovost retrospektivnih podatkov

AKTUALNI INTERVJU

ZDRAVKO MLINAR (Drago Kos)

SLOVENSKO JAVNO MNENJE:

NIKO TOŠ, ZDRAVKO MILNAR, ZDENKO ROTER

ZNANOST IN DRUŽBA:

RADO BOHINC, JANEZ PEČAR, DAŠA BOLE

KULTURA V POLITIKI IN POLITIKA V KULTURI

MARJAN BREZOVŠEK: Strpnost kot politično kultiviranje človeka

MIRIČ JOVAN: Postkomunistična demokracija ali novi totalitarizem

POLITOLOŠKO SREČANJE V DOLENJSKIH TOPLICAH

ADOLF BIBIČ: Znanost o strankah

MARJAN BREZOVŠEK: Demokracija, politične stranke in morala

MALCOLM PUNNETT: Izbira in vloga strankarskega voditelja

V prodaji

NOVE KNJIGE ZALOŽBE

FAKULTETE ZA DRUŽBENE VEDE

Informacije v Teoriji in praksi